

УЎК: 811.512.133*276.6:61(043.3)

Фирюза АБДУЛХАИРОВА,
Анджон давлат тиббиёт институти доценти
E-mail: feruza_3018@mail.ru

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д. А.Ш.Собиров тақризи асосида

STRUCTURAL ANALYSIS OF MEDICAL TERMS-METAPHORS

Annotation

According to various encyclopedic sources, there are more than 300 thousand words and phrases in the field of medicine. Among them, a significant part is occupied by medical terms-metaphors. Basing on more than 1000 examples, the structural analysis of medical terms-metaphors are deeply analyzed in this article, and also presents the author's conclusions.

Key words: medical metaphor-term, semantics of terms, medical metaphor structure.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ-МЕТАФОР

Аннотация

По данным разных энциклопедических источников в сфере медицины насчитывается более 300 тысяч слов и словосочетаний. Среди них значимую часть занимают медицинские термины-метафоры. В данной статье на основе более чем 1000 примеров глубоко проанализирован структурный строй медицинских терминов-метафор, а также представлены выводы автора.

Ключевые слова: медицинский термин-метафора, семантика термина, компоненты медицинской метафоры.

ТИББИЙ ТЕРМИН-МЕТАФОРЛАРНИНГ ТАРКИБИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Турли энциклопедик манбаларда берилишича, тиббиётга оид 300 мингдан зиёд сўз ва сўз бирикмалари мавжуд. Уларнинг ичида тиббий термин-метафоралар улкан қисми эгаллайди. Ушбу мақолада тиббиётга оид термин-метафораларни таркибий қисмлари 1000дан ортиқ мисоллар асосида чуқур таҳлилга тортилган ва муаллифнинг хулосалари келтирилган.

Калит сўзлар: Тиббий термин-метафора, термин семантикаси, тиббий метафораларнинг компонентлари.

Кириш. Тиббий термин-метафораларнинг тилда пайдо бўлиши ва мустақкам ўрин тутиб қолиши ўта мураккаб жараён саналади. Бир томондан олиб қараганимизда, улар умумий тил қоидаларига тўла бўйсунди: маъно ва грамматик жиҳатдан бириккан тил бирикчалари шаклида бўлади. Иккинчи томондан уларда фан тилига оидлик – алоҳида хос қолипларда юзага чиқиш имконияти бўлади. Тиббий термин-метафораларни ташкил қилувчи қисмлар маъноси реал ҳолатдаги маънога тенг бўлмаслиги мумкин. Масалан:

Кўз туби – кўз ички пардалари (тўрпарда, томирпарда) ва кўрув нервнинг диски кўз туби деб аталади.

Сариқ доғ – марказий кўриш хусусиятига эга бўлган кўз тўр пардасининг сезувчан нуқтаси.

Саратон дури – баъзи бир ясси хужайрали, шохланувчи саратон тўқимаси орасида бўладиган дур каби кўп қаватли шохланган тўқима.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тиббиёт терминологияси нафақат лексик жиҳатдан бой, балки энг қадимги илмий йўналишлардан бири ҳисобланади. Тиббиёт терминологиясининг тарихи ва шаклланиши ўзбек тилшунослигида Х.Дадабоев, А.Мадвалиев, А.Хусанов, Н.Қосимов, З.Мираҳмедова, Й.Тўракулов; рус тилшунослигида О.Зубкова, М.Озингин, В.Татаринов; лексик-семантик хусусиятлари Г.Абрамова, И.Бушин, Л.Динес, В.Прохорова, Л.Рудинская ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган. Аммо, мазкур тадқиқот ишлари асосан анъанавий аспектда бажарилгани боис, уларда тиббиёт терминларининг систем-структур жиҳатларига, хусусан, тиббий метафораларнинг эвристик

функцияларига тўла аҳамият берилмаган. Шунга кўра ушбу мақолада ўзбек тилида тиббиёт терминологиясининг метафорик таркиби илк бор тадқиқ этилаётгани билан аҳамиятлидир.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда дефиницион, когнитив ва лингвокултурологик, шунингдек этимологик, аналитик, компонент таҳлил усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Терминлар семантикаси учун асосий манба умумий лексика ҳисобланади. Бунга яққол мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: ғалтак нерв – тузилишидан юқори кия мушак атрофида ипни ўраб қўйганга ўхшайди; мия оёқчалари – маънони антропоцентрик кўчиши, мия асосидаги, одам танасининг қисми – оёқларга ўхшаган, бир жуфт структура; сайёр нерв – бош-мия асаблари ичида, деярли бутун тана бўйлаб ўтувчи (сайр қилувчи), энг узун асаб ҳисобланади. Эътибор бериб қаралса, барча метафорик терминларда икки асосий нарсага урғу берилаётганини кўриш мумкин. 1. Тиббий нарса, жараён ва ҳ.к. (масалан, нерв, мия, томир, ичак каби)ларга. 2. Уларга ўхшаш инсон танаси ёки табиат ҳодисалар (ғалтак, сайр, тож, кўрига). Тиббий метафоралар шу икки жиҳатнинг қўшилишидан юзага келади.

Тиббий метафораларнинг таркибий таҳлили учун тиббиёт комусий луғатлари, ўқув қўлланмалар, тиббиётга оид адабиётлар, интернет каталоглари ва маълумотномалардан, танлаб олиш методи орқали 500та термин ажратиб олинди. Тадқиқотимиз натижалари сифатида тиббий метафоралар ҳосил бўлишининг асосий усули терминологик сўз бирикмаларини кўрсатди. Бироқ,

камроқ фоизда бўлса-да, бир компонентлик термин-метафоралар ҳам учрайди. Танлаб олинган 500та терминдан 99таси, яъни деярли 20 фоизи бир компонентли терминларга тўғри келди.

Бир компонентли термин-метафораларнинг тахлили куйидаги хулосаларни кўрсатди. Сўзларни адабий дискурсадан тиббиёт лексикасига метафора усули орқали ўтказишда уларнинг семантик маъноси фойдаланувчилар онгида дастлабки манбадан деярли ўзгармайди. Бу эса янги термин-метафорани қисман янги маънода, яъни тиббий ракурса қабул қилинишини кийинлаштиради. Айтиш лозимки, улар муҳим бўлган сифатлар киритилганлик (умумий қабул қилинганлик, фойдаланишлик)га эга. Шу боис, ушбу термин-метафоралар тиббиёт терминологиясида ўз ўрнини эгаллашга муваффақ бўлган, аммо мутахассисларнинг ўзаро суҳбатида ёки тематик дискурслар чегарасида самаралироқ қўлланилади. Номутахассис, масалан, бемор билан мулоқот мобайнида фойдаланилганда кўшимча изоҳ талаб қилади. Бунга куйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

1. Парда – организмдаги бўшлиқларни қоплаб турувчи юпка парда.

2. Пирамида – буйрак мағизсимон моддасини ҳосил қилувчи конуссимон тузилмалардан бири.

3. Йўлдош – кулча шаклидаги аъзо; ҳомила уч ойлик бўлгач, мукамал етилади ва ҳомила туғилгач бачадон деворига ёпишиб туради.

Термин-метафораларнинг ҳосил бўлишидаги энг муҳим жиҳат шуки, термин учун асос бўлаётган нарсдаги

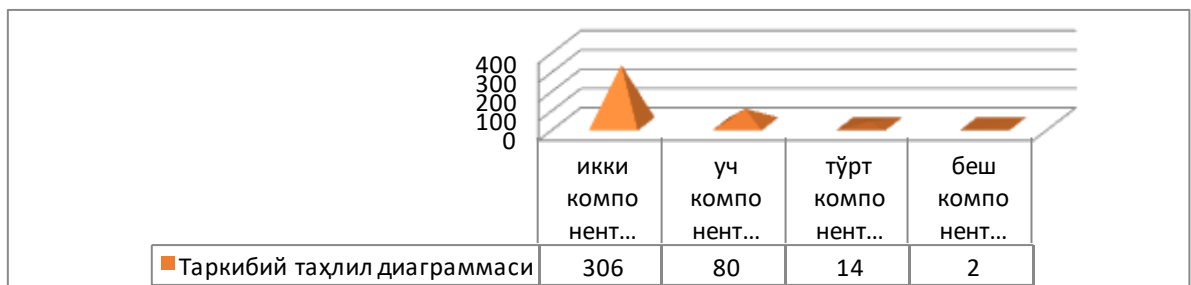
бош сифат унга кўчирилади. Мисол учун парданинг қайси материалдан тикилиши, нима учун тўсик бўлиши, қаерга илиниши, ранги ва шу каби семалари эмас, айнан бирон нарсани тўсиб туриш семаси эътиборга олинган. Пирамида термин-метафорасида шакл семаси биринчи ўринга чиқарилган. Таъкидлаш лозимки, тиббиёт тилида бир компонентли термин-метафоралар икки ва уч компонентлилардан анча камроқ ишлатилса-да, уларнинг деярли барчаси кўп компонентли терминларнинг ҳосил бўлиш занжирида бошланғич бўгин саналади. Масалан: Чечак ва унинг турлари: чечаксимон моддача; оқ чечак; сув чечак; қора чечак.

Эътиборли томонларидан яна бири шуки, бир компонентли тиббий метафоралар ҳар доим ҳам илмий термин мақоми талабларига тўлиқ жавоб бера олмайди. Биринчи навбатда, терминнинг бир маъноли бўлиши шарт ёки қўллаш соҳасини аниқлашда кийинчилик туғдирмаслиги керак. Уларнинг маъноси бевосита контекстга боғлиқ. Бу бир компонентли метафораларнинг барча фойдаланиш ҳолларида кузатилади. Ушбу метафоралар лаконик, стилистик нейтрал ва экспрессиядан ҳоли ва бу уларга тиббий дискурса илмий термин мақомида қолишга имкон беради.

Икки, уч ва ундан кўп компонентли термин-метафораларнинг таркибий тахлили (3, 4, 5 - иловалар) бизга куйидаги статистик маълумотларни берди:

Танлаб олинган 500 термин-метафорадан 306таси икки компонентли –(61%), 80таси уч компонентли – (16%), 14таси тўрт компонентли – (3%) ва 2таси беш компонентли – (0,4%)дир.

2.1-расм Таркибий тахлил диаграммаси

Ушбу сўз бирикмали атамалардан битта ёки иккита сўз тиббиёт лексикасидан олинган бўлиб, бошқалари кунлик мулоқот дискурсидан олинган. Бу ўз навбатида ушбу термин-метафораларнинг маъносини англашни семантик ва психологик жиҳатдан осонлаштиради. Тиббиёт соҳасида мутахассис бўлмаган инсонга умуман нотаниш сўз ва сўз бирикмаларини эшитиш, олинган маълумотни тушуниш ва адекват қабул қилиш кийин кечади. Бу нафақат матннинг маъносини англамаслик, балки психологик дискомфортни ҳам ҳис қила олмасликка олиб келади. Тиббий термин-метафораларни оддий тиббий терминлар билан қиёслаб кўрайлик:

- Тиббий метафоралар:
- Озиклантирувчи артериялар
- Сўргичсимон ўсиклар
- Оддий терминлар:

Конъюктива – кўз оқини қоплаб турувчи, ковокнинг ички тарафидаги нозик, ҳимояловчи парда.

Абсцесс – бошқа тўқимадан ажралган, ичи йиринга тўлган бўшлиқ.

Биринчи гуруҳ терминлари компонентида умумхалқ тилидан олинган лексема иштирок этаётгани учун хира бўлса-да маъноси англашилмоқда. Иккинчи гуруҳдаги терминлар содда бўлса-да, соф мутахассислик

доирасига оид ва унинг маъноси ҳаммага тушунарли бўлавермайди. Кўринадики, тиббий метафоралар, мутахассис-шифокорларга ташхис қўйиш ва кўзда тутилаётган даволаш методларини беморлар ва уларнинг қариндошларига тушунтиришни анча осонлаштиради. Айнан икки, уч ва ундан кўп компонентли метафоралар мижозга маънони қабул қилиш, тушуниш ва англаш жараёнини осонлаштиради. Ушбу фактор тиббий дискурсада икки ва ундан кўп компонентли термин-метафоралардан фойдаланиш афзаллигини белгилашда асосий мезондир. Ундаги ягона манфий жиҳат сифатида атаманинг қисқа номланмагани туфайли эслаб қолиш имконияти чекланганидир.

Тиббий метафоралар қайси сўз туркумларидан ташкил топганига кўра куйидаги гуруҳларга бўлинади: икки компонентли термин-метафоралар:

- сифат + от (133та термин-метафоралар; 43%)
- от + от (153та термин-метафоралар; 50%)
- от + ҳаракат номи (12та термин-метафоралар; 4%)
- ҳаракат номи + от (6та термин-метафоралар; 2%)
- сифат + ҳаракат номи (2та термин-метафоралар; 0,6%)

уч компонентли метафоралар:

- от+от+от (18та термин-метафоралар; 23%)
- сифат + от + от (23та термин-метафоралар; 29%)

от + сифат + от (8та термин-метафоралар; 10%)

бошқалар (31та термин-метафоралар; 38%)

тўрт ва ундан кўпроқ компонентли терминлар:

кўпроқ қуйидаги қолипда тузилади:

2.2-расм Тиббий метафораларнинг сўз туркумига кўра таснифи

Таркибий моделлар	Мисоллар	Икки компонентлилар	
		30тадан	%
От+от	Айиқ панжа	153	50
Сифат+от	Сариқ иситма	133	43
От+ҳаракат номи	Совуқ уриши	12	4
Ҳаракат номи+от	Кўриш ўқи	6	2
Сифат+ҳаракат номи	Шартсиз тормозланиш	2	1

Таркибий моделлар	Мисоллар	Уч компонентлилар	
		80тадан	%
от+от +от	Кўз ёши қопчаси	18	23
сифат+от+от	“Ўлик бармоқ” синдроми	23	29
от+сифат+от	Тилнинг ипсимон сўрғичлари	8	10
бошқалар	Илдиз олган хорион	31	38

Таркибий моделлар	Мисоллар	Тўрт ва ундан кўп компонентлилар	
		16тадан	%
от+сифатдош+от+ҳаракат номи	Ўрдакка ўхшаб қадам ташлаш	5	31
бошқалар	Гуруч қайнатмасига ўхшаш нажас	11	69

Хулоса ва таклифлар. Демак, метафораларни ҳосил бўлишида кўпроқ от ва сифат сўз туркумлари қўлланилади. Шунингдек, терминларни ҳосил қилишда ҳаракат номи ҳам кўп учрайди, деган хулосага келишимиз мумкин. Бизнинг фикримизга кўра, бу энг аввало, терминларнинг атамавий характери, манба ёки предметнинг манбасини, унинг сифатлари, хусусиятлари ва ҳолатини аниқлашдан келиб чиқади. Масалан: чечаксимон моддача; қора кусук; кўкимтир бола; рухий травма; нотекис пульс; узунчоқ мия; ковак веналар; ялтироқ тоғай; цилиндрлик бўғим ва ҳ.к.

Ҳаракат номи сўз туркуми эса кўпроқ диагностика ва даволаш методини аниқлаш ёки йўриқномаларни бажариш терминлари номинациясида кўпроқ қўлланилади: кинни ювиш; ичакнинг тозаланиши; йўл очиш; кўзгуда акс этиш; эт жимирлаши; ўпканинг

от+сифатдош+от+ҳаракат номи (5та термин)

бошқалар (11та термин)

“жигарлашуви” каби. Бирикмали метафоралар соҳавий терминологияда микдори бўйича биринчи ўринларда туради ва махсус номларни ҳосил қилишнинг анъанавий усули сифатида замонавий ўзбек тилининг терминологик лексикасида асосий ўринни эгаллайди. Бирикмали метафораларнинг афзаллиги аталувчи тушунчанинг ўзига керакли хос хусусиятларини тўлиқ ҳолда акс эта олишидир. Бирикмали термин-метафоралар ёрдамида термин ҳосил қилиш бошқа сўз ясовчи (масалан, аффикслар) воситалардан кўра классификация категорияларини аниқлаш ва ўтказишда анча осонроқдир. Шунингдек, бирикмали метафоралар ёрдамида номутахассис-реципиент томонидан маълумотни семантик ва психологик англаш ва қабул қилинишини осонлаштириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Синельников Ю. Г. / Метафора как средство образования медицинских терминов (на материале французской прессы) / Ю. Г. Синельников, Я. С. Подорванова // Науч. ведомости Белгор. гос. ун-та. – Б., 2014. – Т. 21, №6 (177) – 116–121 с.
2. Алексеева Л.М. Метафора в научном общении // Человек Коммуникация - Матн. – Барнаул, 1998. 2. Ч. 1. – 179 с.
3. Битокова С.Х. Метафора в контексте когнитивной лингвистики // Вестник КБИГИ и КБНЦ РАН. – Нальчик, 2006. – 354 с.
4. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. – Т. 2. – М.: Смысл; Академия, 2006. – 365 с.
5. Гак В.Г. Языковые преобразования: Некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века: От ситуации к высказыванию / В.Г. Гак. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – 474 с.
6. Гогоненкова Е. Еще раз о месте метафоры в научном дискурсе: постнеклассический подход // Выс. образ-е в России. – М., 2005. -№1. – 247 с.
7. Дадабоев Х. Ҳозирги ўзбек тили қурилишида терминологиянинг ўрни \ Тилшуносликнинг долзарб масалалари – Тошкент, 2015. – Б. 224.

8. Дадабоев Х. Ўзбек терминологияси/Ўқув кўл. “Нодирабегим”.–Т. 2020
9. Залевская А.А. Общенаучная метафора «живое знание» и проблема значения слова // Вестник Тверского государственного университета. – Серия «Филология». – Т., 2007. - № 12. – Вып. 7 «Лингвистика и межкультурная коммуникация», – 233 с.
10. Brown T. L. Making Truth. The Roles of Metaphor in Science. Urbana - Chicago: University of Illinois Press, 2003. - p. 232.
11. Coulson S. Blending Basics // Cog. Ling. – N.Y., 2000. II. - № 3/4. -P. 296.
12. Kovecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – New York: Oxford University Press, 2010.
13. Tercedor Sanchez, M. Urena Gomez Moreno, J. M. & Prieto Velasco, J. A. Grasping metaphoric and metonymic processes in terminology. Journal of Specialized Translation, – S., 2012. – P. 452.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

УДК 82.УЗ ББК 83.3(5 Ўзб)2 А-21

Нормурод АВАЗОВ,
Тошкент давлат санъат ва маданият институти доценти, ф.ф.н
normurod.avazov.63@mail.ru

Тошкент давлат юридик университети профессори, ф.ф.д. Ш.Кўчимов тақризи асосида

BEHBUDIY AND FITRAT: INTERPRETATION OF A POEM DEDICATED TO THE MEMORY OF THE FATHER OF THE PEOPLE

Annotation

The article deals with the activities and creativity of the progressive Mahmudhoji Behbudi and Fitrat. The poem "I was looking for the saga of Behbudi", written by Fitrat on the occasion of the death of Mahmudhoja Behbudi, was mainly analyzed. The poem of Abdurauf Fitrat, dedicated to the memory of Behbudi, can be considered a direct continuation of his previous poems. That is, it conveys to the reader that the idea of Fitrat's poems "Sorrow for the country", "Sharq", "Snow" is also reflected in a memory poem. Also, the famous Uzbek writer Abdurauf Fitrat left a rich legacy in various fields of literature, art and science. The research shows the special educational value of the poem "I searched for Behbudi's saga" written in memory of Behbudi.

Keywords: nation, advanced, creativity, national, memory, poem, Turkestan, history, activity, student.

БЕХБУДИЙ И ФИТРАТ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЭМЫ, ПОСВЯЩЕННОЙ ПАМЯТИ ОТЦА НАРОДА

Аннотация

В статье рассматривается деятельность и творчество прогрессивных Махмудходжи Бехбуди и Фитрата. В основном анализировалось стихотворение «Я искал сагу о Бехбуди», написанное Фитратом по случаю смерти Махмудходжи Бехбуди. Поэму Абдурауфа Фитрата, посвященную памяти Бехбуди, можно считать прямым продолжением его предыдущих стихотворений. То есть доносится до читателя, что отражена и идея стихотворений Фитрата «Печаль о стране», «Шарк», «Снег». в стихотворении памяти. Также, известный узбекский писатель Абдурауф Фитрат оставил богатое наследие в различных областях литературы, искусства и науки. Исследование показывает особую воспитательную ценность стихотворения «Я искал сагу о Бехбуди», написанного в память о Бехбуди.

Ключевые слова: нация, передовой, творчество, национальный, память, поэма, Туркестан, история, деятельность, ученик.

БЕХБУДИЙ ВА ФИТРАТ: МИЛЛАТНИНГ ОТАСИ ХОТИРАСИГА БАҒИШЛАНГАН БИР ШЕЪР ТАЛҚИНИ

Аннотация

Мақолада тараққийпарвар Махмудхўжа Бехбудий ва Фитрат фаолияти ҳамда ижоди тадқиқ этилган. Асосан, Махмудхўжа Бехбудийнинг вофоти муносабати билан Фитрат томонидан ёзилган "Бехбудийнинг сағанасини изладим" шеъри таҳлилга тортилган. Абдурауф Фитратнинг Бехбудий хотирасига бағишланган шеъри ҳам унинг олдинги ёзган шеърларининг бевосита давоми сифатида баҳолаш мумкин. Яъни, Фитрат "Юрт қайғуси", "Ким деяй сени", "Бир оз кул", "Яна ёндим", "Шарк", "Қор" шеърларидаги гоё хотира шеърда ҳам ўз аксини топганлиги ўқувчига етказилади. Шунингдек, атоқли ўзбек адиби Абдурауф Фитрат адабиёт, санъат ва илм – фаннинг турли соҳаларига оид бой мерос қолдирган. Тадқиқотда Бехбудий хотирасига ёзилган "Бехбудийнинг сағанасини изладим" шеърининг ҳам алоҳида тарбиявий аҳамияти кўрсатилади.

Калит сўзлар: миллат, тараққийпарвар, ижод, миллий, хотира, шеър, Туркистон, сағана, фаолият, ўқувчи.

Қириш. Туркистон ўлкасида жадидлар Махмудхўжа Бехбудийнинг "миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди" деган хулосасига қўшилган эдилар. Миллатнинг келажаги учун кураш миллий ғояси жадид адабиётининг бошқа вакиллари асарларида ҳам яққол намойён бўлганлигини кўрамиз. Улар ҳам Бехбудийнинг ғояси тарғибчилари ҳамда бевосита давомчилари ҳисобланадилар.

Ўзбек жадид адабиётида миллат тақдири ва унинг келажаги ҳамда тараққиётини ўзида акс эттирган шоир ва ёзувчиларимиз орасида Абдурауф Фитратнинг асарлари алоҳида ажралиб туради. Фитрат ўзбек жадид адабиётида шеърлари, насрий, драматик, адабий-танқидий, публицистик асарлари билан қатта ҳисса қўшган.

Фитрат ижодининг мазмунида миллат тақдири, истиқлол мавзуси, юрт қайғуси, Ватан туйғуси ётади. Жадид адабиётининг етуқ вакили ҳисобланган Фитрат

гўзал шеърлари билан бармоқ вазнига асос солган. Унинг "Юрт қайғуси", "Юрт қайғуси (сочма)", "Юрт қайғуси (бир ўзбек тилидан)", "Юрт қайғуси (Темур олдинда)", "Ким деяй сени?", "Бир оз кул", "Аччиғланма деган эдинг", "Миррих юлдузига", "Овунчок", "Яна ёндим", "Шоир", "Бехбудийнинг сағанасин изладим", "Ўғит", "Шарк", "Ўқитувчилар юртига", "Қор", "Менинг кечам"[1] шеърлари шулар жумласидандир.

"Фитрат шеърляти фақатгина дардманд, ўгли шеърлар мажмуаси бўлибгина қолмади. Унинг замондошлари тўғри таъкидланганларидек, у ўзбек шеърлятида янгича тизим, бармоқ вазнидаги шеър шаклларига йўл очди. Шеърлят бошқа миллатлардан ўзлаштириб олинган вазнлардагина эмас, балки турк улусининг руҳиятидан отилиб чиққан, миллатнинг нутқ ва талаффуз товушларига мос бўлган, оғзаки адабиётда жуда кўп қўлланиш баробарида чархланиб, синовлардан ўтган шеър тизими – бармоқ вазнини ўзлаштиргандагина, юксак

парвозларга чиқиши мумкин эканлигини ўз адабий тажрибаси орқали кўрсатди”[2].

Таъқиқот методологияси. Айни даврда миллатнинг бонийси бўлган Бехбудий ижодини хорихда ва мамлакатимизда ўрганишга бугунги кунда кизиқишлар ортиб бормоқда. Олимларимиз томонидан тараққийпарвар ижодининг турли жиҳатлари ёритиб борилмоқда. Шунингдек, С.Қосимов, Б.Қосимов, Ш.Турдиев, А.Алиев, Э.Каримов, Н.Каримов, С.Аҳмедов, Ҳ.Саидов, З.Мирзаева, З.Аҳрарова, З.Абдурашидов, Ш.Ризасев, Н.Авазов, Г.Нишонваларнинг китоб, рисола ва матбуот саҳифаларида эълон қилинган ва қилинаётган ишларида масаланинг турли томонларини ёритишга қаратилмоқда. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг икки жилдлик асарларининг эълон қилиши ҳам катта ҳодиса бўлди[3]. Шунингдек, Абдурауф Фитрат ва унинг ижоди тўғрисида ҳам А.Саъдий, М.Шермухамедов, Л.Климович, О.Шарафиддинова, Ҳ.Болтобоев, Н.Каримов, Э.Каримов, Б.Назаров, И.Ҳаққулов, Ш.Турдиев, И.Ғаниев, И.Балдауф каби олимларимиз томонидан Фитрат ижоди кенг ўрганилди. Фитратнинг ҳам заҳматқаш олимларимиз томонидан тўрт жилдлик танланган асарларининг эълон қилинганлиги катта ҳодиса бўлди[4]. Аммо, ўзбек адабиёти тарихида Бехбудий ва Фитрат ижодининг қиёсий ўрганилиши долзарб масалалардан саналади.

Мақолада Фитрат Бехбудийнинг вафотидан қаттиқ таъсирланиш натижасида шеър дунё юзини кўрган. Миллатнинг бонийсига бўлган шоирнинг эҳтироми бадиий тасвирларда намён бўлиши ўрганилиб, тавсифлаш, қиёслаш методларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Фитратнинг “Бехбудийнинг сағанасини изладим” шеъри миллатнинг отаси ва фидойиси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг вафоти муносабати билан ёзилган[5]. Бу хотира шеърғача ҳам Фитратнинг миллат тақдирини акс эттирувчи шеърлари дунё юзини кўрган эди. Жумладан, унинг “Ўгут” шеърда ҳам ўлкадаги аҳволни очик – ойдин тасвирлайди. Яъни:

Оғир йигит, сенинг гўзал, нурли кўзингда

Бу миллатнинг саодатин, бахтин ўқудим.

Ўйлашингда, туришингда ҳамда ўзунгда

Бу юрт учун қутулишининг борлигини кўрдим.

Турма – югур, тинма – тириш, буқилма-юқсал,

Хуркма –кириш, кўркма-ёпиш, йўрилма-кўзгал,

деб миллатнинг келажаги учун курашга чорлайди.

Бехбудий хотираси шеъри қўйидагича:

Чўкмишди ер узра олам тўсуғи,

Ўқсуқлик бойқуши қанот қоқарди.

Ботувда қизариб турган булутдан

Эзилган кўнглима мотам ёғарди, мисрлар билан бошланган.

Шоир айтадики, бутун олам ер юзига чўккан, кўнглимда ўқсуқ, ғамгинлик ҳуқумрондир. У бойқуш каби қанот қоқади, яъни бойқушдай жойлашиб олган. (Ҳаммамиз биламизки, бойқуш ёмонлик хабарчиси). Кўнглимнинг тўрларида озгина бўлсада қолган (бўлган) умиддан яъни у ҳам ботиб кетаётган булутдай, эзилган кўнглимга янада мотам бўлиб ёғилади.

Ҳақсизлик шаҳрининг қон ҳиди ели

Армоним гулидан бир япроқ узуб,

Баҳорсиз чўлларга соғуриб қўйди.

Ул нозли япроғим сўлиб, сарғайиб,

Йўқсул қолганлардай ҳар ён югурди.

Мустабид тузумнинг ҳақсизлигидан қон ҳидлари сезилиб турибди, дунё қадар бўлган ишончимнинг катта бир қисмини узиб ташлади. Бу армонимни гулсиз, қуруқ чўлларга айлантди. Кўнглимдаги нозик бўлган ўша япроғим сўлиб, сарғайди. Унинг ўзи ёлғиз қолганидан ҳар тамонга ўзини ўриб, югуради, чопди.

Золимлар, мазлумлар, зулумларинг-да,

Қайғулар, аламлар, ўлумларинг-да

Барига учради, барчасин кўрди,

Ўз йўқотқонин излади, сўрди.

Бир дарак топмагач, бирдан бир тикилди.

Миллий зулмга учраган миллатга нисбатан мустабид тузумнинг кўрсатган золимликлари, мазлумларга нисбатан уларнинг кўрсатган таҳқирликлари, улар миллатнинг жонидан ўтказиб юборган қайғуларининг барчасини кўрди, барига чидади, ҳатто, миллатнинг ўлимларини ҳам бошдан ўтказди(1898 йилги Дукчи эшон кўзғолони;1916 йил Жиззах кўзғолони). Аммо, ўзи йўқотгани яъни миллат ҳақни-ҳуққини излади, кидирди, сўради, топди, курашди. Миллатдан бир мадад келмади, Мухториятда ҳам ҳақиқат амалга ошмаганидан кейин аросатда бир нуқтага тикилди. Наҳотни тополмай тўхтади, турди. Золим мустамлаканинг зулмидан тўйди.

Бор кучини тўплади.

Золимнинг тахтини титратган бир товуш

Қичқирди:

- Отамнинг қабрини қай ерга ёшурдинг?!

Бот сўйла!..

Кирли тож кўб кўрқди ботур товушдан,

Сесканиб, титраб ..ёшурди

Бир жавоб бермасдан.

Ич-ичидан бор кучини йиғди, тўплади. Вужудлари жунбушга келди. Мустамлакачи золимга қарши, унинг тахтига қарши, уни юқотмоқчи бўлган зулмга мағрур овоз билан бақирди, қичқирди. Миллатнинг отаси қабрини қаерларга беркитдинг?!Нега яширддинг?!Нега уни йўқотдинг! Жавоб бер, золим ҳуқумат!

Шоир уни кирли тож деб атади. Унинг бир оғиз “кирли” сўзи – бу золим мустамлаканинг ўлкада олиб бораётган ваҳшиёна сиёсати эди. Бу кирли тож дунёларни ларзага солувчи бу ботир товушдан сесканиб кетди, бир титраб олди. Жимликларга бурканиб, секин яширди. Ҳеч қандай жавоб бермасдан, орқада турган, етилиб келаётган миллатдан кўрқди.

Абдурауф Фитратнинг шеърларида миллатнинг тақдирини, озор чеккан миллат, миллий зулим, юртнинг қайғуси ўзига хос равишда тасвирланади.Унинг “Юрт қайғуси (сочма)”, “Юрт қайғуси (бир ўзбек тилидан)”, “Юрт қайғуси (Темур олдинда)”[6] шулар жумласидандир.

“Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти”(2004)[7] да: “шеърлар рукнинг сарлавҳасидан кўриниб турганидек, юрт – Ватан қайғусига бағишланган. Замон инкилоблар замони эди. Чор ҳуқумати кулади. Эпчил миллатлар дарҳол истиқлол режалари кўра бошладилар. Туркистоннинг тақдирини қандай бўлди?Айниқса сўнги асрларда залолатга ботган, дунёдан узилиб, фиску фужурга қўмилган, ўз қиёфасини йўқота бошлаб, ўзга миллат етовига тушган Туркистоннинг. Фитратни қийнайдиган дард – шу!”.

Онам! Сени кутқармоқ учун жонми керакдир?

Номусми, виждон била имонми керакдир?

Темур била Чингиз қони тошди томиримиздан,

Айтгил! Сени кутқармоқ учун қонми керакдир?

Ёв суқғали келгач қиличини юрагингга,

Туш олдиға, ол кўқсуми – қалқонми керакдир?

Боқ, боқ, мана турк тенгизи тошқан қила қолди,

Турон ёвини қувғали тўфонми керакдир?

Турон, йигитинг, барчаға боқ, қалқди оёқға,

Юртда қоровул қўйғали арслонми керакдир?

“Миллий уйғониш ўзбек адабиёти”да бу шеър тўғрисида: “Шеърда мухторият ғалабасининг нашъу намоси балқиб турибди. Уйғонган халқ билан биргалик туйғуси, оталар шарафи ва улар руҳи олдидаги бурч, эл-

юрт хизмати сурури яхши ифодаланган”[8]. Қўшимча қилиб айтиш лозимки, лирик қаҳрамон онаси яъни бу-Туркистон. У мустабидликда, қарамликда. Уни қутқармоқ учун миллатнинг жони, номуси, виждони, имони керак. Лирик қаҳрамон миллатга қарата айтадики, менинг томирларимда Темур ва Чингизларнинг қони оқмоқда, тошмоқда. Мен миллат учун жасорат қилишга шайланганман. Туркистонни қутқариш учун қон зарур бўлса, қон беришга яъни курашиб улмоққа ҳам розиман. Агар сени кўксингга душман ўз қиличини юрагингга ургани келган бўлса, мен унга кўксимни тутаман, қалқон бўламан.

Эй, миллат атрофингга боқ, душман Туркистон дунёсини, унинг сабр-қосасини денгиздай тўлдириб, тошқинлатиб юборди. Ўлкада ўрнашиб олган бундай душманни йўқотиш, уни йўқ қилиш учун тўфон каби катта куч бўлиши лозим. Туркистоним миллатинг чор атрофига қарасин, оёққа турсин, курашга отлансин. Юртни, ўлкани душмандан ҳимоялаш, тозалаш учун бутун юртни қўриқлайдиган арслони бўлиши керак!

Абдурауф Фитратнинг ижодида насрий ва драматик асарлари ҳам миллат тақдирини кўрсатувчи, ёритиб берувчи томонлари билан ҳам алоҳида ажралиб туради. Унинг “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жаҳид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” муаллифнинг қайд этишича, 1909 йили ёзилган[9].

Муаллиф асарнинг муқадимасида: “Бухоронинг нажиб (ёруғ) миллати бўлган ватандошларим, бирмунча вақтдан бери жаҳид ва қадим ўртасида ихтилоф чиққани баъзи миллат хоинларининг хато ва фасодларидан бошқа нарса эмасдир. Муққадас ватанимизни парчалаб, унинг аҳли жамоасини жаҳид ва қадим унвонлари остида икки фиркага ажратиб, уларнинг бирини иккинчисига душман қилиб қўйдилар”[10].

Шунингдек, Фитратнинг “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилочилари” асарлари даврнинг воқеалари атайлаб бошқа мамлакатга қўчириб қаламга олинади. Аммо, асарнинг руҳи ва мазмунидаги ички кечинмалар, ботиний маъно, Туркистонда миллатнинг кўзини очишга йўналтирилади. Муаллифнинг “Абулфайзхон”, “Шайтоннинг танрига исёни” асарларида ҳам воқеалар яъни ҳаракатлар ўтмишга кўчирилиб, ўтмишдаги воқеаларни миллатга кўрсатиш орқали Туркистон ўлкасида ўрнатилган ижтимоий – сиёсий тузум яъни аҳвол ёритиб кўрсатилади.

Бехбудий айтган “Мозий – истиқболнинг тарозисидур” машҳур ибораси, А.Қодирийнинг “Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар” ибораси ўртасида боғлиқлик бу тасодиф эмас, аксинча бу икки ашроф зотларнинг келажакка бўлган мурожаатлари эди. Шу жиҳатдидан Бехбудий ва Фитрат каби сиймоаларнинг ижодига мурожаат қилиш, уларни ўрганиш ва таққослаш хайрлик ишдир. Қолаверса, ҳар бир қалам тебратувчида мамнуният ҳиссини ўйғотади ёки фарз ва қарз деган хулосаларни кўз олдингизда жонлантиради.

Хулоса ва тақлифлар. Бехбудийнинг орзу армонларини юзага чиқариш учун Фитрат бутун дунёсини бағишлади. Унинг публицистикаси, шеърлари, ҳикоялари, киссалари, драмалари билан ўзбек адабиёти тамойилларини белгилаб берди. Юрт учун, миллатнинг келажакдаги учун ижод қилди, амалий ишлари билан ўзини кўрсатди. Биргина Фитратнинг “Бехбудийнинг сағанасини изладим” хотира шеърининг ўзи ҳам бунинг яққол исботидир. Бехбудий ва Фитрат ижодининг қиёсий ўрганилиши янада долзарб ҳисобланади. Келгусида бу масалага қайтиш ва тадқиқот олиб бориш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Фитрат А. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. - Б.31-45.
2. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва истиқлол маънавияти. Фитрат. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. –Б. 13.
3. Бехбудий М. Танланган асарлар.Биринчи ва иккинчи жилдлар. – Тошкент: “Академнашр”, 2018. – Б.310.
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар.- Тошкент: “Маънавият”, 2000-2005. – Б.256.
5. Фитрат А. Бехбудийнинг сағанасини изладим. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – Б. 40.
6. Фитрат А. Юрт қайғуси. –Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – Б. 32-33
7. Қосимов Б, Юсупов Ш, Долимов У, Ризаев Ш, Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Дарслик. – Тошкент: “Маънавият”, 2004. – Б.368.
8. Қосимов Б. Юсупов Ш, Долимов У, Ризаев Ш, Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Дарслик. – Тошкент: “Маънавият”, 2004. – Б.369.
9. Фитрат А.Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2000. – Б. 46-93.
10. Фитрат А.Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Б.46.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

УДК 811.161

Эльвина АЛИЕВА,

*к.ф.н., доцент кафедры русского языкознания НУУз
E-mail: alieva.elvina@rambler.ru*

...на основании отзыва д.ф.н., профессора Шереметьевой А.Г.

КОНВЕРГЕНЦИЯ ЭКСПРЕССИВНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ СРЕДСТВ НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗА Г. ПРЯХИНА «ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ЖЕСТОКОСТЬ»

Аннотация

В данной статье впервые представлен анализ конвергенции экспрессивных средств синтаксиса в языковой структуре ранее не привлекаемого для лингвистического исследования произведения российского журналиста, писателя, издателя Г.В. Пряхина. Рассказ «Интеллигенция и жестокость» представляет собой интерес не только своей проблематикой и изображением современной действительности, но и своеобразием языковой организации. В языковой структуре данного произведения используется большое количество разнообразных экспрессивных средств синтаксиса, которые вступают в различные отношения и взаимодействия друг с другом. Анализируются различные комбинации и типы конвергенции экспрессивных средств синтаксиса в реализации художественных целей автора.

Ключевые слова: экспрессивность, экспрессивный синтаксис, экспрессивные средства синтаксиса, конвергенция, парцеллированные конструкции, парцеллят, вводные и вставочные, усеченные конструкции, вопросительные структуры, метафора

G. PRYAXINNING "ZIYOLILAR VA SHAFQATSIZLIK" HIKOYASI MATERIALI BO'YICHA EKSPRESSIV SINTAKTIK VOSITALARNING KONVERGENTSIYASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ilk bor rus jurnalisti, yozuvchisi, nashriyotchisi G.V.Pryaxinning hikoyasining til materialida, ilgari lingvistik tadqiqotlar uchun foydalanilmagan, sintaksisning ekspressiv vositalarining konvergentiyasini tahlil qilindi. "Ziyolilar va shafqatsizlik" qissasi nafaqat muammolari, zamonaviy voqelikni tasvirlashi, balki til tashkilotining o'ziga xosligi bilan ham qiziqish uyg'otadi. Ushbu asarning til tuzilishida sintaksisning juda ko'p turli xil ifoda vositalaridan foydalaniladi, ular bir-biri bilan turli munosabatlar va o'zaro ta'sirlarga kiradi. Muallifning badiiy maqsadlarini ro'yobga chiqarishda sintaksisning ifodali vositalarining turli birikmalari va yaqinlashuv turlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ekspressivlik, ekspressiv sintaksis, sintaksisning ifodali vositalari, konvergentiya, bo'lak konstruksiyalari, bo'lakchalar, kirish va oraliq konstruksiyalar, kesilgan konstruksiyalar, so'roq tuzilmalari, metafora.

CONVERGENCE OF EXPRESSIVE SYNTACTIC MEANS ON THE MATERIAL OF G. PRYAKHIN'S STORY "INTELLIGENTSIA AND CRUELTY"

Annotation

This article for the first time presents an analysis of the convergence of expressive means of syntax in the language structure of the work of the Russian journalist, writer, publisher G.V. Pryakhin. The story "Intelligentsia and cruelty" is of interest not only for its problems and depiction of modern reality, but also for the originality of the language organization. In the language structure of this work, a large number of various expressive means of syntax are used, which enter into various relationships and interactions with each other. Various combinations and types of convergence of expressive means of syntax in the realization of the author's artistic goals are analyzed.

Keywords: expressiveness, expressive syntax, expressive means of syntax, convergence, parcel constructions, parcels, introductory and insert constructions, truncated constructions, interrogative structures, metaphor.

В современной лингвистической науке актуальность приобретают работы, в которых исследование строится на выявлении сближения и взаимодействия экспрессивных средств и их конвергентного потенциала. О возможности взаимодействия языковых единиц еще отмечал В.В. Виноградов [6]. Отдельные наблюдения по данному вопросу на материале русского языка отражены в работах А.П. Сковородникова [11], И.В. Пекарской [9], Н.А. Боженковой [5], Э.М. Береговской [2], Э.А. Цумарева [12], имеются исследования и на материале иностранных языков. К фундаментальным и интересным работам, посвященным комплексному описанию конвергенции

стилистических фигур, относятся работы Г.А. Копниной [7] на материале русского языка, С.А. Кузьменко [8] на материале английского языка и Ю.В. Богоявленской на материале русского и французского языков [3, 4].

В работе Г.А. Копниной «Конвергенция стилистических фигур в современном русском литературном языке: на материале художественных и газетно-публицистических текстов» [7] представлено описание конвергенции различных стилистических фигур с точки зрения структуры и функциональных особенностей. На анализе конкретного языкового материала Г.А. Копнина выявила различные типы конвергенции стилистических фигур: по характеру

расположения компонентов конвергенции в тексте (сосредоточенная, рассредоточенная и текстовая); по критерию однородности/неоднородности стилистических фигур (гомогенная, гетерогенная, смешанная); по наличию/отсутствию отношений субординации между стилистическими фигурами (деривативная, эквивалентная); по способу взаимодействия конвергирующих фигур (наложение, соединение, вставка, синкретизм способов). Помимо этого, она, анализируя типы конвергенции на материале художественных и газетных текстов, отметила общую (создание выразительности речи) и частные функции конвергенции стилистических фигур (изобразительная, характерологическая, эмоционально-выделительная, оценочно-характеристическая, актуально-выделительная, интонационно-ритмическая, приемоактуализирующая, рекламная, аргументативно-риторическая) [7].

С.А. Кузьменко в работе «Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств», анализируя типы конвергенции на материале художественных текстов, помимо указанных, выделила: по принадлежности к языковым уровням (фонетический, лексический и синтаксический и комбинированный), по критерию наличия доминант (однополюсный и многополюсный) и по функциональному критерию была установлена коммуникативно-прагматическая специфика конвергенции (были выделены основная – прагматическая, и частные – эмоционально-выделительная, изобразительная, оценочно-характеризующая, характерологическая, актуально-выделительная, интонационно-ритмическая, функции) [8: 9-13].

Полагаем, что анализ семантико-функционального потенциала экспрессивных средств синтаксиса окажется полным при выявлении их конвергентного потенциала, под которым, вслед за Г.А. Копниной и Ю.В. Богоявленской, понимаем способность экспрессивных синтаксических средств взаимодействовать друг с другом, а также и с другими экспрессивными средствами в рамках языковой структуры произведения для выполнения единой функции.

Рассказ Г. Пряхина «Интеллигенция и жестокость» [10] имеет подзаголовок «полемиические заметки» и интересен не только своей тематикой и проблемами, которые поднимает автор, но и своеобразием языковой структуры. В его языковой структуре используется большое количество экспрессивных синтаксических конструкций, с помощью которых повествователь выражает свои интенции и субъективные отношения к сообщаемому. Анализ позволил установить активное использование самых разнообразных по структуре, семантике, функциям парцелированных (50 ед.), вставных (22 ед.) и вводных (18 ед.), вопросительных (12 ед.), неполных и усеченных конструкций (13 ед.), а также повелений, второго лица местоимений и глаголов. Данные экспрессивные синтаксические средства используются во взаимодействии друг с другом и другими экспрессивными средствами, комбинации их многочисленны и разнообразны.

Рассмотрим примеры комбинации приемов речевого взаимодействия и определим типы конвергенции.

В речевой структуре данного произведения одним из эффективных контактов является взаимодействие парцелляции с эпитетами, характеризующиеся образностью, и метафорой, которая обладает яркой внутренней формой, эмотивностью и образностью, а также является одной из моделей не прямой (вторичной) номинации. Приведем пример: В нём тяжко, лоснясь и

взблѣсывая на солнце, переливалась, как-то по животному копошилась – кровь. Чѣрная, но со зловещим золотистым, масляным исподом. В предложении заключена развернутая метафора, реализующаяся как в основной (базовой) части, так и в парцелляте. Парцеллят выражен согласованным распространенным определением, в котором заключена информация, помогающая изобразить страшную картину случившегося. В данном случае применена сосредоточенная многокомпонентная лексико-синтаксическая гетерогенная эквивалентная конвергенция по способу соединения.

Взаимодействие парцелляции с вставной конструкцией. Например: И я, не останавливаясь, проскочил сенцы, «переднюю» комнатку, где и нам с матерью и ещё двумя малышами иногда, когда сапожник в очередной раз впадал в неистовую дурь, давали угол на ночь, пока тот не проснется и сам не явится туда просить у матери прощения, как униженно просят руки у богатой вдовы, - в самую дальнюю и самую чистую, горницу. И сразу увидал мать. Не в гробу – в гробу мне ещё предстоит её увидеть, не так уж не скоро. Живую. В данном примере три парцеллята: первый выражен распространенным согласованным сказуемым, второй – обстоятельством места, осложненным вставочной конструкцией «в гробу мне ещё предстоит её увидеть, не так уж не скоро»; третий – нераспространенным согласованным определением, дистанцированным от опорного слова «мать» вторым парцеллятом «Не в гробу». Каждый парцеллят акцентирует внимание читателя на заложенной в нем информации, передает эмоциональное отношение повествователя. Во втором парцелляте и во вставке заключен ответ повествователя на возможное предположение внешнего адресата – читателя. Это создает эффект его присутствия и непосредственного контакта повествователя с ним, а также эффект живой речи. В данном случае представлена сосредоточенная синтаксическая двухкомпонентная гомогенная эквивалентная конвергенция по способу соединения.

В следующем отрывке сложное бессоюзное предложение, осложненное повтором, вводной конструкцией, оформлено в многозвенную парцелированную конструкцию. В первый парцеллят оформлено распространенное сказуемое и вторая часть бессоюзного предложения; второй парцеллят – нераспространенное приложение и третий – распространенное сказуемое. Третий парцеллят представляет собой эллиптическую часть, так как в нем отсутствует дополнение «звуками», «словами»: Самого процесса, самой трагедии я, тогда, кажется, десятилетний, не видал, не наблюдал. Собирал в степной лесополосе «ничейные» первые абрикосы и уже трусцой возвращался в село: тут, на полпути, на выгоне, меня и перехватил, «перестрел» как выражались в Николе, соседский мальчишка Вовка Литвин. Заика. И, заикаясь ещё отчаяннее, восторженно, одиночными, выпалил: - Б-е-е-г-и к нам!.. Т-в-о-ю мамку зарезали!.. Данный пример иллюстрирует сосредоточенную синтаксическую многокомпонентную гетерогенную деривативную конвергенцию по способу синкретизма.

Конвергенция парцелляции, градации, вводной и вставной конструкций. Совместно с градацией парцелляция выводит в фокус внимания члены ряда, расположенные по нарастающей смысловой или эмоциональной значимости. Каждый парцеллят выделяет новый значимый элемент эмоционально насыщенной, транслирующей субъективно-оценочные смыслы, градационной цепочки: Мать пытался зарезать мой отчим. Сапожник. Лучший не только в Николе, но и во всей нашей округе. Бронебойщик – тоже, наверное, лучший, о

чём свидетельствовала жестяночка из-под дорогих, медных кованых сапожных гвоздиков, заполненная позвякивающими, когда трясешь, медалями и даже одним орденом – «Красной Звезды». Контуженный – у бронбойщиков контузии даже похлеще, пострашнее, чем у их потенциальных жертв, танкистов. Фронтвик... Всего четыре парцеллята: первый – парцеллят, выражен согласованным приложением, второй – согласованным определением – для него базовой частью является предшествующий парцеллят, третий – согласованное приложение – дистанцирован от базовой части и осложнен вводным словом и расчлененной присоединительной придаточной частью, четвертый – также согласованное приложение – осложнен вставной конструкцией. Выделенные в абзац, данные конструкции акцентируют внимание читателя на вложенной в них дополнительной информации о персонаже и выполняют экспрессивно-характерологическую функцию. Помимо этого, оформленные в парцелляты приложения частями поэтапно вводят информацию о персонаже, как бы последовательно уточняя свойства объекта описания. Участие субъективно-окрашенной, оценочной лексики приводит к наращиванию эмоциональной оценочности. Данный пример демонстрирует рассредоточенную синтаксическую многокомпонентную гетерогенную эквивалентную конвергенцию по способу синкретизма.

Конвергенция вопросно-ответной структуры, форм второго лица глагола и местоимения, восклицательного высказывания и парцелляции повышает диалогизацию, создает иллюзию непосредственного общения субъекта речи с внешним адресатом – читателем: Читали, как убили иранского генерала? Ракетой? Что вы, куда гуманнее! То была просто пудовая болванка, летящая со скоростью четырёмсот километров в час. Без боевого заряда. Чтобы меньше, гуманнее был радиус поражения. Вопросно-ответная структура, поддерживаемая несколькими экспрессивными средствами синтаксиса, приобретает особую эмоциональную напряженность и выражает богатый набор субъективно-модальных значений. С помощью взаимодействия данных синтаксических средств фокусируется внимание читателя на ответной части структуры, в которую автором включены яркие эпитеты, выражающие его иронию. Конвергенция позволяет эффективно воздействовать на восприятие читателя, заставляет задуматься о поднятой автором проблеме. Данный пример иллюстрирует рассредоточенную синтаксическую многокомпонентную гетерогенную деривативную конвергенцию по способу синкретизма.

В следующем отрывке наблюдается такой же тип конвергенции вопросно-ответной структуры с парцелляцией, усеченной конструкцией, вопросом-предположением, метафорой: Похвалил, но сам, про себя, грешен, подумал: ну, и за какие же такие прегрешения отвечает мой пока ещё совершенно безвинный ангел мужского пола? Семейные? Родовые?... Четвертую... Рубят руки... Теперь, вон, похоже, учат летать с

подоконников, с айпадом в руках. Эх... Может, и там где-то, наверху-наверху, тоже уже научились эвфемизмам? И, равнодушно, равноудалённо, привычно сводя дебет с кредитом, щёлкают: нейтрализованно... Данным отрывком автор завершает свой рассказ. Многокомпонентной лексико-синтаксической гетерогенной деривативной конвергенцией повествователь добивается высокой экспрессивности текста.

Таким образом, анализ языковой структуры рассказа «Интеллигенция и жестокость» показал не только активное использование экспрессивных средств синтаксиса, но и выявил различные типы их конвергенции. Функционально-прагматический анализ конвергенции позволил выделить: 1) по характеру расположения компонентов в тексте сосредоточенный и рассредоточенный типы, которые способны выступать и на текстовом уровне; 2) по критерию однородности/неоднородности гомогенный и гетерогенный типы; 3) по количественному параметру двукомпонентный и многокомпонентный (сила прагматического воздействия многокомпонентного типа выше, что обуславливает ее появление в содержательно значимых отрезках текста); 4) по наличию отсутствию субординации деривативный и эквивалентный (чаще возникает деривативный); 5) по способу взаимодействия соединение и синкретизм. В языковой структуре данного произведения в конвергенцию вступают как синтаксические, так и лексические средства: парцелляция, вводные, вставные, усеченные, эллиптические, восклицательные конструкции, вопросительные структуры, повтор, градация и метафора, эпитеты. Для конвергенции экспрессивных средств синтаксиса в рамках произведения характерны следующие стилистические функции: изобразительная, характерологическая, эмоционально-выделительная, оценочно-характеристическая и актуально-выделительная.

Конвергенция помогает сосредоточить внимание читателя на подаваемой информации, помогает выделить наиболее существенную и тематически значимую, подать ее в диалогичной форме, что отвечает подзаголовку рассказа. Следовательно, с помощью конвергенции экспрессивных средств синтаксиса Г.В. Прякин будучи автором-публицистом в первую очередь манипулирует сознанием читателя. Писатель использует приемы конвергенции в актуализирующих экспрессивных целях, для того чтобы с одной стороны, обозначить наиболее существенные черты поведения повествователя-героя, отвлечь его эмоционального состояния, отношения к описываемым событиям и особенности его речевой манеры, с другой – активизировать семантический компонент высказывания, подчеркнуть информацию и воздействовать на мысли и чувства читателя, акцентировать его внимание на насущных проблемах современной действительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Э.А. Конвергенция субъектно-экспрессивных средств синтаксиса в создании субъективизации повествования // XVI Виноградские чтения сборник научных статей ежегодной научной международной конференции филологов-русистов – Ташкент, 29 мая 2020 г. – С. 7-10
2. Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис: Учеб. пособие к спецкурсу. – Смоленск, 1984. – 92 с.
3. Богоявленская Ю.В. Конвергенция парцелляции и лексического повтора во французских и русских медиатекстах // Вестник Томского государственного университета. Филология. 2015. № 3 (35) – С. 5-15 [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konvergentsiya-partsellyatsii-i-leksicheskogo-povtora-vo-frantsuzskih-i-russkih-mediatekstah/viewer> (дата обращения: 04.05.22)
4. Богоявленская Ю.В. Теория и методология сопоставительного когнитивно-семиотического корпусного исследования парцелляции во французских и русских печатных СМИ: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. –

- Екатеринбург, 2016. – 50 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/teoriya-i-metodologiya-sopostavitelnogo-kognitivno-semioticheskogo-korpusnogo-issledovaniya> (дата обращения: 04.05.22)
5. Боженкова Н.А. Стилистические фигуры и типологические аспекты исследования: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1998. – 17 с.
 6. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. М.: Наука, 1980. – 360 с.
 7. Копнина Г.А. Конвергенция стилистических фигур в современном русском языке: На материале художественных и газетно-публицистических текстов: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Красноярск, 2001. – 27 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/konvergentsiya-stilisticheskikh-figur-v-sovremennom-russkom-literaturnom-yazyke-na-materiale> (дата обращения 19.10.21)
 8. Кузьменко С.А. Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ставрополь, 2006. – 24 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskie-svoistva-konvergentsii-stilisticheskikh-sredstv/read> (дата обращения 10.08.22)
 9. Пекарская И.В. К проблеме разграничения контаминации и конвергенции в области тропов и фигур // Проблемы грамматической стилистики. Материалы Всерос. науч. конференции / Отв. ред. Л.В. Баскакова. Вып. 2. Ростов н/Д, 1997. – С. 12-14.
 10. Пряхин Г.В. Интеллигенция и жестокость // Звезда востока. Литературно-художественный журнал. – Ташкент, 2020. № 5. – С. 5-11
 11. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Опыт системного исследования. Томск: ТГУ, 1981. – 225 с.
 12. Цумарев А.Э. Парцелляция в современной газетной речи: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – 26 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/partselljatsiya-v-sovremennoi-gazetnoi-rechi> (дата обращения 10.08.22)

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

UDK: 82.03

Sarvinoz ALIMOVA

Samarqand shahar 1-umumi o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
alimovas@bk.ru

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali T. Quchqarov taqrizi asosida

POLYSEMANTISM OF "HEAD" SOMATISM AS WELL AS ITS IMPORTANCE IN THE EXPRESSION OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE UNIVERSE

Abstract

Semantic derivation is a way of forming new meanings of words, which is also characteristic of somatisms. The article analyzes the semantic structure of the somatism "head" and considers the range of its various semas in the context of somatic codes used to represent the linguistic picture of the universe. The analysis shows that the primary and secondary semas of this lexeme are formed on the basis of its prime meaning, the difference of which occurs in contextual positions expressed in various processes in speech.

Keywords: somatism, polysemancy, semantic structure, semantic derivation, somatic code.

"BOSH" SOMATIZMINING POLISEMANTLIGI HAMDA OLAMNI LISONIY MANZARASINI IFODALASHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya

Semantik derivatsiya so'zlarning yangi ma'nolarini hosil qilish yo'li bo'lib, bu somatizmlarga ham xosdir. Maqolada "bosh" somatizmining semantik strukturasi tahlil qilinib, uning turli xil semalari qatori olamni lisoniy manzarasini ifodalashda qo'llanadigan somatik kodlari xususida fikr yuritilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur leksemaning birlamchi va ikkilamchi semalari uning bosh ma'nosi asosida shakllanib, ularning farqi nutqdagi turli jarayonlarda ifodalanayotgan kontekstual pozitsiyalarda yuzaga chiqadi.

Kalit so'zlar: somatizm, polisemantlik, semantik struktura, semantik derivatsiya, somatik kod.

ПОЛИСЕМАНТИЧНОСТЬ СОМАТИЗМА "ГОЛОВА" И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ПРЕДСТАВЛЕНИИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

Семантическая деривация – это способ образования новых значений слов, что также характерно для соматизмов. В статье анализируется семантическая структура соматизма "голова" и рассматриваются его соматические коды, которые, наряду с различными семами, используются для представления языковой картины мира. Анализ показывает, что первичные и вторичные семемы данной лексемы формируются на основе ее общего значения, различие которого проявляется в контекстуальных позициях, выражаемых в различных процессах речи.

Ключевые слова: соматизм, полисемантность, семантическая структура, семантическая деривация, соматический код.

Kirish. Har bir tilning leksik qatlami dinamik bo'lib, u morfologik hamda semantik derivatsiya jarayonida boyib boradi. Semantik derivatsiya natijasida so'zlarning yangi ma'nolari struktura va vazifalardagi o'xshashlik evaziga hosil qilinadi. Semantik derivatsiya hodisasi somatizmlarga ham xos bo'lib, ularning polisemiyasi antropomorfizm tamoyili natijasida shakllangan hisoblanadi. Bu tamoyilga ko'ra inson obyektiv reallikni tasvirlashda u yoki bu predmetni tilga olar ekan, u, avvalo, o'z tanasiga murojaat qiladi, ya'ni narsalarni nomlashda o'z tanasining tashqi va funksional o'xshashliklariga asoslanadi. Shunisi muhimki, somatizmlarni o'rganishda ularni birgina kishi yoki hayvon tanasining a'zolari sifatida emas, balki o'zida bir necha somatik kodlarni hamda xilma-xil semalarni mujassamlashtirgan nominativ birliklar sifatida qarash ularning olamning lisoniy manzarasi tasvirlashdagi ahamiyatini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. Polisemantik somatizmlarning turli jihatlarida qator tillarda tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Ular orasida tilshunos olimlar T.M.Aliyevning "Полисемантизм соматической лексики в разносистемных языках", M.N.Jadeykonning "Антропологические аспекты полисемии соматизмов", R.Yu.Muguning "Полисемантизм

соматической лексики (на материале русского и немецкого языков)" kabi asarlarini ta'kidlash mumkin.

O'zbek tilida somatizmlarni tadqiq qilish borasida ularning frazeogizmlarning komponenti sifatida o'rganish bo'yicha A.Isayevning "Соматические фразеологизмы узбекского языка", Sh.R.Usmonovning "Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар" kabi qator tadqiqotlarni sanashimiz mumkinki, ularning barchasi mavzuni yoritishda asqotadi. Zeroki, jahondagi ko'pchilik tillar frazeologiyasining asosiy qismini somatik frazeologizmlar tashkil etadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy metodlari o'rganilayotgan somatizmining semantikasidagi umumiy va o'ziga xos xususiyatlarni umumlashtirish va aniqlashga imkon beradigan tavsiflovchi va qiyosiy usullardir.

Avvalo, bosh somatizmining etimologiyasini tahlil qilishda, uning deyarli barcha turkiy tillarda bash shaklida bo'lganini, hozirda ham shu shaklda ishlatilishini anglaymiz[7]. O'zbek tilida esa cho'ziqlik belgisi yo'qolib, a unlisi o unlisiga almashishi natijasida bosh shaklida talaffuz qilinishini kuzatishimiz mumkin[8].

Bosh leksemasi hozirgi o'zbek adabiy tilida quyidagi ma'nolarni anglatishini ko'rib chiqar ekanmiz, bunda biz "O'zbek tilining izohli lug'ati"[9] dan hamda leksikografik kuzatuvlarimizdan foydalandik:

- 1) inson yoki biror bir hayvonning boshi (qizimning boshi, ho'kizning boshi)
- 2) inson, jon ma'nosida: Do'stsiz boshim – tuzsiz oshim.(Maqol)
- 3) hayvonlar sonini hisoblash birligi(besh bosh qoramol terisi)
- 4) boshliq, rahbar (yurt boshi, davraning boshi)
- 5) aql-hush,miya(boshing bilan ishla)
- 6) qobiliyat, imkoniyat(yosh boshi bilan)
- 7) lavozim, mansab jihatidan katta(bosh shifokor)
- 8) ulkan, katta,asosiy(bosh sovrin, bosh harf)
- 9) eng muhim, asosiy yetakchi(bosh sabab, bosh gap)
- 10) eng birinchi, oldingi(bosh farzand)
- 11) tik narsalarning tepa qismi , uchi(tog' boshi, maysa boshi)
- 12) biror bir jarayonning boshlanish qismi(to'y boshi, ko'rsatuvning boshi)
- 13) yon, old, tomon(do'stingning boshiga bor)
- 14) biror bir o'rinning bosh qo'yiladigan yuqori tomoni (qabrnig boshi,karavotning boshi)
- 15) ba'zi otlar birikkan holda shu predmetning o'zi yoki uning atrofini bildirishi(o'choq boshi)
- 16) uzun va davomli maydon, obyektlarning boshlanishi(daryo boshi)
- 17) biror bir voqea-hodisaga sabab bo'lgan narsa(baxtsizlikning boshi)
- 18) ba'zi o'simliklar hisobi(bir bosh uzum)
- 19) ba'zi o'simliklarning dumaloq shakldagi hosili, mevasi(bir bosh karam)
- 20) sanoq sonlar bilan kelganda karra ma'nosida(besh bosh qilib olish)
- 21) inson, jon (sanash)ma'nosida: (odam boshi bittadan non berish)
- 22) kishilarga hamroh, birga inson (bosh ega)

Bosh somatizmining yuqorida berilgan barcha semalari yillar davomida uning markaziy semasi (inson va hayvonlarning boshi) atrofida paydo bo'lib, uning deyarli barcha ma'nolari umumturiy tillar leksikasini tashkil qiladi[4].

Tahlil va natijalar. Ushbu leksemani struktur jihatdan tahlil qilishda uning bir qancha sememalari o'rtasidagi bog'liqlik va funksional-semantik munosabatni kuzatamiz. Shu jihatdan uning ma'nolarini 3 yirik turga ajratishimiz mumkin:

- 1.Bosh somatizmining substantiv funksiyalarni bajaruvchi sof leksik ma'nolari
- 2.Turli variatsiyalardagi aniqlovchi ma'nolar
- 3.Bosh leksemasining so'zlardan keyin kelgan holatlardagi funksional ma'nolari

Polisemantik so'zning semantik birligi uning asosiy va ikkilamchi ma'nolari o'rtasidagi ma'lum bir bog'liqlik orqali aniqlanadi. "Polisemantik so'zning alohida ma'nolari, ularning xarakteristik majmuyi bir-biriga butunlay to'g'ri kelmaydi: bu kompleksning faqat alohida tarkibiy qismlari mos kelishi mumkin"[5].

Polisemantning ikkilamchi ma'nolari bir-biri bilan o'zaro umumiy sememalari yordamida bog'liq holda yoki ular bizning ongimizda aks ettirilgan alohida shaxslar narsalar, hodisalar, faktlar orasidagi turli xil assotsiatsiyalarga asoslangan holda yuzaga keladi. Masalan, tadqiq etilayotgan somatizm "odam" antroponimik ma'nosiga asoslanib, quyidagi ikkilamchi ma'nolar yuzaga keladi:

inson, jon (odamlarni sanashda)

boshliq, rahbar (urug', jamoa, biror bir hududda ustunlik , "oqsoqol", xizmat ko'rsatish holatlarida boshqalardan ustun turadigan shaxs)

turmush o'rtoq, er (so'zning eskirgan holatida)

ong, aql

fikr, qobiliyat, iste'dod

Shuningdek , bosh somatizmi insonning eng asosiy organini bildirib kelishi jihatidan u anatomik kodning cho'qqisi ham hisoblanadi. Ushbu leksema o'zida bir necha somatik kodlarni saqlab keladiki, uning yuqorida keltirilgan birlamchi va ikkilamchi semalari kishilar nutqida ifodalanuvchi aynan shu kodlar orqali yuzaga kelishi mumkin. Jumladan, inson tanasining vertikal kesimi bizni o'rab turgan olamning yaratilishini takrorlaydi:bosh osmon bilan tenglashtirilsa, oyoqlar – yer, tuproq, kindik(tananing markazi) – yerning markazi (dunyoning kindigi) sifatidagi qarashlar[3] nuqtayi nazaridan nutqimizda qo'llanadigan "boshdan oyoq", "bosh adaq","boshdan adog'" aniqlov birliklari mazkur somatizmining semantik strukturasi "boshlang'ich nuqta", "debocha" semasini qo'shadi.

Qadimgi turklar chaqaloqlar tug'ilishi bilan birga uning umayi(baxti) paydo bo'ladi, u bolaning aynan boshida miya liqildog'i ostida yoki kindik ichakchasida joylashib oladi, deb hisoblashgan . Bunda turkiy xalqlar mifologiyasidagi Umay kultiga murojaat etiladi. Aynan bosh sohasidagi liqildoqda "insonning ruhi – bekasi" Umay joylashadi, deyiladi[2]. Shu jihatdan insonning baxti uning boshida joylashishiga kelsak, xalqimiz nutqida keng tarqalgan "baxt qushi boshiga qo'ndi" frazeologizmidagi bosh somatik komponentining ahamiyatini sezishimiz mumkin.

Muqaddas islom dinida bosh somatizmigamurojaat holatlarini kuzatar ekanmiz, "Qur'oni karim"da insonning o'zini yolg'onchi va gunohkor sifatida emas, balki uning boshining old qismi yolg'onchi va gunohkor sanalishi haqidagi fikrni uchratamiz. "Payg'ambar Muhammadga (s.a.v.) Ka'bada ibodat qilishni taqiqlagan iymonsizlardan biri haqida Alloh shunday dedi: "Yo'q! Agar u to'xtamasa, biz uni peshona sochidan (boshning old qismi), o'sha yolg'onchi, adashgan(kimsaning) peshona sochidan tortarmiz!"[10]. Anatomik qarashlar jihatidan miyaning old qismi yaxshi va yomon xatti-harakatlarni rejalashtirish, rag'batlantirish uchun hamda yolg'on va rost nutqi uchun javobgardir. "Anatomiya va fiziologiyaning asosiy elementlari" deb nomlangan kitobda bu soha haqida shunday deyilgan: "Harakatlarni rejalashtirish va boshlash uchun motivatsiya va oldindan ko'rish prefrontal sohaning old qismida paydo bo'ladi. Bu miya yarim korteksining assotsiatsiya sohasi ...".Shunday qilib, Qur'onda aytilganidek, kimdir yolg'on gapirsa yoki gunoh qilsa, boshning old qismini yolg'onchi va gunohkor deb ta'riflash adolatli deyish mumkin. Bu nuqtayi nazardan insonning bosh qismi uning nafaqat aqliy faoliyati, balki uning tog'ri yoki noto'g'ri xatti-harakatlari uchun javob beruvchi baza sifatida qaralsa, "bebosh" frazemasini, xiyonatkorlik, ikkiyuzlamachilik xarakterlariga ega inson sifati deb hisoblanishini keltirish mumkin.

O'zbek xalq og'zaki ijodining nodir namunasi hisoblangan "Alpomish" dostonidagi bosh komponentli birliklarni kuzatish jarayonida esa mazkur somatizmi inson umriga nisbat sifatida ishlatilishini kuzatishimiz mumkin: "Bino bo'lmasin-da boshim,keksaribdi endi yoshim" yoki "Avvalo bunday bo'lmasin-da boshim, qo'limdan uchib ketgan olg'ir qushim"[11]. Dostonidagi bu frazeologizmlar aynan "dunyoga kelmasaydim", "tug'ilmasaydim", ya'ni hayotidan, turmush tarzidan norozi insonning kechinmalari ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu iboralar jonli nutqimizda ham uchrab, bosh somatizmi qatnashgan semantik strukturaning yana bir jihatini ko'rsatishda ishlatiladi.

Ushbu somatizm orqali "umr, insonning hayoti" degan mazmunning ifodalanishi "boshi bilan javob berish", ya'ni

qilayotgan ishining kafolati uchun nutq egasining joni tikilishi orqali namoyon bo'ladi. Boshning holati uning emotsional holatini ko'rsatishda ishlatiladi. "Boshi baland"lik ko'tarinki kayfiyat, mag'rurlikmi bildirsa, "boshi egilgan", "boshi xam" kishilar odatda tushkun, xafa bo'lishadi. Nutq jarayonidagi tasdiq yoki inkor pozitsiyalari esa boshni qimirlatish orqali ham ko'rsatilishi mumkin: Rozilik bildirib, boshini qimirlatdi.

Xulosa. Demak, "bosh" somatizmini tahlil qilish jarayonida shuni ko'rishimiz mumkinki, u o'zida

polisemantlik namoyon etgan holda, birlamchi va ikkilamchi semalarni mujassamlashtiradi. Ikkilamchi semalar, asosan, metaforik, metonimik, sinonimik hamda vazifadoshlik asosidagi ma'no ko'chishlarida yuzaga keladi. Leksema bildirib kelayotgan somatik kodlar esa insonni va atrofdagi voqea-hodisalarni tushunish va o'zlashtirishning milliy an'analarni o'zlashtirgan tilning universalligi va o'ziga xosligini aniq namoyish etadi.

ADABIYOTLAR

1. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дисс.канд.филол.наук.-Т., 1976. -146 с.
2. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник,1972. – Москва: «Наука»,1973.– С.265-266
3. Состав человеческий: Человек в традиционных соматических представлениях русских.-СПб.:«Петербургское Востоковедение».2001.С.14.
4. Система значений полисеманта баш «голова» в тюркских языках. Гаджихмедов Н.Э., Асельдерова Б. Журнал «Современная наука: актуальные проблемы теории и практики».С.116.
5. Три заметки о смысловых пересечениях // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура. Шведова Н.Ю. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 242-254.
6. Усманова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар:
7. ф.ф. н. дисс. – Тошкент,1998. 136 б.
8. Этимологический словарь тюркских языков.Составитель Диббо А.В.-Астана :ТОО"Prosper Print",2013.-С.315.
9. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Раҳматуллаев Ш.-Тошкент : "Университет",2000.Б.60.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати I жилди. А. Мадвалиев таҳрири остида.-Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006.Б.332-339.
11. Курьони карим маъноларининг таржима ва тафсири/ таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур.Тошкент. "Movarounnahr", 2020.Б.597.
12. Alpomish. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti davlat korxonasi – 2018. 368.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
https://science.nuu.uz/
Social sciences

UDK: 826.367

Manzura ASQAROVA

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: asqarovam53@gmail.com

O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali dotsenti L.Sindorov taqrizi asosida

ARXAIKLASHGAN LEKSEMALARNING KOGNITIV-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (SALOHIDDIN TOSHKANDIYNING "TEMURNOMA" ASARI MISOLIDA)

Аннотация

Maqolada tarixiy asarlar leksikasi, til xususiyatlari, bugungi davr uchun iste'molda eskirgan, arxaiklashgan ayrim leksemalarning kognitiv-semantik xususiyatlari Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asari misolida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Tarixiy leksika, arxaik so'zlar, atamalar, eskirish jarayoni (arxaiklashish), zamonaviy leksika, uslubiy xoslanish va hok.

COGNITIVE-SEMANTIC PROPERTIES OF ARCHAIC LEXEMES (ON THE EXAMPLE OF "TEMURNAME" BY SALOKHIDDIN TASHKENDI)

Annotation

The article examines the lexicon of historical works, language features, cognitive-semantic features of some obsolete, archaic lexemes in modern consumption on the example of Salokhiddin Tashkendi's work "Temurnoma".

Keywords: Historical lexemes, archaic words, terms, obsolescence, modern lexicology, methodological adaptation, etc.

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА АРХАИЧНЫХ ЛЕКСЕМ (НА ПРИМЕРЕ «ТЕМУРНОМА» САЛОХИДДИНА ТАШКЕНДИ)

Аннотация

В статье рассматривается лексика исторических произведений, языковые особенности, когнитивно-семантические особенности некоторых устаревших, архаичных лексем в современном употреблении на примере произведения Салохиддина Ташкенди «Темурнома».

Ключевые слова: исторические лексемы, архаичные слова, термины, устаревание, современная лексика, методологическая адаптация и др.

Kirish. O'rta Osiyoda qudratli markazlashgan davlatni qaror toptirgan, birgina nomining o'zi jahonning ko'plab hukmdorlarini tahliliga solgan sohibqiron Amir Temurga dunyo muarrixlari qiziqish bilan qaraganlar. Olamga mashxur buyuk sarkarda va siyosatchi, adolatli shaxs, mumtoz siymo Amir Temur haqida qanchadan-qancha rivoyatlar to'qilgan, asarlar bitilgan. Amir Temurning hayoti, siyosiy va jangovor faoliyati haqida hikoya qiluvchi minglab kitoblar mavjud. Shulardan biri Mullo Salohiddin xoja eshon qalamiga mansub "Temurnoma" ("Jangnomai Amir Temur ko'ragon") asaridir.

XX asrning oxirlarida vujudga kelgan antroposentrik paradigma tilshunoslikda tub burulish sifatida baholandi[8], bir necha tadqiqot obyektlari yaratildi. Endilikda matnga nafaqat semantik, stilistik nuqtayi nazardan balki, pragmatik, kognitiv, lingvokulturologik, sotsiolingvistik, psixolingvistik va genderolingvistik kabi fanlar kesishuviga yuzaga kelgan neolingvistik yo'nalishlarda ham munosabat bildirilmoqda. Jumladan kognitiv tilshunoslik, matni kognitiv-semantik jihatdan tahlil qilish bugungi sinxron tilshunoslik oldida turgan dolzarb vazifalardandir. Kognitiv tilshunoslik atamasining mazmuni inglizcha "cognitive- bilishga oid" so'zi bilan bog'liq[4]. Demak, bilim olish va saqlash (kummilyativ), undan amaliyotda foydalanish, uzatish manbayi(kommunikativ), shuningdek, uni shakllantiruvchi vosita bo'lgan til tizimi, shubahasiz, kognitiv tahlil obyektidir. Ammo bu borada qarashlar jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham bahs -munozaralarga boy. Kognitivlikning til orqali namoyon bo'lishi R. Nordquist tomonidan 1-rasmda

tasvirlangan. Demak, kognitivlikka ongda mavjud bilim, ko'nikma, tasavvurning botiniy olamdan zohiriy olamga ko'chishi, uning til orqali namoyon bo'lish hodisasi sifatida qarash mumkin.

1- rasm (Richard Nordquist's photo) kognitivlikning til orqali namoyon bo'lishi

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Tafakkur murakkab jarayon bo'lib, voqelikning to'g'ridan-to'g'ri ongda aks etishini ta'minlovchi kognitsiya (bilish) faoliyati bilan chambarchas bog'liq. U inson uchun shu xususiyati bilan asosiy qurol deb qaralsa, til esa voqelikni idrok etish va bilish vositasidir. S. D. Kasnelson fikriga ko'ra " Til- nafaqat mulqot quroli, balki fikr va g'oyani shakllantiruvchi hamda uni ifodalovchi quroldir " [6] deydi. Falsafada vujudga kelgan kognitsiya, kognitivlik, kognitiv ong avval mustaqil mikro soha kognitologiya sifatida rivojlandi. Bugungi kunga kelib deyarli barcha sohada kognitsiya atamasi keng qo'llanmoqda. Tilshunoslikda kognitiv lingvistika sinergetik fan tarmog'i vujudga keldi. Jahon tilshunosligida kognitiv tilshunoslik XXI asrning dastlabki choragidayoq tadqiqotchilar nazariga tushdi. Xususan, Demyankov V.Z.[8], Professor Azim Hojiyev[7],

Shahriyor Safarov[5] Abdulhamid Nurmonov[8] kabilar kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifalari, til va kognitivlikning bog'liqligi, shuningdek bu soha oldida turgan muammolarni ham ko'rsatib o'tishgan.

Natija va muhokamalar. Hozirda mavjud (zamonaviy) narsa-hodisalarning eskirib qolgan atamallari arxaizmlar (arxaik so'zlar) deyiladi. Arxaizmlar o'z o'rnini boshqa bir so'zga bo'shatib, o'zi lug'atlarda saqlanadi[4]. Masalan, ulus (xalq), hukamo (donishmand), kent (katta qishloq), ilk (qo'l).Eskirgan so'zlar bildiradigan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor bo'lganligi sababli, o'z-o'zidan tilda ularni ataydigan zamonaviy so'zlar ham bo'ladi. Yuqoridagi misollarda qavs ichida berilgan so'zlar ana shunday so'zlar hisoblanadi. Demak, tilda eski so'zlarning zamonaviy sinonimlari bo'ladi. Bu fakt shuni ko'rsatadiki, tilda narsa-hodisani bildiruvchi birdan ortiq so'zlar bo'lsa, til taraqqiyoti qonunlari talablariga javob beradigan iste'molda qolib boshqasi asta-sekin iste'moldan chiqib boshlaydi va o'z sinonimiga nisbatan eski so'zga aylanadi. So'zlarning eskirishi (arxaiklashishi)ni sababi ana shu. Tilda bo'ladigan o'zgarishlarning birdaniga yuz bermasligi ma'lum. So'zlarning eskirishi (arxaiklashishi) jarayoni ham birdaniga emas, balki asta-sekin sodir bo'ladi. Arxaizmlarning eskirish darajasi ham shu jarayon bilan bog'liqdir. Ularning ayrimlarida eskilik darajasi kuchsiz, ba'zilarida esa nisbatan ortiqroq bo'ladi. Eskirgan so'zlarning hozirgi davr kishilari tushunish va qo'llanilish darajasining har xilligi shu bilan izohlanadi[1].

“Temurnoma” asarida ko'pgina so'zlar bugungi kun uchun eskirgan (arxaik) so'z hisoblanadi. Ular asar yaratilgan davr nuqtayi nazaridan olib qaralsa o'sha davr uchun zamonaviy leksikaga tegishli. Biroq, hozirda bu so'zlar eskirgan so'zlardir: Andin keyin xon siroj kamarini elchilarga yo'ldosh qilib atrofda kentlarni axtardilar. (“Temurnoma”dan 52-bet). Kent so'zi katta qishloq ma'nosini ifodalaydi. Ammo bu hozirda bu so'z katta qishloq o'rnida qo'llanmaydi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, kent so'zi tilimizda zamonaviy so'zlar tarkibida qo'llanadi. Bu so'zlar ko'proq o'rin joy nomlari (toponimlar)dir. Masalan, Toshkent, Navkent, Zarkent, Kumushkent. Demak, garchi kent so'zi bugungi nutqimizda toponimlarni tarkibida uchrasa-da, ammo, bu so'z yolg'iz holda eskirgan so'z hisoblanadi: Shul sababdan avval Xuroson musaxxira bo'lur. (“Temurnoma”dan 52-bet). Musaxxira so'zi “zabt qilingan” ma'nosini beradi. Ammo roviylar andag' rivoiyat qilurlarki, Amir Sohibqiron 12 yoshga keldi. (“Temurnoma”dan 53-bet). Roviylar so'zini boshqa tarixiy yoki badiiy asarlarda ko'p uchratish mumkin. Zero, roviylar so'zi hikoyachi ma'nosida qo'llangan. Bu bechorayi begunohni ilkidin tuting. (“Temurnoma”dan 52-bet). Ilk so'zi hozirda qo'l so'zining eski qatlamga mansub sinonimidir. Uluslari ul vaqt qolmabdurlar. (“Temurnoma”dan 60-bet). Ulus so'zi xalq so'zining sinonimi bo'lib, u ham tarixiy va badiiy asarlar uchun xosdir. Badiiy va tarixiy asarlar tarkibida uchraydigan arxaizmlarni qo'llanishi va tushunilishiga ko'ra guruhlariga ajratish mumkin. “Temurnoma” asari tarkibidagi arxaizmlarni ham xuddi shunday guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir. Birinchi guruhga ko'pchilikka tushunarli bo'lgan arxaik so'zlarni kiritish mumkin. Quyida “Temurnoma”dagi arxaizmlarni bir guruhga mansublarini ko'rsatib o'tamiz: Qo'ng'ir otlig' yigirma yigit maydonga kirib bir-bir ellik qalmoqni jonin tamug' xazomasiga yubordi. (“Temurnoma”dan 92-bet). Ushbu gapdagi tamug' so'zi do'zoh ma'nosini ifodalaydi. Bu so'z faol leksikaga xos bo'lmasa-da, ma'nosini anglash mumkin. Xon amir qildikim, hukamolar masjidi jome'ga kelsinlar. (“Temurnoma”dan 52-bet). Hukamo so'zi donishmandlar so'zining arxaik sinonimidir. Ammo uning ma'nosi ko'pchilikka tushunarlidir. Anda ahli islom forig'bol, yarog' aslahalari yo'q erdi.

(“Temurnoma”dan 69-bet). Forig'bol so'zi ham zamonaviy qatlamga mansub hotirjam so'zining arxaik sinonimidir. Shoh Mansur oldig'a bularni tirik yubormoq lozim bo'ladi, deb bul besh kishini ikki butog'liq ayri yig'ochga mahkam bo'yinlaridan bog'lab, otlariga mindurib, bir necha muvakkillar bila mashhad sari yuzlandi. (“Temurnoma”dan 117-bet). Yig'och so'zi yog'och so'zining arxaik shakli, muvakkil so'zi esa vakil so'ziga sinonim, bu so'z zamonaviy qatlamga, ya'ni faol leksikaga mansub bo'lmasa ham, ularni og'zaki va yozma nutq jarayonida tez-tez qo'llab turiladi. Bu holat esa o'z navbatida arxaizm bo'lgan bu so'zlarning tushunarli bo'lishiga olib keladi. “Temurnoma” asari tarkibidagi arxaizmlarning ancha qismi, asosan, ko'pchilik uchun tushunarli bo'lgan so'zlardan iborat. Eski qatlamga xos so'zlarning bunday xususiyatga ega bo'lishi asar tilining ravon va tushunarli bo'lishini ta'minlagan. Haligi ikki kishi chog'ir ichib, bularga aydilar, sizlar sababingizdan tomoshadin qolduk. (“Temurnoma”dan 115-bet). Bu gapda ham bugungi leksika uchun arxaizm bo'lgan chog'ir so'zi mavjud bo'lsa ham, uning ma'nosini anglash qiyin emas. Zero, bu so'z may ma'nosini bildirishini bilamiz. Yana misollarga murojaat qilamiz. Mirzo Sayfiddin Amirni anda o'ziga shafe' qildi. (“Temurnoma”dan 117-bet). Bu gapdagi shafe' so'zi vositachi ma'nosida qo'llangan. Hofizlarni ovozi, zokirlarni sayhasi chiqadur. (“Temurnoma”dan 118-bet). Bu gapdagi sayha so'zi qichqiriq ma'nosida kelgan. Nosir bir go'shaga borib yovliq solib ayurkim, manga Jabroil vahiy kelturur, fath va nusratdin xabar berur. (“Temurnoma”dan 70-bet). Fath – zabt etish, nusrat – zafar, g'alaba. Xon ul turk bila mazlumag'a kishi yuborib, kelturdi. (“Temurnoma”dan 76-bet). Mazluma – zum ko'rgan ayol. Yana hokimg'a aydi: ey otajonim, jarchig'a ayting, har yerda shatranj o'ynaguvchi bo'lsa kelsun. (“Temurnoma”dan 76-bet). Bu gapdagi shatranj so'zi shahmat ma'nosini bildiradi. Alqissa, Amir munojoti qoziyul hojat qilib turardi, cho'l tarafdin g'ubor ko'rundi. (“Temurnoma”dan 129-bet). Bu gapdagi munojot so'zi yalinish, yolvorish ma'nosini bildiradi. Shayx aydilar: bu asoni ushlanglar, kimning bo'yiga muvofiq kelsa, agarchi podachi bo'lsa ham, xon qilinglar. (“Temurnoma”dan 41-bet). Aso – xassa degan ma'noni bildirgan.

Yuqoridagi misollarni asos qilib aytish mumkinki, arxaizmlar garchi o'tmish davri uchun xoslangan bo'lsa ham ularning ma'nosini aniqlash qiyin emas. Shafe', sayha, fath, nusrat, mazluma, shatranj, munojot, aso, sayd so'zlarini ma'nosi bilan, aniqrog'i, zamonaviy qatlamga mansub sinonimi bilan bergan bo'lsak-da aslida ularning ma'nosini lug'atsiz ham bemalol tushunish mumkin. Demak, ular arxaizmlarning ko'pchilikka tushunarli bo'lgan so'zlar guruhi xususidagi fikrimizga dalil bo'la oladi. Arxaizmlarning ikkinchi guruhini esa ko'pchilikka tushunari bo'lmagan so'zlar tashkil etadi. “Temurnoma” asarida bu guruhga mansub so'zlarni ham uchratish mumkin. Ularni alohida guruh sifatida qayd etish zaruriyatini tug'dirgan xususiyat shuki, ular ma'nosini lug'atlar vositasida o'rganishdir. E'tibor bering: Sohibqiron aning takovarini minib, atordan necha pulga taryop kelturdi. Takovar so'zi ko'pchilik uchun bir oz tushunarsizdir. Hozirda bu so'z nutqda deyarli uchramaydi. “Chopog'on ot” ma'nosini bildiruvchi bu so'zni lug'atlardagina uchratishimiz mumkin. Yoki: Har jonibga qarab bozi qilur. (“Temurnoma”dan 59-bet). Jonib so'zini asar davomida juda ko'p uchratish mumkin. Biroq uning dunyo “tomon”laridan biri ekanligini ko'pchilik bilmasa kerak. Quyida “Temurnoma”da qo'llangan, ko'pchilikka tushunarli bo'lmagan arxaizmlardan bir qanchasini keltirib o'tamiz: Amir Temur aydi: “Qullik rasani bo'ynimda, taqozoi mansab qilmasman. Rasan – arqon. Halo, o'n yil bo'lubdur, shu ishga ma'murdurman. (“Temurnoma”dan 76-bet). Ma'mur – biror ishga amr etilgan, buyurilgan kishi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, "Temurnoma" asaridagi arxaizmlar hozirda mavjud narsa-hodisalarning o'tmishidagi shaklidir. Ularning bugungi kunda zamonaviy leksikada sinonimlari mavjud. Asardagi arxaizmlar tilning leksik boyligi hisoblanadi. Shu bilan birga ular nominativ, stilistik vazifa bajargan. Arxaizmlar asarning uslubida o'ziga xoslikni yuzaga keltiruvchi vosita bo'lib xizmat qilgan. "Temurnoma" asarining leksik qatlamini tahlil qilish jarayonida o'zbek tili leksikasi qadimiy va lug'aviy boy tillardan biriligi, eskirgan so'zlar o'zbek tili leksikasining muhim qatlamini tashkil etishi, "Temurnoma" lisoniy jihatdan mukammal, rang-barang va serqirraligi bilan ajralib turishi, asarning ma'lum qismini bugungi kun uchun eski leksikaga

aylangan so'zlar tashkil qilishi bilan birgalikda asar tarixiylik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun uning tarkibida istorizmlar ko'p uchrab, aksariyati, asosan, shaxs va narsa-buyumlarni ifodalovchi so'zlardan iborat ekanligini xulosalash mumkin.

Har bir tilning tilning muhim vazifalaridan biri o'tmish bilan kelajakni bog'lashdir. O'zbek tilida, xususan "Temurnoma"da eskirgan so'zlar qatlami bu vazifasini amalga oshiruvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qilgan. Eskirgan so'zlar xalq tarixi va til tarixidan ma'lumot beruvchi muhim manbaa sifatida ham chuqur tadqiq qilishga muhtoj. Demak, eskirgan so'zlar nafaqat tilning leksik boyligi, balki o'tmishi bilan kelajakni bog'lovchi mustahkam rishta hamdir.

ADABIYOTLAR

1. Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1980.
2. Салоҳиддин Тошкандий., Темурнома. – Тошкент: Чўлпон, 1990.
3. Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992.
4. Абдурахмонов Ф., Рустамов Ҳ. Она тили дарслиги 10-11 синфлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006. Б.-10.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. –Л.: Наука, 1972. С. -110
7. Ҳожиёв А. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006, № 3. 26-30 б.; №5. 30-39 б.
8. Нурмонов А. Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги тараққиёти / Танланган асарлар. 3 жилдик. – Тошкент, 2012. 3-жилд. Б.-38.
9. (Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.)

Дилдора АХМЕДОВА

БухДУ докторанти (DSc), филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

БухДУ доценти, (PhD) М.Б.Аҳмедова тақризи асосида

ЭНЦИКЛОПЕДИК ЛУҒАТЛАРДАН СЕМАНТИК КЕНГАЙТМАНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ФойДАЛАНИШ Аннотация

Ушбу мақолада ЎТИЛ ва ЎзМЭдаги изоҳлар таркиби киёсланган ҳамда ЎзМЭда тушунчалар кенгрок изоҳланиши мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган, бу эса семантик кенгайтманинг мукамал маълумот беришини таъминлаши далилланган. ЎТИЛда омонимлиги белгиланмаган сўзларга омоним сўз эканлиги ҳақида ахборот берувчи тег бириктириш мақсадга мувофиқлиги кўрсатиб ўтилган. Хулоса сифатида ЎзМЭ семантик кенгайтма ишлаб чиқишда ЎТИЛдаги маълумотларни бойитишга хизмат қилиши таъкидланган.

Калит сўзлар: энциклопедик луғат, луғат мақола, жилд, корпус, семантик кенгайтма, маълумотлар базаси, изоҳли луғат, помета, иллюстратив мисоллар, сема, лингвистик маълумотлар, омонимлик.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИХ СЛОВАРОВ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ СЕМАНТИЧЕСКОГО РАСШИРЕНИЯ Аннотация

В этой статье сравнивается содержание аннотаций в ТСУЯ и НЭУ и анализируется более широкая интерпретация понятий в НЭУ на примерах, что доказывает, что семантическое расширение обеспечивает совершенную информацию. В заключение подчеркивается, что НЭУ служит для обогащения информации в ТСУЯ при развитии семантического расширения.

Ключевые слова: энциклопедический словарь, словарная статья, том, корпус, смысловое расширение, база данных, толковый словарь, помета, иллюстративные примеры, сема, лингвистическая информация, омонимия.

USING ENCYCLOPEDIA DICTIONARIES IN FORMING SEMANTIC EXTENSION Abstract

This article compares the content of annotations in UED (Uzbek explanatory dictionary) and UNE (Uzbekistan National Encyclopedia) and analyzes the wider interpretation of concepts in UNE using examples, which proves that semantic extension provides perfect information. As a conclusion, it is emphasized that UNE serves to enrich the information in UED in the development of semantic extension.

Key words: encyclopedic dictionary, dictionary article, volume, corpus, semantic extension, database, explanatory dictionary, illustrative examples, sema, linguistic information, homonymy.

Кириш. Ўзбек тилида кўплаб энциклопедик луғатлар нашр этилган. Ўзбекистон миллий энциклопедияси (ЎзМЭ) – Ўзбекистон Республикасининг биринчи универсал миллий энциклопедияси. Тошкентда “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти томонидан нашр этилган. 1996 йил 4 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикаси Қомусини нашр этиш тўғрисида” қарор қабул қилган. Шу қарор асосида универсал энциклопедиянинг соҳа сўзликларини тузишга киришилган, мезонлар ишлаб чиқилган. Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 20 мартда “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида”ги 154-қарори қабул қилинган, бу ишни амалга ошириш учун барча шарт-шароитлар юзага келди. Қарорда 12 жилдли универсал ЎзМЭнинг илмий-назарий ва ғоявий-сиёсий йўналиши белгилаб берилди. ЎзМЭнинг мазмун-мундарижасини белгилашда жаҳон қомусчилиги анъаналари, мамлакатимизда ортирилган ижобий тажрибалардан фойдаланилган.

ЎзМЭнинг умумий ҳажми 1600 нашриёт ҳисоб табоғини ташкил этиб, қарийб 50000 мақолани ўз ичига олади. ЎзМЭда тасдиқланган йўналишга кўра, энциклопедияда Ўзбекистон Республикаси ҳақида материаллар билан биргаликда умумбашарий

маълумотлар ҳам берилган; ижтимоий (60%) ва табиий (40%) фанлар мутаносиблиги сақланган. Ҳамма универсал энциклопедияларда бўлгани каби, унга барча замонлар ва халқларга мансуб машҳур шахслар, кашфиётчилар, сайёҳлар, фан, техника, адабиёт ва санъат намояндalари, таниқли давлат ва сиёсат арбоблари тўғрисида мақолалар кирган (бу борада тегишли мезон ишлаб чиқилган).

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти ўтган давр мобайнида 60 дан ортик номда турли фан соҳалари бўйича энциклопедия, изоҳли луғат, маълумотнома, луғат ҳамда оммабоп китоблар нашр этган. Булар орасида «Ўзбекистон Республикаси», «Тошкент» (рус ва ўзбек тилларида), «Пахтачилик» (2 жилдли, рус тилида), «Уй-рўзғор», «Саломатлик энциклопедиялари», «Болалар энциклопедияси» (3 марта нашр этилган), «Хотин-қизлар энциклопедияси» (3 марта нашр этилган), «Ислom энциклопедияси», «Буюк ипак йўли» (рус тилида), «Ўзбекистон Республикаси» (рус, ўзбек ва инглиз тилларида) ва бошқалар ўзбек тили корпусларининг семантик кенгайтмасини ишлаб чиқишда ахборот манбаи вазифасини бажара олади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу луғатларнинг барчаси қоғоз луғат шаклида бўлиб, уларнинг электрон варианты

сифатида фақат pdf формати мавжудлигини инобатга олмасак, улардан автоматик маълумот олишнинг имкони йўқлиги ойдинлашади. Луғат маълумотлари фақат хомашё сифатида хизмат қилади. Луғат маълумотларига қўлда ишлов бериш, улардан семантик кенгайтманинг маълумотлар базасини ишлаб чиқишда фойдаланиш учун қўл меҳнати талаб этилади. Луғатларнинг сўзлиги таҳлил қилиниб, улардаги корпусга киритиш мумкин бўлган бирликлар танланади, уларнинг изоҳи оптималлаштирилади, шундан сўнг бу бирликлар ва

уларнинг изоҳи семантик кенгайтма маълумотлар базасига жойлаштирилиши мумкин.

ЎЗМЭда изоҳли луғатларда учрамайдиган ёки ЎТИЛда учраса-да, изоҳи етарли даражада мукамал бўлмаган бирликларнинг изоҳи берилган. Қуйида ЎЗМЭ таркиби, ЎЗМЭ луғат мақолаларининг ЎТИЛ луғат мақолаларидан фарқи, ЎЗМЭ сўзлигини ташкил этувчи бирликлар ҳамда уларнинг ЎТИЛ сўзлиги изоҳларидан фарқини таҳлил қиламиз.

ЎТИЛ луғат мақоласи

БАВОСИР [а. – касаллик номи] тиб. Тўғри ичакнинг ва орқа чиқарув йўли веналарининг кенгайиши ҳамда тугунчалар ҳосил бўлиши натижасида пайдо бўладиган касаллик. Сурункали бавосирга янтоқ аралашмасидан тайёрланган малҳам қўлланилади. «Фан ва турмуш». Бавосирни мутахассис врач даволайди. «Саломатлик».

ЎЗМЭ луғат мақоласи

БАВОСИР, геморрой – тўғри ичакнинг пастки қисми, хусусан орқа чиқарув йўли веналарининг тугун-туғун бўлиб кенгайиши. Интоксикация, аллергия, механик таъсиротлар: веналарнинг ўсма, аёлларда ҳомилали бачадон билан эзилиши, узоқ муддат оёқда юриб ёки ўтириб ишлаш, овқатга ружу қилиш, алкогольизм, сурункали қабзият, шунингдек, ички аъзоларнинг турли касалликлари ва б. сабаб бўлади. Б. авж олишида ирсий мойиллик ҳам маълум аҳамиятга эга. Кечишига қўра ўткир, сурункали, қайталайдиган, тугунлар орқа чиқарув тешигида жойлашишига қараб ташқи, ички ва аралаш хиллари тафовут қилинади. Орқа чиқарув йўли соҳасида бирор нарса тикилгандек оғирлик, ачишиш, кичишиш, баъзан ҳожат чоғида оғрик қузатилади; кейинчалик гемorroидал қон кетиши мумкин (нажасда қон бўлади). Агар Б.да гемorroидал тугунлар тикилиб қолса ёки яллиғланса, қаттиқ оғрик беради, ҳарорат кўтарилади, қабзият қузатилади. Вақтида олди олинмаса, узоқ вақт қон кетиб юриши – камқонликка, ички гемorroидал тугунлар тушиши ёки қисилишига олиб келади. Б.ни даволашда ванна қабул қилиш, оғрик қолдирувчи шамча қўйиш тавсия этилади, парҳез буюрилади. Оғирроқ ҳолларда жарроҳлик усули қўлланилади. Б.нинг олдини олиш учун қабзиятга йўл қўймаслик; ҳожатдан кейин орқа чиқарув тешиги соҳасини илик сув б-н ювишга одатланиш, кам ҳаракат кишилар бадантарбия б-н шуғулланишлари лозим.

БОВУРЧИ, бавурчи тар. Ўрта асрларда Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда подшоҳ (хон)нинг бақовулдан кейин турувчи хусусий ошпази. Овқат тайёрлаш вақтида бовурчилардан бошқа ҳеч ким подшоҳ ошхонасига киритилмаган. «ЎЗМЭ». Бовурчи қўлида паринг юлдури. «Юсуф ва Аҳмад».

БОВУРЧИ, бовурчи – ўрта асрларда туркий халқлар сарой мансабларидан бири. 14-дан бошлаб туркий манбаларда қайд этила бошлаган. Ошпаз, бақовул маъносида ҳам қўлланилган. Ҳукмдор ошхонасида хизмат қилган Б.нинг бақовулдан бир поғона паст мансаб ҳисобланганлигини Бовурнинг сўзларидан билиш мумкин: «Бавурчилик мартабасидин бақовуллук мартабасига еткуруб эрдим» («Бобурнома», 210). Б. истилоҳи форс тилида ҳам қўлланилган.

БАДАВИЙ [сахро кишиси, сахрода яшовчи] Арабистон яриморли ва Шимолий Африкада яшовчи кўчманчи ва яримкўчманчи араб қабиалари; сахройи, кўчманчи. Сахрода арабларнинг бадавий деган ёввойи тоифаси бор экан. Ўшалар ҳажга келган-кетганлари талар экан, – деди Ҳожи хола. М.Исмоилий, Фарғона т.о. Бадавий ғазабдан титраб ногаҳон, Тик боққан кўзларга.

БАДАВИЙ (араб. – сахройи, кўчманчи) – Арабистон я.о. ва Шим. Африка чўлларида яшайдиган кўчманчи, ярим кўчманчи араб қабиалари. Б.лар Судан ва Шим. Африка, Марказий Арабистон, Сурия, Иордания, Ироқ, Миср ва б. жойларда яшайдилар. Араб тарихчилари (8-а.) тузган шажарага қўра, Б. қабиалари иккита асосий гуруҳга бўлинган: Жан. Арабистон, яъни Яман қабиалари (бану Тайй, бану Хамдон, бану Мазҳиж, бану Омил, бану Жузам, бану Лахм, бану Хассан, бану Кинд, бану Азд, бану Хазраж, бану Химяр ва б. қабиалар) ва Шим. Арабистон қабиалари (бану Қайс, бану Сулайм, бану Ғатафон, бану Ҳилол, бану Қушайр, бану Мурра, бану Тамим, бану Асад, бану Абдулкайс, бану Бақр, бану Тағлиб ва б. қабиалар). Б.ларда бир неча оила (бешинчи авлодгача) бирикиб ахли (байт, фаха, хомула), кўп сонли оила уруғни (батн, фирқа, ошира), уруғлар эса қабиаларни ташкил этади. Ривожланиб келаётган янги ижтимоий муносабатлар Б. ҳаётига ҳам таъсир қилиб бормокда, бу қабиалар тобора ўтроқлашмоқда. Б.лар ўртасида уруғ-қабилачилик муносабатлари ҳоз. ҳам бир қадар сақланиб қолган. Б.лар асосан чорвачилик (туячилик, айниқса, йилкичилик ва кўйчилик), овчилик ва қирақашлик б-н шуғулланади. Йўловчи савдогарлардан олинандиган бож ҳам Б.ларнинг тирикчилик манбаларидан бири ҳисобланади (қ. Араблар).

Бавосир/бавир, бовурчи/бавурчи, бадавий каби бирлик (лексема ва тушунча)лар изоҳларининг фарқини кузатамиз.

ЎТИЛ бирлиги изоҳи

Лексема изоҳланади

Лексик маъноси: ўз, қўчма маънолар, мисоллар берилди

ЎЗМЭ бирлиги изоҳи

Тушунча изоҳланади

Тушунча ҳақида кенг маълумот берилди

Изоҳ ҳажми кичик

Изоҳ кенг

Тадқиқот методологияси. ЎТИЛ ва ЎзМЭда бирликларнинг изоҳига қарайдиган бўлсак, ЎзМЭдаги айрим мақолаларнинг ЎТИЛ каби семаларга ажратган ҳолда изоҳланиши кузатилади:

БАДАЛ (араб.) – 1) бирор нарса эвазига тўланадиган ҳақ, нарсанинг қийматига мувофиқ келадиган, ўрнини боса оладиган бошқа бирор нарса; 2) бирор ташкилот, жамият ва ш.к.га аъзо бўлган шахснинг мазкур ташкилот, жамиятта тўлаган ёки даврий тўлаб турадиган пули, аъзолик ҳақи.

БАДАЛ [а. – алмаштириладиган буюм; эваз] 1 Бирор нарсанинг ўрнига, эвазига бериладиган ҳақ ёки нарса, нарсанинг қиймати тенг келадиган бошқа бирор нарса; эваз. Аммо бунинг бадалига, юқоридаги моллардан ташқари бир таноб ердан олтиш пуд пахта олиб, нақд

ЎТИЛда изоҳланиши

БАДАН [а. – тан, тана] 1 Тананинг, гавданинг сирти, сиртки қисми. Орқада келган Пўлагур манглай рўмоли билан яланғоч баданини артиб, терини қуритди. А.Қодирий, Ғирвонлик Маллавой. Ёмғирданми, терданми бутун бадани шалаббо, ҳўл. А.Мухтор, Чинор.

2 Тана, гавда, вужуд. Қўнжи тўла сув, кийимбош жикқа ҳўл, совуқдан бадан қалт-қалт титрайди. Ойбек, Қуёш қораймас. Кечаси Жаҳонгирнинг баданида оғриқ турди. «Шарқ юлдузи». Йигитнинг лаблари қўлига текканда, Маҳашнинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Т.Ашуоров, Оқ от.

Масалан, шаклан бир хил бирлик бу икки луғатда икки хил изоҳланган, яъни улар омоним сифатида юзага чиқади. Ваҳоланки, юқоридаги жадвалдаги изоҳлар солиштирилса, бу сўзнинг омоним эканлиги аниқланади. Бундай ҳолатларда ахборотни мувофиқлаштириш лингвистик маълумотлар базаси тузувчисига тўшади. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, бу каби ЎТИЛда омонимлиги белгиланмаган сўзларга омоним сўз эканлиги ҳақида ахборот берувчи тег бириктириш мақсадга мувофиқ.

Таҳлил ва натижалар. Бошқа бир ҳолатни кузатамиз. ЎТИЛ ва ЎзМЭдаги сўзларнинг изоҳи ҳажми ва мазмунидаги фарқдан ташқари ЎзМЭда сўз маъносининг термин сифатида ихтисослаштириш ҳолати ҳам кузатилади. Бундай ҳолатда бу икки ахборот манбаидаги маълумотни алоҳида-алоҳида олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу ҳолатни қуйидаги бирликлар изоҳида таҳлил қиламиз.

ЎзМЭда БАДАРҒА сўзи қуйидагича изоҳланади:

БАДАРҒА – 1) 19-20-а. бошларида чор Россиясида шахсни суд орқали ёки маъмурий тартибда бирор шахар ёхуд муайян губернадан узоклаштириш. Бунда ўша шахсга мазкур жойдан ташқарида истиқомат қилиш жойини танлаш ҳуқуқи берилган ёки бундай ҳуқуқ берилмаган. Б. қилинганлар полиция назоратида бўлган; 2) жазонинг бир тури. Маҳкумни унинг истиқомат жойидан узоклаштириб, муайян жойларда яшашини ман этиш. Ўзбекистонда 18 ёшга тўлган шахслар содир этган жиноят учун асосий ёки қўшимча жазо тарзида 1995 й. 1 апр.гача амалда бўлган қонунларда Б. қўзда тутилган ва 5 й.гача муддатга қўлланилган. Б. қилинган шахс бўлиши

пул бараварига ҳукуматга топширади. А.Қодирий, Ғирвонлик Маллавой.

2. Бирор ташкилот (жамият, уюшма) аъзосининг шу ташкилотга тўлаган ёки даврий тўлаб турадиган пули; взыск. Аъзолик бадали. Партияга аъзолик бадали.

3. Бадал (эркаклар исми).

Бирлик изоҳларининг семаларга ажратилиши иккала ахборот манбаида умумийликни ташкил этса, ЎТИЛ хар бир семанинг иллюстратив мисоллар билан бойитилиши ҳамда сўзнинг бирикувчиларини келтириши билан фарқланади.

Умуман олганда, бу икки ахборот манбаида бирликларнинг умумий изоҳланиш картинаси шундай. Аммо омоним сўзларнинг изоҳланишида ЎТИЛ ва ЎзМЭда нисбатан фарқлар намоён бўлади.

ЎзМЭда изоҳланиши

БАДАН, мўғул чойи (*Bergenia crassikolia*) – тошёрардошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Ўрта Осиёда бир неча тури бор. Сурхондарё вилояти тоғларида *B. hissarica* тури учрайди. Гуллари чиройли, кизил ёки бинафша ранг. Манзарали ўсимлик сифатида экилади. Илдизи ва поясида 28% гача ошловчи моддалар, арбутин глюкозиди ва бўёқ моддалар бор. Илдизпоясидан олинадиган экстракт стоматит, колит, энтероколит ва гинекологик касалликларни даволашда ишлатилади.

таъқиқланган вилоят, шахар ёки туманга борган тақдирда маъмурий тартибда жазоланар, бундай қилмишни такрорласа, бир ярим йилгача озодликдан маҳрум этилар эди. Б. инсонпарварлик руҳига зид ва самарасизлиги сабабли бекор этилган.

ЎТИЛда БАДАРҒА сўзи қуйидагича берилди:

БАДАРҒА [ф. – кузатиш; кузатиб борувчи] 1 Ўз ватани (юрти)дан бошқа жойга сурилиш, ҳайдалиш, қувғин. Айрилик устига энди бадарғаси ҳам чиқди. С.Абдулла, Мавлоно Муқимий.

Бадарға бўлмоқ Бирор сабаб, мажбурият билан ўзга юртларда сурилиб юрмоқ; ўз жойидан бошқа жойга ҳайдалмоқ. Отаси бечора бўлса, қанча вақт эл-халқдан номус қилганидан аллақандай шахарларга бадарға бўлиб, яқинда келди. Ҳамза, Паранжи сирлари. Бадарға бўп чикдик юрту қалангдан, Туташиб ўт чиқар сенинг танангдан... «Эрали ва Шерали».

Бадарға қилмоқ Ўз жойидан бошқа жойга ҳайдаб юбормоқ, қувғин қилмоқ. Кўп халқлар ўз ватанидан бадарға қилинди. «Шарқ юлдузи».

2 ҳук. Суд ҳукми билан бошқа ерга юбориш; кўчириш, сургун.

Кўринадики, ҳук, пометаси билан берилган бадарға қилмоқ сўзигина ЎзМЭда берилган изоҳ маъноси билан уйғунлашади. Бундай ҳолатда семантик кенгайтмани ЎТИЛдаги изоҳ билан бирга ЎзМЭдаги изоҳ билан тўлдириш лозим бўлади. Семантик кенгайтмада эса ЎзМЭдан олинган ахборот эканлиги ҳам кўрсатилиши мақсадга мувофиқ. Буни семантик кенгайтмада қуйидагича кўрсатамиз:

БАДАРҒА [ф. – кузатиш; кузатиб борувчи] 1 Ўз ватани (юрти)дан бошқа жойга сурилиш, ҳайдалиш, қувғин.

Бадарға бўлмоқ Бирор сабаб, мажбурият билан ўзга юртларда сурилиб юрмоқ; ўз жойидан бошқа жойга ҳайдалмоқ. *Бадарға бўп чикдик юрту қалангдан, Туташиб ўт чиқар сенинг танангдан...* «Эрали ва Шерали».

Бадарға қилмоқ Ўз жойидан бошқа жойга ҳайдаб юбормоқ, қувғин қилмоқ.

2 ҳук. Суд ҳукми билан бошқа ерга юбориш; кўчириш, сургун... **кўпроқ**

Семантик кенгайтманинг асосий қисми ЎТИЛдаги изоҳ асосида тўлдирилади. Кўпроқ... ҳаволаси билан кўрсатилган сўзнинг устига босилганда, ЎзМЭдаги изоҳ очилади, бу қуйидаги кўринишда бўлади:

БАДАРГА [ф. — қувғини, қуватиб берувчи] 1. Ҷз ваташи (бөрт)дан бошқа жойга сурғиши, хайдалиши, қувғуи.
Бадарга бўлмақ Бирор сабаб, мажбурият билан Ҷга юртларда сурғилиб юрмоқ; Ҷз жойдан бошқа жойга хайдалмоқ. *Бадарга ёри чиқиб кетди қалбағи. Туғганиб уш чиқиб сенинг танақоти.* — «Эрли ва Шероли».
Бадарга қилмоқ Ҷз жойдан бошқа жойга хайдаб юбормоқ, қувғун қилмоқ.
2. Ҷз ҶзМЭ билан бошқа ётга юбориши, қувғиши, сурғуши — *қувғиш*.
БАДАРГА — 1) 19-20-а. бонларда чор Россияда инқисоғи суд орали ёзи маъмурий тартибда бирор қилар ёсуд муайян қувғишдан уюлдиғани. Бунда Ҷга маъсуд маъсуд жойдан танақрида истисноат қилини жойини танақри қувғиш берилган ёзи бундай қувғиш берилган. Б. қувғишдан танақри қувғишдан бундай 2) жойини бир танақри. Маъсудни унинг истисноат жойдан уюлдиғани, муайян жойларда маъсудни эли эли. Ҷзбекистонда 18-ғана танақри инқисоғи ёзи эли маъсуд учун маъсуд ёзи қувғишдан эли тартибда 1992 в. 1 апр гача амалда бўлган қувғишларда Б. қувғиш сурғиш ва 5 в. гача маъсудга қувғишган. Б. қувғишдан маъсуд бундай тартибда маъсуд. Маъсуд ёзи қувғишдан бундай маъсудни тартибда маъсудлар, бундай қувғишдан тартибда, бир арна йилгача маъсуддан маъсуд элилар эли. Б. инқисоғи тартибда эли ва маъсуддан сабабли бекор элилар.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида айтиш жоизки, ЎТИЛ ва ЎзМЭдаги изоҳлар таркиби, хусусан, ҳажмини қиёслар эканми, ЎзМЭда тушунчалар кенгрок изоҳланишини кўрамиз. Бу эса семантик кенгайтманинг мукамал маълумот беришини таъминлайди, шунингдек,

ЎТИЛда омонимлиги белгиланмаган сўзларга омоним сўз эканлиги ҳақида ахборот берувчи тег бириктириш мақсадга мувофиқ. Хуллас, ЎзМЭ семантик кенгайтма ишлаб чиқишда ЎТИЛдаги маълумотларни бойитишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. ЎТИЛ, 1-ж. 132-б.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Б харфи. — Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. — 878 б. — 4-б. // www.ziyouz.com кутубхонаси

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

Хуришда ДЖАЛИЛОВА,
Ўзбекистон Миллий университети доценти, ф.ф.н.
E-mail: khurshida_@mail.ru

ЎзДЖТУ доценти, ф.ф.д. М.Ю. Умарова тақризи асосида

DESCRIPTION OF A REAL JOURNEY IN THE WORKS OF TOBIAS SMOLLETT

Abstract

This article analyzes the work "Travels through France and Italy" (1766), created on the basis of a real journey by Tobias Smollett, a representative of English literature of the 18th century. As a result of the analysis, the artistic features of the work, genre, structural features, themes were studied, as well as scientific works on this topic were revealed, theoretical and practical conclusions were provided.

Key words: travel, theme, genre, letter, epistolary genre, non-fiction, author, image, enlightenment.

ОПИСАНИЕ РЕАЛЬНОГО ПУТЕШЕСТВИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ТОБАЙАСА СМОЛЛЕТА

Аннотация

В данной статье анализируется произведение «Путешествие по Франции и Италии» (Travels through France and Italy, 1766), созданное на основе реального путешествия Тобайасом Смоллеттом, представителем английской литературы XVIII века. В результате анализа были изучены художественные особенности произведения, жанр, особенности структуры, тематика а также исследованы научные работы по данной теме, сделаны теоретические и практические выводы.

Ключевые слова: путешествие, тема, жанр, письмо, эпистолярный жанр, нон-фикшн, автор, образ, просвещение.

ТОБАЙАС СМОЛЛЕТ ИЖОДИДА РЕАЛ САЁХАТ ТАФСИЛОТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада XVIII аср инглиз адабиёти вакили Тобайас Смоллет (Tobias Smollett) ижодида ва унда реал саёхат асосида яратилган «Франция ва Италия бўйлаб саёхат» (Travels through France and Italy, 1766) асари таҳлил қилинган. Таҳлил натижасида ушбу асарнинг бадиий хусусиятлари, жанри, структурасининг ўзига хос жиҳатлари, кўтарилган мавзулар аниқланиб, тадқиқотчиларнинг илмий ишлари ўрганилган, назарий ва амалий хулосалар берилган.

Калит сўзлар: саёхат, мавзу, жанр, мактуб, эпистоляр жанр, нон-фикшн, муаллиф, образ, маърифатчилик.

Шотландия адиби – шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, журналист Тобайас Жорж Смоллет (Tobias George Smollett, 1721-1771) ўзининг “Родерик Рендом саргузаштлари” (The Adventures of Roderick Random) ва “Пereгрин Пикл саргузаштлари” (The Adventures of Peregrine Pickle) каби пикареск романлари билан машхур бўлиб, уларда одатда яхши ниятли, бироқ муғомбир, дайди одамларнинг саргузаштлари орқали ижтимоий ҳаёт хажвий тарзда тасвирланади. Смоллет инглиз романчилигининг олтин даврида, яъни XVIII асрда инглизабон ёзувчилар Европанинг бошқа хуудларига нисбатан жуда кўп бадиий асарлар яратиб, роман шаклининг қисқа муддатда шубҳасиз ҳайратланарли даражада ривожлантириб, такомиллаштирган бир даврда ижод қилган.[1]

Смоллет Глазго университетида тиббиёт соҳасида ўқиганлигига қарамай, омадини синаш учун Лондонга драматург сифатида ўзининг "The Regicide" трагедияси билан келади. Бироқ унинг ушбу асари саҳналаштирилмайди. Шунда Смоллет кемада жаррох сифатида денгиз оша саёхатга йўл олади. Тобайаснинг ёшлигидан саёхатга иштиёқи катта бўлган. Йигирма ёшларда у кема шифокори сифатида жуда кўп экзотик мамлакатларда бўлган, уммонлар оша экспедицияларда қатнашиб, Ямайкага ҳам боради. Кейинчалик адиб ўз кўзи билан кўрган мамлакатлар ва воқеаларни ўзининг романларида акс эттирган.

Унинг биринчи нашр этилган асари Куллоден жанги ҳақидаги “Шотландиянинг кўз ёшлари” (The Tears

of Scotland, 1746) деб номланган илк достони адибнинг китобхонлар орасида танилишига сабаб бўлди. 1750 йилда Смоллет Шимолий Шотландиядаги Абердинда тиббиёт соҳасида докторлик даражасига эришади. Францияга саёхати чоғида 1753 йилда ўзининг иккинчи романи “Фердинанд граф Фатомнинг саргузаштлари” (The Adventures of Ferdinand Count Fathom)ни нашр эттиради. 1755 йилда эса Мигел де Сервантеснинг машхур “Дон Кихот” асарининг таржимасини чоп эттирди. 1756 йилда эса “The Literary Review” (Адабий шарҳ) журналининг муҳаррири сифатида фаолият олиб боради. Шундан сўнг Смоллет ўзининг энг муҳим асари деб билган “Англиянинг батафсил тарихи” (A Complete History of England) асари устида 1757-йилдан 1765-йилгача астойдил ишлайди. Ушбу вақт оралиғида, қисқа муддат, тухмат туфайли озодликдан ҳам махрум бўлиб, 1760 йилда “Сер Ланселот Гривснинг ҳаёти ва саргузаштлари” (The Life and Adventures of Sir Launcelot Greaves) романини ёзади. “Having suffered the loss of his only child in 1766, he severed all connections with the literary community and went abroad with his wife, the result of which was a travelogue, Travels through France and Italy, which remains a rather popular work of eighteenth-century non-fiction” [1]. 1766 йил ёлғиз фарзандидан жудо бўлган адиб адабий жамоатчилик билан барча алоқаларни узиб, рафикаси билан хорижга сафарга йўл олади ва натижада “Франция ва Италия бўйлаб саёхат” асарини яратади. Ушбу саёхат асари (travelogue) ҳанузгача ўн саккизинчи асрнинг машхур хужжатли асар (non-fiction) намунаси бўлиб келмоқда.

1769 йилда Смоллет “Атом тарихи ва аргузаштлари” (The History and Adventures of an Atom, 1769) асарини яратиб, унда адиб япон эртаги ниқоби остида Етти йиллик уруш давридаги инглиз сиёсатига нисбатан ўз қарашларини аллегорик тарзда акс эттиради. Смоллетнинг Шотландияга ташрифи унинг “Хамфри Клинкернинг саёҳати” (The Expedition of Humphry Clinker) сўнги романининг яратилишига сабаб бўлади. Ушбу роман 1771 йилда, яъни Смоллет вафот этган йили нашр этилади.

Тобайас Смоллетнинг “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” (Travels through France and Italy) [2] асари 1763 йилнинг ноябрь ойидан 1765 йилнинг апрелигача давом этган сафар натижасида юзага келган. Смоллетнинг Франция ва Италия бўйлаб сафарга йўл олишининг сабабларидан яна бири ўз соғлигини тиклаш эди. 1766 йил ёзилган ушбу асар географик, ижтимоий-маданий маълумотларга бой, Франция ва Италия реалиялари кенг жой олган йўл хотираларидан иборат мактублардир. “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” асари қиркдан ошқик мактублар туркумидан иборат, улар муаллифнинг яқин дўстлари ва шифокорга йўлланган бўлиб, мавзу жиҳатидан бир неча туркумга ажратилади. Биринчи бешта мактубларда Франция шимолида жойлашган Булон шаҳри манзаралари, унинг аҳолиси тасвирланади, 6-12-мактублар Булондан Париж, Лион, Монпелье шаҳарлари орқали Ницца сафарига бағишланган. 13-24-мактубларда Ницца шаҳрининг архитектура обидалари китобхон кўз олдига гавдаланади, 25-41-мактубларда муаллифнинг Италия ҳақидаги таассуротлари, шунингдек ўз юртига қайтиш жараёни, йўл қийинчиликлари ҳақида баён этилади.

“Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” асарида йўл қийинчиликлари, меҳмонхоналарни излаш, уларда қўним топиш, у ерлардаги аҳвол, атрофдаги инсонлар билан мулоқот, муносабатлар ва умуман бошдан кечирган воқеалар баён этилган. Мактубларда французларнинг миллий таомлари, модага бўлган муносабати, диний ва сиёсий масалалар бўйича муаллифнинг фикр-мулоҳазалари ёритилади. Уларнинг бирида Булон шаҳрига кириб келганида бир неча жиддий китобларини олиб қўйишгани ушбу китобларни қайтариб олиш учун қилган ҳаракатлари тасвирланади.

Ушбу асарнинг биринчи нашри титул варағида “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат, ахлоқ, урф-одатлар, диний, сиёсий, тижорат, санъат ва қадимият, шунингдек, Ниццанинг тасвири ва иклими кабиларнинг тафсилоти...” деб ёзилган. Смоллет асарида ўз кайфияти, руҳий ҳолатини ҳам бериб боради. Асарда хронологик аниқлик, топографик маълумотлар, харита, тарихий ёдгорликлар, байрам ва маросимлар, флора ва фауна, хатто нарх-наволар ҳам ўз аксини топган.

Смоллетнинг мазкур асари инглизлар томонидан илиқ кутиб олинди. Асарда ёзувчи французлар табиатидаги айрим жиҳатлари, жумладан, французларнинг айрим одатларини, кийиниш маданиятига хос бўлган урф ва умуман ахлоқий масалалар ҳақида ўз мулоҳазаларини бериб борар экан, атрофдаги воқеаларга маърифатчи сифатида ўткир сатирик нигоҳи билан баҳо беради.

Смоллетнинг «Франция ва Италия бўйлаб саёҳат» асари нашрларининг бирига инглиз ёзувчиси Томас Секкомб (Thomas Seccombe) (1866–1923) батафсил сўзбошисида асарни тадқиқ қилиб, қуйидаги хулосага келади: “Now note another very characteristic feature of these Travel Letters. Smollett went abroad not for pleasure, but virtually of necessity. Not only were circumstances at home proving rather too much for him, but also, like Stevenson, he was specifically “ordered South” by his physicians, and he went with the deliberate intention of making as much money as possible out of his Travel papers” [3]. “Сафар

мактублари”нинг яна бир жиҳатига энди эътиборингизни қаратинг. Смоллетт хориж сафарига шунчаки хузур-ҳаловат учун эмас, балки мажбурлигидан йўл олган. Унинг нафақат оилавий шароитининг мураккаблиги, балки Стивенсон сингари у ҳам ўз шифокорлари томонидан «Жанубга йўллантирилган»лиги ва ўз сафар очеркларидан имкон қадар кўпроқ пул ишлаш мақсади эди.” Смоллет мактубларида ўз соғлиғи, дардлари ҳақида баён этади. Муаллиф бетоб бўлганлиги сабабли ҳам тасвир объекти бўлган барча нарса, воқеа ва ҳодисалар пессимистик руҳда, танқидий нигоҳ билан тасвирланади. Типик Британиялик фуқаро ўзга муҳитга тушиб қолиши, ўзга инсонлар, ўзга манзара, ўзга товушлар, ўзга таомлар, буларнинг барчаси бетоб ва асаблари қарчаган адибнинг оптимизмдан йироқ субъектив қарашларига таъсир қилмай қолмади. “But one thing we do know, and in these same letters, if confirmation had been needed, we observe the statement repeated, namely, that Smollett was very peevish. A sardonic, satirical, and indeed decidedly gloomy mood or temper had become so habitual in him as to transform the man” [3]. “Дарҳақиқат Смоллетт мактубларида ҳаддан зиёд асабийлашган, унинг киноя, кесатиш билан сугорилган ўта тушқун кайфияти шу даражада оддий ҳолга айланиб, инсонни эврилишларга олиб келади”. Смоллет сафардаги қийинчиликлар, меҳмонхоналардаги ходимларнинг дангасалиги, хоналарнинг ифлослиги, атрофдаги одамларнинг хасислиги, ёлғончилиги, фирибгарлиги кабиларни ўткир сатираси остига олади. Адибнинг тарихчи, файласуф ҳамда тиббиётдан хабардор эканлиги мактублар орқали сезилиб туради. Смоллет мактубларида Гиппократ таълимотидан иқтибослар келтиради, уларда ўша даврдаги машҳур шифокорлар ҳақида маълумотлар ҳам кўп.

Флоренция ҳақидаги мактубларида Смоллет ўзини тарихчи сифатида кўрсата олади. Смоллет асарида табиат гўзаллиги ҳамда Римга бағишланган саҳифаларда бадиий тасвир воситаларидан кенг фойдаланади. Италия тасвирида Смоллетнинг кайфияти, умуман, ўзгаргани сезилади, баёнга енгил инглиз юмори, хушчақчақлик руҳи киритилади. Айниқса, Пиза тасвирида адиб ўз ҳиссиётларини баён этар экан, уларга кун бўйи тикилиб завқ олишга ҳам тайёрлигига изҳор бўлади.

И.В.Русских Смоллетга бағишланган илмий мақоласида В.Л.Гибсоннинг “Смоллет асарларида санъат ва пул” [4] ва Р.Ж.Жоунсоннинг “Тобайас Смоллет Маърифатчилик контекстида: Франция, Италия ва Шотландия бўйлаб саёҳат” [5] асарларини таҳлил қилиб, XX аср бошида бошланган анъанани давом эттирган ҳолда Смоллетнинг ушбу асари ва умуман адиб ижодига инглиз маданиятининг муҳим манбаси сифатида баҳо берилиши, ушбу тадқиқотлар Баккнелл университетининг ягона кидирув илмий дастури доирасида бажарилганлиги, унда нафақат инглизлаштириш жараёни олиб борилган даврнинг ёрқин томонларини кўрсатиш устунлик қилганлигини, балки Смоллет истедодининг универсал табиатини кўрсатиш, хайратланарли даражада хилма-хил истеъдодларни ўзида мужжасам этган ноёб қобилият эгаси: Д.Юм асарлари билан рақобатлашадиган асарлар яратган таниқли ёзувчи, драматург, шоир, таржимон, шифокор, журналист, тарихчи – буларнинг барчаси Смоллетнинг “Франция ва Италия бўйлаб саёҳатлар”ига қизиқиш ортиб бораётганлигидан далолат бериши таъкидлаб ўтади [1] 269 б Шунингдек, Смоллетнинг ушбу асари кўп йиллар мобайнида фактлар мажмуаси, яъни “тарихий” манба сифатида қаралиб келинганлигини қайд қилиб келинганлиги, охириги йиллар тадқиқотларида эса асар муаллифи аччиқ фикрлайдиган, дунёвий ахлоқий масалаларга нисбатан танқидий баҳо берадиган, баъзан мактублар муаллифи ва Смоллетнинг позицияси ўртасида

тафовут борлигини ҳам англаш мумкинлиги тадқиқ қилинади [6]. 269 б

“Жаҳон адабиётида пародия асарининг оригинал асарга нисбатан кўпроқ яшashi ва машхурроқ бўлиши камадан-кам учрайди” [7]. Бундай асарлар сарасига XVIII аср инглиз маърифатчилик адабиётининг яна бир йирик намояндаси Лоренс Стернинг “Франция ва Италия бўйлаб сентиментал саёҳат” романи мисол бўла олади. Лоренс Стернинг ушбу асари Тобайас Смоллетнинг “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” сафар очеркларига пародия сифатида ёзилган. Секкомб мазкур саёҳат асарини ўн саккизинчи аср учинчи чорагида ушбу жанрда ижод қилган инглиз адиблари Филдинг, Жонсон ва Стерн асарлари контекстида таҳлил қилиб, қуйидаги фикрларини билдиради:

“I shall endeavour to show, not without some hope of success among the fair-minded, that the Travels before us are fully deserving of a place, and that not the least significant, in the quartette” [3]. “Мен умид қиламанки, ушбу саёҳат, айниқса, тўртлик ичида сўзсиз ўз муносиб ўрнини эгаллайди”. Тўртлик деб Секкомб айнан Филдинг, Жонсон, Стерн ва Смоллетни назарда тутган.

Секкомбнинг таъкидлашича, Смоллетнинг реал саёҳатга асосланган “Франция ва Италия бўйлаб саёҳат” асарига бўлган эътиборнинг камайишига, бир вақтлар ҳатто унитилиб кетишига Лоренс Стернинг 1768 йил ушбу асарга нисбатан ёзган машхур “Сентиментал саёҳат” романи маълум бир жihatдан сабабчидир. Дарҳақиқат, Стерн ўз романини Смоллетнинг саёҳатномасига пародия сифатида яратиб, нафақат инглиз, балки Европа адабиёти тарихида янги услубдаги асар муаллифи сифатида жой олади.

Дарҳақиқат, Смоллетнинг «Франция ва Италия бўйлаб саёҳат» тасвир майдони ва масалалар кўламининг кенглиги, услубининг оригиналиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ушбу асар замонавий китобхонга нафақат XVIII асрнинг Европа маданиятининг кенг манзарасини, балки ўз даври муаммоларидан хавотирдаги маърифатпарвар адиб, воқелик ва ўзгаришларга таъсир ўтказишга интилаётган ислоҳатчи образини ҳам намоён этади. Шу жihatдан мазкур асар автобиографик хусусиятга эга эканлиги билан ҳам шубҳасиз қимматли тарихий манба сифатида ҳам хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. New World Encyclopedia New World Encyclopedia /https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Tobias_Smollett
2. Smollett T. Travels through France and Italy / <https://www.gutenberg.org/ebooks/2311>
3. Travels Through France And Italy by Tobias Smollett Introduction by Thomas Seccombe / <http://www.gutenberg.org/files/2311/2311-h/2311-h.htm>
4. Jones R. Tobias Smollett in the Enlightenment: Travels through France, Italy and Scotland / Lewisburg: Bucknell University Press, 2011.- 221p.
5. Gibson W.L. Art and Money in the Writings of Tobias Smollett/ Lewisburg: Bucknell University Press, 2007.- 227p
6. Русских И.В. Поэтика культуры в «Путешествии по Франции и Италии Т.Дж.Смоллета: новые исследовательские версии. / Світова література на перехресті культур і цивілізацій. Вип. 7(2), 2013./<https://cyberleninka.ru/article/n/poetika-kulturny-v-puteshestvii-po-frantsii-i-italii-t-dzh-s>
7. Фрагмент книги «Путешествие по Франции и Италии» Т.Смоллета. Вступление А.Ливерганта // Иностранная литература. 2007. №12.
8. <http://magazines.russ.ru/inostran/2007/12/sm17.html/>

УДК:81'276.6:355.11:342.725

Маъруфжон ДУСТМУРОДОВ,

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти мустақил изланувчиси

E-mail: maruf_dust@mail.ru

ЎзДСМИ профессори, фил.ф.д. Юлдашев М.М. тақризи асосида

TERMS RELATED TO MILITARY – POLITICAL RULE IN URKHUN-ENASOY MONUMENTS

Annotation

The study of military terms and titles of the ancient Turks from a linguistic point of view is of great importance not only for the history of language, but also for the statehood and administrative traditions of the ancient Turks, revealing their social structure and legal system of khanate titles. At the same time, the formation of the system of military terms and titles in the khanate, their origin, the role of this or that position, the semantic-functional and etymological aspects of the terms in general, clarify the statehood traditions of the ancient Turks, as well as the evolution of modern Turkic military terminology. .

Keywords: terminology, military terms, Orkhon-Enasay inscriptions, Turkic Khanate.

ТЕРМИНЫ СВЯЗАННЫЕ С ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИМ УПРАВЛЕНИЕМ В ПАМЯТНИКАХ УРХУН-ЭНАСОЙ

Аннотация

Изучение воинских терминов и титулов древних тюрков с лингвистической точки зрения имеет большое значение не только для истории языка, но и для государственно-управленческих традиций древних тюрков, раскрывая их социальную структуру и правовой строй. ханские титулы. В то же время формирование системы воинских терминов и титулов в ханстве, их происхождение, роль той или иной должности, семантико-функциональные и этимологические аспекты терминов в целом проясняют традиции государственности древних Тюрки, а также эволюция современной тюркской военной терминологии.

Ключевые слова: терминология, военные термины, Орхоно-Енисейские надписи, Тюркское каганат.

ЎРХУН-ЭНАСОЙ БИТИКЛАРИДАГИ ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ БОШҚАРУВ БИЛАН АЛОҚАДОР ТЕРМИНЛАР

Аннотация

Қадимги туркийлар ҳарбий термин ва унвонларини лингвистик нуқтаи назардан ўрганиш нафақат тил тарихи, балки қадимги туркларнинг давлатчилиги ва бошқарув анъаналари учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг ижтимоий тузилиши ва ҳоконлик унвонларининг ҳуқуқий тизимини ҳам очиқ беради. Шу билан бирга, ҳоконликда ҳарбий термин ва унвонлар тизими қандай шаклланганлигини, уларнинг келиб чиқиши, у ёки бу лавозим қандай вазифани бажарганлигини, умуман соҳа терминларининг семантик-функционал ва этимологик жиҳатларини аниқлаш қадимги туркларнинг давлатчилик анъаналарини, қолаверса, ҳозирги туркий тилларнинг ҳарбий терминологияси эволюциясини янада ойдинлаштиради.

Калит сўзлар: терминология, ҳарбий терминлар, Ўрхун-Энасой битиктошлари, Турк ҳоконлиги.

Қириш. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, Республика раҳбарияти томонидан ажодлардан мерос бўлиб қолган турли моддий-маънавий ёдгорликларни тадқиқ этиш ишларини қўллаб-қувватлаш, теран илдизи қадим мозийга бориб тақаладиган ўзбек тилининг мавқеини юқори даражага олиб чиқиш мақсадида улкан ишлар амалга оширилди. Жумладан, Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилига давлат мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросим”да сўзлаган нутқи фикрмизни дадиллайди: “Туркий тилларнинг катта оиласига мансуб бўлган ўзбек тилининг тарихи халқимизнинг кўп асрлик кечмиши, унинг орзу-интилишлари, дард-у армонлари, зафарлари ва ғалабалари билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбекистон “Туркий тили давлатлар ҳамкорлик кенгаши”га аъзо бўлди. Бу ўз навбатида, нафақат ўзаро иқтисодий ҳамкорликни кучайтиришга, балки туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилининг халқаро мақомини юксалтиришга хизмат қилади” [1].

Туркий халқларнинг муштарак тарихида илк ўрта асрларнинг дастлабки даврларида ҳукм сурган, шонли

ўтмишнинг таркибий қисми бўлмиш Турк ҳоконлиги Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Осиё халқлари ўзаро яқинлашув, чуқур интеграциялашув жараёнларини бошдан кечириш билан биргаликда, ўз давлатчилик анъаналарини янада мукамаллаштиришга интилаётган бир паллада, мазкур минтақанинг катта қисмини ўзида бирлаштирган Турк ҳоконлигининг ҳарбий, сиёсий, маъмурий, қолаверса ижтимоий ҳаётини ўзида акс эттирган битиклардаги терминлар тизимини атрофлича ёритиш долзарб масалалардан саналади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Турк ҳоконлигининг ҳарбий давлат тузуми ва унинг терминологик тизимни касб этишини илмий тадқиқ этиш бир қанча тадқиқотчиларнинг ишларида ўз аксини топган. Шаванн, Г.Дёрфер, Г.Ж.Рамстедт, О.Прицак, Н.Бернштам, Л.Н.Гумилев, Н.А.Баскаков, С.Г.Кляшторный, И.Н.Шервашидзе, Ю.А.Зуев, Б.Огел, А. Бомбачи ва бошқалар ўтган асрда ўз тадқиқот ишларида Турк ҳоконлигининг ҳарбий бошқарув тизимини ўзида акс эттирган термин ва унвонларга оид масалалар билан шуғулланган ёки қадимги туркий унвонларнинг

айримларини алоҳида кўриб чиққан. Бугунги кунда хоқонлик тарихини ўрганиш билан алоҳида шугулланаётган замонавий туркий тарихчи олимларнинг тадқиқотларида ҳарбий термин ва туркий унвонларга ҳам маълум даражада эътибор қаратилаётганини кузатиш мумкин. Улар орасида С.Г.Кляшторный, И.В.Кормушин, А.Донук, Ф.Шумер, С.Гомеча, И.Тоган, Э.Эрқоча, Ҳ.Ш.Фойдаланувчи, П.Б.Олтин, Ф.Рйбацкий, Х.Дадабоев, М.Исҳоқов, Ш.Камолиддин, Ғ.Бобоёров ва бошқалар соҳа терминологиясига оид тадқиқотлар олиб борган. Олимнинг ишига моддий, Бактрия сўғдий ҳужжатлари етарли даражада жалб қилинган.

Туркий халқлар тарихининг илк тадқиқотчиларидан бўлган В.В.Бартольднинг Турк хоқонлиги тарихини ёритишдаги хизмати каттадир. Олим биринчилардан бўлиб, Ўрхун битиктошларидаги маълумотларни хитой, араб ва бошқа манбалар билан солиштирган ҳолда хоқонлик тарихининг муаммолари жиҳатларини муваффақиятли равишда очиб бера олган. Хусусан, у ўзининг “Қадимги туркий битиклар ва араб манбалари”, “Ўрхун битиклари ҳақида янги тадқиқотлар” [2] каби илмий тадқиқотларидаги баъзи фикрлари Турк хоқонлиги тарихини ёритишда ўзига хос ўрин тутди. Бевосита қадимги туркий тилдаги унвонлар бўйича тадқиқот олиб борган олимлардан В.Рйбацкийнинг ишлари ҳам эътиборга молик. У ўзининг бир қанча ишларида Турк хоқонликлари ва Уйғур хоқонлиги, қолаверса мўғуллар давлат бошқарувидаги бир қанча туркий унвон, эпитетларнинг генезиси ва семантик-функционал жиҳатларига кенг тўхталади.

Шунингдек, Турк хоқонлиги тарихи бўйича қарийб 50 йилдан бери шугулланиб келган С.Г.Кляшторный ва америкалик туркологлар П.Б.Голден, Ж.К.Скэфлар ҳам бу борада сезиларли тадқиқотлар олиб боришган. Шунингдек, шарқлик тадқиқотчилардан япониялик эроншунос олим Ё.Ютака сўғдий ва бактрий тилли ҳужжатлардаги айрим атама ва ибораларни тўғри ўқиб, уларнинг хоқонлик билан алоқдорлигини аниқлади [3]. Хитойлик тадқиқотчилардан Ҳ.Ванг ва Ш.Луонинг тадқиқотлари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Ш.Луо қадимги туркларда қўлланилган унвонлар масаласига бағишланган махсус монографиясида хоқонлик бошқарувида хос айрим унвон ва эпитетларга тўхталиб ўтади [4].

Тадқиқот методологияси. Туркий эл-улуслар тарихида Узок Шарқдаги Боҳай денгизидан тортиб Можор даштларига қадар кенг жуғрофияда ҳукмронлик қилган ва бугунги кунда ҳам, деярли ушбу минтақада яшамоқда. Хоқонликнинг ўз вақтида дунёнинг энг йирик давлатларидан бирига айланиши асосида унинг ҳарбий жиҳатдан бошқаларга нисбатан анча устунликка эга бўлганлиги омили ётади. Хоқонликнинг бу хусусияти кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган бўлиб, бу борада кўплаб фикрлар билдирилган. Жумладан, Л.Гумилевнинг таъкидлашича, “Туркутлар (Турк хоқонлиги) зафарлари ва дунёнинг ярмига эгалик қилиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Улар кўчманчилик савиясидан анча юқори бўлган шундай бир қўшин ва идора тизими яратдиларки, шунга муносиб равишда ғалабаларга ҳам эришди, деб айтиш мумкин” [5]. Шунингдек, Ўрхун-Энасой руник битиклари, хитой ва бошқа тарихчилар қаламига мансуб тарихий асарлар шундан далолат берадики, қадимги туркий қабила ва уруғлар кўндан-кўп ҳарбий ҳаракатларда бевосита иштирок этган.

Биз қадимги туркийларнинг ҳарбий соҳадаги муваффақиятлари, ҳарбий-сиёсий давлат тузуми, умуман соҳадаги кечмишини тилшунослик нуқтаи назардан илмий асосларда ёритишни ўз олдимишга мақсад қилиб

қўйган эканмиш, биз буни бутун бир терминологик тизимда кўриб чиқишга ҳаракат қилдик. Ҳар бир терминнинг семантик-функционал ва этимологик жиҳатларини нафақат Турк хоқонлиги давридаги ҳолатини, қолаверса кейинги туркий ва ғайри туркий сулолалар, шунингдек ҳозирги давр туркий давлатлар ҳарбий лексикаси мисолида кўриб чиқдик. Чунки, “ҳарбий терминология ҳарбий билимнинг, кенгроқ маънода эса ҳарбий ишнинг тушунча аппаратини акс эттирувчи “тилдаги ҳарбий терминларнинг тартибга келтирилган жамланмаси” ва қуроли кучлардан стратегик мақсадларда фойдаланиш, шунингдек ҳарбий бўлимлар, қисмлар ва бўлималар, уларни ташкил қилиш, киролаантириш ва техника билан таъминлаш, оператив-тактик жиҳатдан фойдаланиш, улар билан боғлиқ бўлган жангчи олиб бориш шакллари ва усуллари сифатида белгилаб беради” [6]. “Ҳарбий терминология фақат айрим терминларнинг катта қисми ва улар орасидаги муносабатлар жамланмаси эканлигини асослаш учун эмас, балки ҳарбий терминологиянинг айнан тизимда қандай шакллантирилганлигини аниқлашга ёрдам беради” [7].

Таҳлил ва натижалар. Сиёсий-ҳарбий терминлар худудий жиҳатдан кенг территорияни бошқарган давлатлар учун катта аҳамиятга эга. Тарихий ривожланишга эга бўлган жаҳон давлатларида сиёсий-ҳарбий атамалар ҳукмрон табақа ва ҳукмронлик ўртасидаги туб боғлиқликни кўрсатади. Қадимги туркларда давлат тузилиши ҳарбий характерга эга эди. Тошбитиклар, дастлабки ёзма ҳужжатлар сифатида туркларнинг сиёсий ва ҳарбий ҳаётидаги илк намуналардир. Жанговар бошқарувда қўшинларнинг ташкил этилиши, бошқарилишида, жанговар тактиканинг ривожиди ҳарбий терминлар муҳим аҳамиятга эгадир. Битиктошлардаги давлатнинг ҳарбий-сиёсий тизими билан алоқадор гуруҳга эл (эл, давлат, халқ); эллик (эли ва давлати бор қабила ёки халқ); баз (тобе, қарам); бәглик (бек бўлишга лойик); ич (махфийлик); ичрә (махфий маълумот, сиёсий марказ); ичрәки (саройга оид; сиёсий марказ); таш (ташқари) сиёсий марказнинг ташқариси); тёрў(г) (қонун-қоида, ҳуқумат); қанланты (хонлиқ) бўлди); қағанлык (хоқонли, хоқони бор, мустақил) каби терминларни киритиш мумкин.

эл – “эл, давлат, халқ”; эллик – (эл-лик) “эли ва давлати бор қабила ёки халқ”. Битиклар даври туркий тилида элбилга, элтариш, эл этмиш, элтабар каби унвон ва номларда ушбу сўзни кўришимиз мумкин: элсира – “юртсиз қолмоқ”, элик (эллик) – “давлати бор, ҳукмдор”, элли – “давлат ҳолига келтирмоқ, давлат қурмоқ” каби терминлар ҳам ушбу сўздан шаклланган.

Ўрхун-Энасой битиктошларидан маълум бўлишича, қадимги туркларда сиёсий уюшма сифатида “давлат” маъносида эл сўзи ишлатилиб, ушбу сўз остиди давлатни ташкил этувчи асосий унсурлар; тўру – ҳокимият/қонун, улуш – мамлакат, будун – халқ тушуниланган [8]. Ҳатто, асосий маъноси “давлат” бўлган эл атамаси давлатни ташкил қилувчи ушбу уч унсурнинг ҳар бири билан тенг маъно берувчи синоним сўз сифатида ҳам қўлланилган [9]. Яъни эл ўрни келганда “мамлакат” ёки “халқ” маъносида ҳам ишлатилган. Бироқ Ўрхун битиктошларида ушбу сўз, асосан, “давлат” маъносида қўлланилиб, “халқ” мазмунида доимо будун сўзи қўлланилгани кўзга ташланади [10].

Ушбу сўз тадқиқотларда “мамлакат, ўлка, ватан, давлат тузуми” маъноларида изоҳланган. Термин илк марта Жуан-жуанлар томонидан ишлатилгани ва манбаларда икки ўринда қайд этилган. Бошқа бир манбага кўра, “Кўк туркларга бўйсунган Жуан-жуан устидан қозонилган ғалаба натижасида биринчи Кўк турк хоқонлиги асосчиси (буюк Ябғу Т’у-у’у) Бумин хоқон И-

ли к'о-хан (Илиг хоқон – элли, давлатли хоқон) унвонини олади [11]. Ушбу номнинг Кўк турк хоқонлари томонидан қабул қилиниши уларнинг давлат ва давлатчилик борасида мустақил эканлигидан далолат беради [12].

Битиктошларда учрайдиган “давлат” маъносидаги эл сўзи билан боғлиқ қуйидаги маълумотлар учрайди: “Ўтукан йиш олурсар бенгу эл тутта олуртачы-сан”; “билгә Тонйуқук бән өзүм Табғач элингә қылынтым”; “Турк қара қамуғ будун анча темиш: “эллинг будун эртим, элим амты қаны” [13].

Ушбу сатрлардан маълум бўладики, эл – давлат нафақат ҳукмрон табақа манфаатига хизмат қиладиган сиёсий ташкилот бўлиб қолмасдан, балки у умумхалққа ҳам тегишли деб билинган. Хусусан, хоқонлар буюртмаси ва хоҳиши билан ёзилган битикларда “Турк фуқароси, барча халқ шундай дебди: “Давлатли халқ эдим, давлатим энди қани?” шаклида жумлаларнинг учраши буни тасдиқлайди [10]. Габаин томонидан “ҳукмдор” деб тушуниланган [14] ушбу сўзни Клаусон, даставвал “давлат эгаси бўлган, давлатли”, шунингдек “ҳукмдор, қирол” маъноларида талқин қилган. Сўз XI аср матнларидан ДЛТда ҳам ёл-ил – “эл, мамлакат, юрт”; “ҳокимият”; “шаҳар”; ҳамда “икки хоқон ўртасидаги келишув, битишув” маъноларида тилга олинади [15].

Битикларда эллик сўзи “эл, халқ, давлат, эл-давлатли қабила ёки халқ” маъноларида қўлланилган. Эллик термини Кўк турк, уйғур, Енисей ва Олтой ёзувларида учрайди. Кул Тегин ва Тўноқук ёзувида қуйидагича тасвирланган: “тэнгри йарлықадуқ вчүн эллилик элсирәтмис, қағанлығы қағансыратмыс йағығ баз қылмыс” [15].

Хоқонликдаги қабилалар иттифоқи, яъни турк қара қамағ будун – “Турк (хоқонлиги) фуқароси” буд (қабила) ва ўғуш (уруғ)лардан ташкил топган бўлиб, сиёсий жиҳатдан “эл”га уюшган эди. Қабила-уруғ уюшмаси (будун) ва ҳарбий-маъмурий ташкилот (эл) пухта ва мустаҳкам ижтимоий муносабатлар билан ўзаро бир-бирини тўлдирарди. Ўрхун битиктошларида учрайдиган ибора билан айтганда хоқон “эл (давлат) тутиб турган ва халқни бошқарар” [16] эди.

Сиёсий ташкилот – давлатнинг бошқа бир давлатга сиёсий тобелигини аниқлаётган термин баз – “тобе, қарам” истилохидир: “тэнгри йарлықадуқ вчүн эллилик элсирәтмис, қағанлығы қағансыратмыс йағығ баз қылмыс” (КТ-15); “бодунуғ коп баз қылтым” (КТ-30). Баз сўзи ушбу жумлаларда муайян давлатларнинг сиёсий ёки ҳарбий жиҳатдан Турк хоқонлигига қарам бўлганини аниқлаётди. Шунингдек, Тес битигида ушбу сўзнинг базлан – “тобелан” шакли тилга олинади: “Табғачқа базланмыш – Хитойга тобе бўлибди”. Шунингдек, битикларда тилга олинган Баз хоқон ҳам “Тўққиз Ўғузларнинг тобе хоқони” маъносидадир. Ушбу лексема “Девону луготи-т-турк” ва “Қутуадғу билиг”да “ажнабий, бегона, ёт” маъноларида қўлланилган: “йат баз йадылды – бегоналар бир-биридан айрилди” [15], “Azaq jat baz ersä ajtū keräk – Адашган ёт, бегоналар бўлса, сўраб-суруштириш керак”.

Битиклардаги ич ўзаги билан шакланган бир нечта терминлар борки, булар ич – “ким ёки ниманингдир ичи; махфий(лик)”; ичрә – (ич-рә) “махфий маълумот, сиёсий марказ”; ичрәки – (ич-рә-ки) “саройга оид; сиёсий марказ” истилохларидир. Лексемалар Кўк турк, Уйғур ва Енисей ёзувларида мавжуд. “улайу буйрук ... ич буйруки Бег Кул” (БХ-14); “ичрәки бәдвзичг ыты” (БХ-14); “Табғач қағанын ичраки бәдизичг ыт(т)ы” (Г-12). Ушбу манбалардаги ич/ичра лексемалари олий ҳукмдорга алоқадор, асосан саройга оид бўлган тушунчаларга ишора қилмоқда. Ҳ.Ширин, манбаларда қўлланилган ич/ичра терминларининг биринчи маъносини “сирли, давлат, уруш

ва махфийликни ўз ичига оладиган”; иккинчи маъносини “сиёсий марказ, маъмурий марказ” сифатида изоҳлайди [17]. Бу ҳақиқатга яқиндир, чунки ундан кейинги айрим туркий давлатларда сиёсий-маъмурий марказ ҳисобланмиш сарой ич(ки), жумладан, Озарбайжон Ширвоншоҳларида ҳукмдор қароргоҳи “Ичеришехер” (“Ички шаҳар”), Хива хонлигида эса худди шу худуд “Ичан (ички) қалъа, ундан ташқаридаги худуд “Дишан (диш-таш) қалъа” деб аталган. Усмонлиларда қўлланилган ич ағаси “сарой ичи хизматчилари”, ич оғлани “сарой хизматига олиниб, давлатнинг турли лавозимлари учун тайёрланадиган ёш (йигит)” каби терминларда ҳам ич сўзининг эски туркчадаги маънолари бўлтиб турибди. Клаусон таъкидлашчи, ич сўз дастлаб “инсон танасининг ички қисми” сифатида ишлатилган бўлса-да, вақт ўтиши билан мавҳум маъноларга эга бўлди ва “ичкарида ёки ичкаридаги нимадир” деган маънони аниқлаётган [18].

Тўноқук ёзувида яна қуйидагича тасвир бор: “апа тарқанғару ичрә саб ыдыш” (БХ-34). Бу ерда ичра ҳарбий термин сифатида юқоридаги фикрларнинг давоми ўлароқ ҳарбий сирни ифода қилади. Ўзбек тилида “ичра” сўзи асосан шеърят тилида “ичкарида ва ўртасида” маъносидаги кўмакчи сифатида ишлатилади (ЎТИЛ II, 252). Маҳмуд Кошғарий “ДЛТ”да ич сўзини “ҳар бир нарсанин ичи” деб таърифлайди (15). Ўзбек туркчасида ич сўзи умумий маънода “бирор кимнинг ёки бирор нарсанин ўртаси ва ичи” маъноларидадир (ЎТИЛ II, 252). Клаусон ичрә сўзини “яширин ва жисмоний бўлмаган ақлий жараён” деб изоҳлайди [18]. Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий бошқарувида сарой амалдорлари – ичраки деб аталган. Хоқонликдаги ташкил этилган мавжуд икки қанот 2 нафар шахзода – шад орқали бевосита ябғу/ябғу-хоқон/хоқон бошчилик қиладиган марказий аппарат – ичракига бўйсунарди [10]. Термин ДЛТда икки ўринда тилга олинади: эр ичикти – “одам жангда таслим бўлди ва қарши тарафдаги душман кўшинига қўшилди”; эри ати ичикди – “аскари ва оти таслим бўлди” [15].

ичгер – (ичик-эр) “тобе қилмоқ, қўл остига олмақ” ҳарбий термини Билга хоқон, Шине Усу, Тарят битикларида (Кул Тегинда учрамайди) тилга олинади: “түрк бодунуг анта ичгертим – Турк халқини ўшанда қўлга олдим” (Тар-8). Маҳмуд Кошғарий ушубу лексемани асл маъносини “ичкарига киргизмоқ” ва кўчма маъносини “махфий шикоят қилмоқ” маъносида қайд этади: “ол атын эвке ичгерди – у отни чодирга киргизди”; “ол аны бегке ичгерди – У, уни бекка махфий шикоят қилди”.

Яна бир термин таш – (ташқари) “сиёсий марказнинг ташқариси”дир. Ж.Клаусон “таш” сўзини турк тилларида “ташқари, ташқарида” маъноларида келишини айтади [18]. Маҳмуд Кошғарий ДЛТ-даги таш сўзини “таш, ташқари” деб таърифлайди: таш ерни “очик ер ва хорижий ўлка” маъноларида изоҳлайди. Ширин таш сўзини “сиёсий марказнинг ташқариси” деб таърифлайди [17]. Лекин “таш” сўзининг битикларида “сиёсий марказнинг ташқариси” маъносида қўлланилиши ўлароқ, Ўзбекистоннинг давлат тузилишида ҳам мамлакат ички масалаларидан ташқаридаги ҳолатлар “Ташки ишлар вазирлиги” томонидан амалга оширилади. Шунингдек, битикларда “сиёсий марказ” маъноларида қўлланилган “ич” сўзида ҳам айни шу ҳолатлар билан алоқадордир. Термин Кўк турк, уйғур ва Енисей ёзувларида учраб, Кул Тегин ёзувида қуйидагича тасвирланган: “анча қазғанмыс, этмис элимис төрүмиз эрти. Түркү оғуз бәгләри бодун, эсидинг! вэ тэнгри басмасар, асра йәр тәлинмасәр, түркү бодун, элингни төрүнгин ким артаты?” (КТ-22). Жумладан кўриниб турибдики, төрү сўзи “давлат асосчилари томонидан ўрнатилган қатъий тизим,

хукумат” маъносинда келмоқда. Умуман “тўрў” сўзи руник матнларда асосан “қонун” ва “адолат” деган маъноларни англатади. Битикларда ушбу терминнинг хокон, бодун, ил – эл сўзлари билан бирликда келиши тўрўнинг давлат, йўлбошчи ва халқ тушунчалари билан узвий алоқадор эканлигидан далолат беради. Яъни, тўрў – давлат қурилиши, хоконнинг тахтга чиқиши ва халқнинг барқарорлигининг манбайи эди [17]: “ол тўрвдэ вээ эчим қаған олурты” (КТ-16). Қадимги туркларда хоконга тегишли бошқа сифатлар қаторида тўрўга ҳам унга берилган илоҳий тушунча сифатида қаралган: “вээ көк тэнгри йарлыкадук вчн асра йағыз йёр игиттук вчн элимин тўрвмин этинтим – юкорида кўк осмон луғф этгани учун ерда қора тупрок тарбиялагани учун ўлкамини ва тўрў – хукуматимини тартибга солдим”.

Клаусон тўрўни “турк кўптангрилик даврида ёзилмаган анъанавий қонунлар мажмуи” деб тушунтиради. Унинг сўзларига кўра, бу диний атама сифатида Буддист ва Маникян (Манихейст) уйғурлари даврида миссионерлар томонидан диний ақидалар, буйруқлар ва қонунларни белгилаб берадиган қоидалар маъносида ишлатилган [18]. Шунингдек, бошқа бир манбага кўра, “тўрў” термини Турк давлатидаги халқнинг талаблари, оммавий ҳуқуқини, ҳукмдорнинг вазибаларини белгиловчи ва жиной қоидалар сифатида қабул қилинадиган низомлар ҳамда эски турк ижтимоий ҳаётини тартибга соладиган мажбурий “қоидалар мажмуи” сифатида тилга олинади. Тўғри, чуқки ундан кейинги манбалар, жумладан, “Қутадғу билиг” ва “Девону луғоти-т-турк”да термин айнан шу маънодадир. тўрў сўзи

“Қутадғу билиг”да деярли худди шу маънода икки шаклда учрайди: “Qaju elkä tegsä meniñ bu töräm ol el barča etlür – Менинг бу қонун-қоидаларим қайси элга етиб борса, ўша давлат тўғриланади” (QBN, 3414); Törü birlä atin qorurdı tögü – Адолат ила номини юксалтирди” (QBN, 2015). Асарда ушбу сўздан ясалган törülüg (адолатли, одил: “Törülüg köni beg qut ol belgülüg – аниқки, адолатли, тўғри бек – бахтдир” (QVK, 2022) ва törüsüz (адолатсиз) сўзлари ҳам учрайди. Термин ДИТда ҳам мавжудки, бу ерда ҳам айнан Кўк турк битикларидаги маъносидадир. Махмуд Кошғарий сўзни “қонун-қоида, адолат; расм, одат” маъноларида [15] изоҳлайди. Қолаверса, айни давр Усмонли туркчасида ҳам ушбу термин бевосита юкоридаги маъноларида истифода этилади.

Шунингдек, битикларда қағанлығ – хоконлик термини ҳам учрайдики, манбаларга кўра бу сўз “хоқонли, хоқони бор, мустақил” маъноларини ифодалаган [17]. Бу сўз фақатгина Кўк Турк матнларида қайд этилган ва Тўнюоққ битигида қуйидагича тасвирланган: “нэнг йёрдэки қағанлык бодунка абун твги бар эрсэр, нэ бунгы бар эртэчи эрмиш?!” (Т-56-57).

Хулоса ва таклифлар. Турк хоқонлиги тарихини ҳарбий-сиёсий ва ижтимоий-идоравий термин ҳамда унвонлар мисолида тадқиқ қилиш тарихимизнинг бир қатор мавҳум жиҳатларини ёритишга ёрдам беради. Хусусан, минтақадаги туркий тилнинг тарихий ривожини, қолаверса туркий давлатчилик тарихини ўрганишда хоқонлик даврига оид адабий-лингвистик манбаларга муурожаат қилиш ўзига хос аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М.нинг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилига давлат мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросим”да сўзлаган нутқи.
2. Бартольд В. В. Древнетюркские надписи и арабские источники // Сочинения, V. – М., 1968. – С. 284-311; Новые исследования об орхонских надписях // Сочинения. – М., 1968. – Том V. – С. 312–328.
3. Yoshida Y. On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu and Related Problems // JA. – Paris, 2003. – Tom 291. – P. 35–67.
4. Luo X. Studies on the Titulary of Medieval Inner Asian Peoples. – Peking University Press, 2009.
5. Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т., 2007. – 498 б.
6. Шевчук В.Н. Военно-терминологическая система в статике и динамике: Дис. . д-ра филол. наук. –М., 1985. – 488 с. Б. 19
7. Курганов А.М., Ҳарбий терминларнинг ишлатилиши ва улардаги ўзгаришларнинг ўзига хос хусусиятлари. “Ўзбекистонда хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал № 4 (23)/ 2018. Б.77
8. Kaşıkçı O. Eski Türklerde Devlet Başkanlığı – Hakanlık // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 888.
9. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 168–169.
10. Бобоёров Ғ., Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тизими. Тарих фанлари док. дис. – Тошкент, 2012. – 380 б.
11. Golden P. V. Hazar Çalışmaları. Çev. E. Ç. Mızrak. – İstanbul: Selenga, 2006. – 384 s.
12. Saffet Yılmaz. Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri. International Journal of Humanities and Education. 260-296, 271
13. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.
14. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Türkçe çev. M. Akalın. – Ankara: TTK, 1988. – 313 s.
15. Кошғарий, Махмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғотит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. – Т.: Фан, 1960–1963. I, 83-3; 79-19; 336-17; II, 32-23
16. Марков Г. Е. Кочевники Азии. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – С. 47–48.
17. Şirin, H. (2006), “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, Bilig 39, 219- 238.
18. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.– Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. II. – 671 б.

Фазилят ИНОГАМОВА

Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси
E mail: fazilatinogamova29@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. А.Маматов тақризи асосида

THE PHENOMENON OF "ILLUSTRATION" AND ITS ROLE IN THE COMPILATION OF A DICTIONARY OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS

Abstract

The article considers the stages of the development of illustrative dictionaries, the practice and theory of phraseological dictionaries compilation, the idea of phraseology, which is an independent section of lexicography.

Keywords: phraseology, phraseme, lexicography, phraseology, linguistics, dictionary, иллюстрация

ФЕНОМЕН “ИЛЛЮСТРАЦИЯ” И ЕГО РОЛЬ В СОСТАВЛЕНИИ СЛОВАРЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются этапы развития иллюстративных словарей, практика и теория составления фразеологических словарей, идея фразеологии, являющейся самостоятельным разделом лексикографии. Ключевые слова: фразеология, фразема, лексикография, фразеологизм, лингвистика, фразеология, словарь. иллюстрация

“ИЛЛЮСТРАЦИЯ” ФЕНОМЕНИ ВА УНИНГ ФРАЗЕОЛОГИК ИБОРАЛАР ЛУҒАТИ ТУЗИШДАГИ РОЛИ

Аннотация

Мақолада иллюстратив луғатларнинг ривожланиш bosқичлари, фразеологик луғатларни тузиш амалиёти ва назарияси билан шуғулланувчи, лексикографиянинг мураккаб бўлими бўлган фразеология ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Фразеология, фразема, лексикография, фразеологизм, тилшунослик, фразема, луғат, иллюстрация

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.**
ИЛЛЮСТРАЦИЯ (лот. illustratio — ёритиш, кўргазмали тасвирлаш) – тасвирий санъатнинг адабий асарнинг образли талқини билан боғлиқ соҳасидир[1]. У матнга кўшимча тарзда унинг мазмунини образли ёритишга, тўлдиришга хизмат қилади. Илк қўлёзма китоблар пайдо бўлган даврларда юзага келган бўлиб, дастлаб қўлёзмалар миниатюралар иллюстрациялар билан безатилган. Иллюстрация шунингдек, илмий ҳодисалар ва атамаларнинг маъносини мукамал тарзда етказиб, қисқача ва катта параграфлар бўйича хулосалар беради. Худди шу графикалар ва диаграммалар, турли хариталар, майнэплар, (бирикувлар диаграммаси - маълум мавзу бўйича фикрлаш тарзини системалаштириш мақсадини кўзловчи харитадир. У схема кўринишида бўлиб, ёзувнинг муқобил кўринишидир. Бунда ўртада марказий фикр ёки гоё жойлаштирилади ва ундан тарқалувчи шаҳобчалар фикрнинг тегишли таркибий қисмлари учун) схемалар ва бошқалардир. Расмнинг моҳияти ўзгармасдир- у матнни тўлдиради, таркибнинг бойидаги контекстини тўлиқ етказди. Бироқ унинг қаерда жойлаштирилганлиги, қандай шаклда ёки қандай техникада бажарилиши ҳар доим ҳам муҳим ҳисобланмайди.

Статистик маълумотларга кўра, тасвирлар билан контентга жалб қилиш бир неча баравар юқори бўлиб, расмни матн оson ва тушунарли бўлади. Ҳамда расмлар мақоланинг табиати ва мавзусини дарҳол баҳолашга имкон беради. Бунинг ёрдамида тил ўрганувчи материални ўқишни бошлашдан олдин керакли идрокка мослашади. Расмлар муаллифнинг фикрларини тўлиқ очиб беришга ёрдам беради, чунки матн ҳар донм мақоланинг маъносини етказа олмайди. Баъзи ҳолларда тасвирлар катта роль ўйнайди ва матн ёрдамчи бўлади. Тижорат матнларида иллюстрация китобхонда кучли ҳис-

туйғуларни уйғотиши ва сўзлардан яхшироқ маъно касб этади.

Иллюстрация – бу маъноларни тасвирлашнинг мураккаблигини камайтириш ва тилнинг ўзидан ташқарида маъноларни кузатишга имкон бериш учун мўлжалланган тил тизимининг объект тили бўлиб, бошқа тилни тавсифлаш учун мўлжалланган. Бундан ташқари, иллюстрация, шунингдек тил- бу имо-ишора билан тўлдирилган семиотик тизимдир. Лингвистик семиотикадаги асосий тушунча лисоний белги бўлиб, у муайян матнлардаги ва муомала вазиятидаги шакл ва мазмуннинг диалектик бирлиги сифатида номоён бўлади[2].

Иллюстрация-матннинг “кўзгуси” бўлиб, ўқувчи нарсаларнинг муайян ҳолатини излаб топиш вазиятида бўлганида унинг қиёфасини акс эттиради. Тасвирий матнни ўқиётганда китобхон унинг берилиши ва унинг талқинидан узоқ бўлмаслиги керак[3].

Иллюстрация- бу фотосуратларда, расмларда ва ҳоказоларда тасвирланган у ёки бу объектларнинг аклий тасвирларининг намоён бўлишидир. Иллюстрация ҳақида гапирганда, объектлар тасвирларини англатади. Тайёр маъноларга асосланган иллюстрация тузиш шуни кўрсатадики, “рамзий” тузилмалар эстетиканинг турли даражаларида очиб берилади. Шу билан бирга, тил тузилмаларини аниқлаш тасвирлар, усуллар ва ҳоказоларнинг ўхшашлигини интуитив тушунча билан алмаштирилади. Людвиг Витгенштейннинг фикрига кўра, ҳар қандай нарсани иллюстрация сифатида ишлатиш мумкин, чунки “белги талқин қилиш учун химоясиздир”[4], яъни белгига ҳар қандай маъно берилиши мумкин. Фикрнинг йўналиши ва бир семиотик[5] яъни ахборот, маълумотларни сақлаш ва узатиш учун хизмат қиладиган белгилар ва белги

тизимларининг умумий хусусиятларини ўрганадиган тизимдан бошқасига ўтишнинг мақсадга мувофиқлиги муҳимдир.

- **Тадқиқот методологияси.** Иллюстрация ҳодисаси китоб муаллифлари тилни четлаб ўтиб, матни тасвирлаш ва тасвир ёрдамида маъноларни талқин қилиш учун қўлланилган ҳал қилувчи элемент ҳисобланади. Визуал тилга қараган тил-бу ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўз чегараларини бошқа семиотик тузилиш орқали кўрсатишга уриниш ҳисобланади. Шундай қилиб, юқорида олимлар фикрига таянган ҳолда айтиш мумкинки, иллюстрация бир вақтнинг ўзида тилни ва “реаллик”ни тушунишдир.

Иллюстрациянинг асосий вазифаси назарий позицияларни тасдиқлаш учун шакл, ҳодисанинг моҳияти, унинг тузилиши, алоқалари, ўзаро таъсирини мажозий равишда қайта тиклашдир. Бу барча тахлилларни ва улар билан боғлиқ сезги, идрок, вакиллик ақлий жараёнларини фаол ҳолатга келтиришга ёрдам беради, натижада талабаларнинг умумлаштирувчи-аналитик ақлий фаолияти учун асос бўлади. Иллюстрациялардан фойдаланишнинг ўқув натижаси дастлабки равшанликни таъминлашда намоён бўлади ва ўрганилаётган фанни талабалар томонидан идрок этиш, кейинги барча ишларни ва ўрганилаётган материални ўзлаштириш сифатини белгилайди. Иллюстрациядан фойдаланишнинг тарбиявий аҳамияти талабаларнинг визуал ва эшитиш маданиятини шакллантиришдан иборатдир.

Фразеологияни ўқитишда расмлар, фотосуратлар, репродукциялардан фойдаланиш муҳим ўқув воситасидир. Дидактик расм нафақат туртки бериб қолмай балки талабаларнинг ўрганилаётган мавзуга қизиқиши, шунингдек, ўқитувчига янги тил материалларини тақдим этишга ёрдам беради.

Фразеологик тасвирни луғавий талқин қилиш усулларидан бири бу визуал равшанликдан фойдаланишдир. А.В. Кунин бу ҳақда шундай ёзади: “фёзнинг тасвирий вазифаси уларни сўзлардан анча фарқлайди. Метафорик ва метонимик тасвирлар визуал тасвирлар ёрдамида осонгина етказилади”

Ушбу тамойил асосида чет элликлар учун “Русские фразеологизмы в картинках”[6] (тузувчи И.Дубровин ва Европанинг турли мамлакатларидан муаллифлар, рассом В.И. Тильман). 600 дан ортқ рус фразеологик бирликлари иккита режа асосида – ички шакл даражасида ва юзаки денотация яъни тил бирлигининг асосий, денотатив маъно ифодаси даражасида жуда оқилона тасвирланган. Биринчи расмда фразеологиянинг ички шакли, фразеологик қиймат ривожланишининг бошланғич нуқтаси акс эттирилган. Шу билан бирга, барча ибораларни шакллантириш механизми “манбаа маълумотлар” ни “иллюстрация” (иккинчи расм) билан таққослайдиган фразеологик бирликдан фойдаланиш ҳолатини акс эттиши китобхон томонидан амалга оширилиши керак.

Маълумки, фразеологик тасвирлар “параллел ахборот оқимлари” шаклида фразеологик бирликнинг икки томонлама идрокдан келиб чиқади иккита ҳодисанинг бирлаштирилган кўриниши сифатида – прототип яъни бадий образ (тип)га асос бўлган реал шахс билан белгиланадиган ва компонентларнинг тўғридан-тўғри қийматлари йиғиндисидан иборат бўлган ва мажозий фразеологик қиймат билан узатилади.

Шундай қилиб, фразеологик тасвирни талқин қилишнинг вербал ва новербал воситаларининг комбинацияси аралаш типдаги луғат матнини ҳосил қилади. Н.С.Валгин таъкидлаганидек, бир-бири билан ўзаро алоқада бўлиб, оғзаки ва паралингвистик матнлар

ишнинг яхлитлиги ва боғланишини, унинг коммуникатив таъсирини таъминлайди[7].

- **Таҳлил ва натижалар.** Амалиёт шуни кўрсатадики, фразеологик образнинг бундай бадий ва тасвирий тақдимоти билан талаба нафақат ҳозирги фразеологик маъно ва уни шакллантириш механизминини муваффақиятли ўзлаштирибгина қолмай, балки ўрганилаётган тил фольклорини, халқ ҳаётини, тарихини, маданиятини ва бошқаларни акс эттирувчи фразеологик бирликларнинг этник-маданий фонини ҳам ўзлаштиради. Тилнинг фразеологик фонди халқ ҳаётининг миллий хусусиятларини акс эттиради, тилнинг тарихий, сиёсий, иқтисодий, маданий заминини яратади. Комбинацияларга асосланган тасвирлар яъни иллюстрациялар ёрдамида ўрганиш тил ўрганувчиларига фразеологик бирликнинг моҳиятига чуқурроқ кириб боришга, тушунишга ёрдам беради.

Л.И.Ройзензон фразеологияга қуйидагича таъриф берган “халқ лисоний даҳосининг барча ижодларининг энг ўзига хос, мураккаб ва бир-бирини тўлдирувчи ҳодисаси.” дир. Муайян фразеологик материалда мамлакатнинг табиий-географик шароитлари, унинг тарихи, маданияти, турмуш тарзи, она тили халқининг урф-одатларининг ўзига хос хусусиятларини кузатиш мумкин.

Шунинг учун чет тилини ўрганиш билан бирга, ўз она тили маданиятини ҳам ўрганиш билан бирлаштирилиши керак ва бу ўрганилаётган тилнинг фразеологик таркиби билан танишиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бу талабаларнинг дунёқарашини кенгайтиришга, ўрганилаётган тилга қизиқишни оширишга ва уларнинг маданий даражасини оширишга ёрдам беради. Олинган билимлар ҳам амалий аҳамиятга эга, чунки у мулоқотга киришишга, нутқ фаолиятида етарли ҳатти-ҳаракатларга ёрдам беради.

Биринчи қийинчилик шундаки, талабалар учун эркин синтактик иборадан фразеологик комбинацияни дарҳол ажратиш осон эмас, чунки иккаласи ҳам семантик жиҳатдан битта ёки фарқланмаган тушунчани англатади. Иккинчи қийинчилик шундаки, бир тилдаги фразеологик бирлик бошқа тилдаги ўхшамайдиган бирликка мос келади. Масалан, “туяни думи ерга текканда” ўзбекча ибораси француз тилидаги “quand les poules auront des dents” иборасига мос келади. (сўзма-сўз таржимаси “қачон товукларни тишлари пайдо бўлганда”). Бу ерда фразеологияни нотўғри талқин қилиш хавфи ётади. Шунинг учун яна бир қийинчилик-фразеологик бирликларни таржима қилишда мунтазам луғатдан фойдаланиш мумкин эмас, чунки алоҳида сўзларнинг таржимаси фразеологик бирликнинг умумий маъносини бузиб кўрсатиши мумкин.

Фразеологик бирликни тўлиқ тушуниш, ушбу иборанинг келиб чиқиш тарихини билиш, унинг келиб чиқиш йўлини кузатиш керак. Кўпинча барқарор комбинациялар ушбу халқ вакиллари-она тилида сўзлашувчи турмуш тарзининг ўзига хос хусусиятлари

билан боғлиқ ибтидоий келиб чиқишга эга бўлади. Фикримизни асослаш учун “боши кўкка етди” иборасини ва французча “être au septième ciel” иборасини олайлик, ушбу иборани тўғри талқин қилиш ва ўқувчиларнинг она тилида эквивалент бирлики топишга ундаш мумкин. “Ne pas avoir la langue dans sa poche” идиоматик иборасининг оддий намунаси мажозий маънога эга бўлиб, “кўп гапириш” яъни ўзбек тилида “тили бир қарич” яъни гапга чечан бўлиш маъносини билдиради. Талаба, эҳтимол бу ибора эканлигини тушунади, чунки жумла мантиқий эмас, аммо биз бундай метафорик иборанинг маъносини тушунишига амин бўлолмаймиз. Шунингдек, у чўнтагида тили бўлмаган одам тилини яхши билмаслиги ҳақидаги хулосага келиб, худди шу иборани тескари маънода тушуниши мумкин. Бундай вазиятда ўқитувчига тил материални визуализация қилиш, яъни мақсаднинг тасаввурдаги образини яратиш демакдир. Фразеологик бирликлар семантикасини осонлаштириш орқали ёрдам бериш мумкин. Фразеологияни ўқитиш жараёнида визуал равшанлик етакчи ўқув элементига айланиши мумкин. Кўриниш принципи ўрганишининг асосий тамойилларидан биридир, чунки инсон билиш йўли аниқ фактлар ва ҳодисаларни хиссий идрок этишдан бошланади. Бу тамойилга Чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) асос солган. У томонидан тузилган “олтин қоида” шундай дейди: кўринадиган ҳамма нарса кўриш учун, эшитиладиган нарса эшитиш учун, хиди ҳидлаш, сезгир тегишиш, яъни билишда иложи борича кўпроқ рецепторларни киритишни талаб қилади[8]. Ҳақиқатдан ҳам, ҳар бир нарса- предметнинг ўз хусусиятидан келиб чиқиб функционал вазифасига эга бўлади.

Адольф Дистервег, одамлар қандай қилиб билимга эришишлари ҳақидаги саволга жавоб бериб, шундай таъкидлайди: “бошқа йўл йўқ, фақат кўриниши билан”[9]. Г.Песталози кўринишда ҳар қандай ривожланиш учун ягона асосни кўради. Сезгилар билим таълимнинг кўринишига камаюди ва кўриниш ўз-ўзидан мақсадга айланади[10]. Чизмалар, фотосуратлар, диаграммалар, жадваллар, расмлар иллюстрациянинг кўринишидир.

Юқорида айтиб ўтилганидек, фразеологик бирликларни талқин қилишда муқаррар равишда қийинчиликларга дуч келади. Бундай ҳолда, дидактик расм ўқитувчи учун фойдали восита бўлиши мумкин, чунки у талабаларга тақдим этилган маълумотларни иложи борича ифода билан тасвирланган иллюстрация иборани аниқроқ очиб беришга ёрдам беради ва вербал таъсир қилиш билан биргаликда бу усул керакли натижага олиб келади.

Луғатшуносларни баҳс ва мунозарага сабаб бўлган бўлган бир савол қийнайди. Биринчиси, қандай мисоллар бериш ва бошқа тиллардан кириб келган контекстларми ёки муаллифлар томонидан берилган иллюстратив мисолларни қўллашми. Амалиёт шуни кўрсатадики,

фразеологик луғатларнинг муҳим қисми муаллифлик иллюстрацияларини ўз ичига олади. Луғатшунослар ўзаро боғлиқ учта топшириқ асосида худди шундай қарор қабул қиладилар:

1) фойдаланиш нормасини очиб бериш;

2) идиомани адекват талқин қилиш учун шароит яратиш;

3) тавсиф ҳажмини тежаш.

Ўқув фразеологик луғатларнинг асосий хусусияти бадиий ва журналистик манбалардан олинган мисоллардан муаллиф тасвирий мисолларнинг устунлигидир. Бу эса техник ва дидактик сабабларга боғлиқ. Иложи борича қисқа бўлиб, муаллиф мисолида ҳам юқори дидактик самарадорликка эга деб баҳоланади. Бундай котировкаларнинг дидактик қиймати контекст ичидаги семантик боғланишлар билан белгиланади. Бир томондан, ўта қисқа фразеографик контекст афористик ҳисобланади. Бу, биринчи навбатда, талқин жиҳатидан эркин контекст, яъни таклиф кенг контекстсиз ҳам аниқ талқин қилинади. Бундай ҳолда, луғатшунослар олдиндан тушунишга, фойдаланувчи билан анъанавий табиатнинг ўхшаш тажрибаси ва билимлари мавжудлигига таянади. Бошқа томондан, муаллифларнинг ўз таснифлари мавжуд бўлиб, улар матал характерига эга бўлади. Тилшуносликдан фойдаланиш меъёрини ўрнатган ҳолда, луғатшунослар фойдаланувчига ўзларининг таснифларини олға сурядилар. Шундай қилиб, луғат нутқининг интенционаллигига яъни предметга қараб мўлжал олганликка асосланиб, билвосита кўрсатма қабул қилинади.

-Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни айтиш жонзки, бугунги кунда иллюстратив луғатларни яратиш нафақат лексикограифя соҳасида балки, лингвистика, адабиётшунослик, методика ва таржимашуносликда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Юқорида кўриб чиқилган барча илмий тадқиқотларда идиомаларнинг кўриб чиқилган таснифларининг ҳеч бири фразеография эҳтиёжлари учун аниқ эмас балки эмпирик жиҳатдан улар табиатда жуда кўп илмий ва моҳир тилшуноснинг тилини билишини акс эттиради.

Тилшунос кўрган нарса оддий она тили ўқувчисига, ундан ҳам чет тили ўрганувчисига ҳар доим ҳам аён бўлавермайди. Иккинчиси учун “маъносини бошдан кечириниш” муҳимроқ. Шунинг учун луғат муаллифи идиоманинг маъносини тақдим этибгина қолмай, унинг ишлатилишини ҳам мисол қилиб кўрсатиши керак. Барча мавжуд фразеологик таснифлар семиотиканинг асосан икки жиҳатини акс эттиради: семантик ва синтактик, прагматикани периферияда қолдиради. Шунга қарамай, идиоманинг прагматик томони луғатшунос олимларни фразеографик тавсифда прагматикани акс эттириш йўллариини излашга мажбур қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://qomus.info/>
2. <https://qomus.info/>
3. Абдрашитова И.В. “Феномен иллюстрации и концепт реальное» Жака Лакана
4. Людвиг Витгенштейн “Логико-философский трактат”
5. <https://qomus.info/encyclopedia>
6. <https://www.ozon.ru/product/russkie-frazeologizmy-v-kartinkah-4728894/>
7. Валгин Н. “Синтаксис современного русского языка”
8. Semerdjidi V. N. Functions of paralinguistic phenomena in didactic texts in foreign languages / V. N. Semerdjidi // Theoretical and practical approaches to strengthening English language skills : междунар. сб. науч.тр. – Краснодар : Кубанский гос. ун-т, 2009. – С. 22 – 26.
9. Соболева Н.И., Волков С.У., Иванова А.С. Прогресс. Элементарный уровень: учебник русского языка для иностранных студентов. – Изд. 5-е, перераб. И доп. – М.: РУДН, 2010. – 278 с.
10. Соболева Н.И., Волков С.У., Иванова А.С. Прогресс. Элементарный уровень: учебник русского языка для иностранных студентов. – Изд. 5-е, перераб. И доп. – М.: РУДН, 2010. – 278 с

УДК: [811.112.2:811.512.133] 255.2:821.112.2-34

Dilafro'z KARIMOVA,

Buxoro davlat universiteti Nemis va fransuz tillari kafedrası mudiri

E-Mail: dilafroz.karimova.1975@mail.ru

Buxoro Davlat Universiteti dotsenti, f.f.f.d.(PhD) M.B. Akhmedova taqrizi asosida

AKA-UKA GRIMM ERTAKLARI O'ZBEKCHA TARJIMA VARIANTLARINING DAVRIY STATISTIKASI

Annotatsiya

Jahon tarjimashunosligida turli tizimli tillarda so'zlashuvchi hamda har xil muhit va sharoitda yashovchi xalqlarning milliy madaniy an'analari, qadriyatları tarixini, betakror urf-odatlarını, turmush tarzini o'ziga xos yuksak badiiy mujassam etgan ertaklar tarjimasiga hamisha alohida e'tibor qaratilgan. Barcha xalqlarning ma'naviy merosida qadimdan hozirgacha mustahkam o'rin tutib kelayotgan ertaklarğa oid ilmiy tadqiqotlar ko'lami tarjimashunoslik, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohaslarida yanada ortib bormoqda. Dunyo tarjimashunosligida hozirgacha nemis ma'rifatchilik adabiyotining g'oyaviy-badiiy takomiliga katta hissa qo'shgan aka-uka Grimmlar ertakları qator xorijiy tillarga, jumladan, o'zbek tiliga ham bevosita va bilvosita ko'p tarjima qilingan. Natijada ularning tarjima variantları, invariantları paydo bo'lganki, tarjimashunosligimiz bu hodisalarning nazariyasini puxta o'zlashtirishni, har biriga xos paradigmatic va kognitiv, lingvokulturologik xususiyatlarni aniq yoritib berishni taqozo etadi.

Kalit so'zlar: variantlilik, invariant, paradigmatic, kognitiv, lingvokulturologik xususiyatlar, fonetik prinsip, tarjima variant, motiv.

PERIODICAL STATISTICS OF BROTHERS GRIMM FAIRY TALES IN UZBEKI TRANSLATION VERSIONS

Abstract

In world translation studies, special attention is always paid to the translation of fairy tales, which embody the national cultural traditions, values, history, unique customs, and lifestyle of peoples who speak different systematic languages and live in different environments and conditions. The scope of scientific research on fairy tales, which have been firmly established in the spiritual heritage of all nations since ancient times, is increasing in the fields of translation studies, linguistics, and literary studies. The fairy tales of the Brothers Grimm, who have made a great contribution to the ideological and artistic development of German enlightenment literature in world translation studies, have been directly and indirectly translated into a number of foreign languages, including Uzbek. As a result, their translation variants and invariants appeared, so that our translation studies requires a thorough mastering of the theory of these phenomena, a clear elucidation of the paradigmatic and cognitive, linguo-cultural features specific to each of them.

Key words: variant, invariant, paradigmatic, cognitive, linguistic and cultural characteristics, phonetic principle, translation variant, motive.

ПЕРИОДИЧЕСКАЯ СТАТИСТИКА СКАЗОК БРАТЬЕВ ГРИММ В УЗБЕКСКИХ ПЕРЕВОДНЫХ ВАРИАНТАХ

Аннотация

В мировом переводоведении особое внимание всегда уделяется переводу сказок, воплощающих национальные культурные традиции, ценности, историю, самобытные обычаи и образ жизни народов, говорящих на разных систематических языках и живущих в разных средах и условиях. Масштабы научных исследований сказок, прочно вошедших в духовное наследие всех народов с древнейших времен, возрастают в области переводоведения, языкознания, литературоведения. Сказки братьев Grimm, внесших большой вклад в идейно-художественное развитие немецкой просветительской литературы в мировом переводоведении, были прямо и косвенно переведены на ряд иностранных языков, в том числе и на узбекский. В результате появились их переводческие варианты и инварианты, так что наше переводоведение требует основательного овладения теорией этих явлений, четкого выяснения характерных для каждого из них парадигматических и когнитивных, лингвокультурологических особенностей.

Ключевые слова: вариант, инвариант, парадигматические, когнитивные, лингвокультурологические характеристики, фонетический принцип, вариант перевода, мотив.

Kirish. Yurtimizda keng islohotlar olib borilayotgan, "...Ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ular uchun zarur shart-sharoitlar yaratish vazifa" [1] qilib belgilangan hozirgi kunlarda har bir fan sohasi qatori tarjimashunoslikda ham chuqur izlanishlar olib borish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, xorijiy tillarni o'qitishga, jahon hamjamiyati bilan bevosita muloqot qila oladigan mutaxassislar tayyorlashga, turli sohalarga oid adabiyotlarni xorijiy tillardan o'zbek tiliga va o'zbek tilidan xorijiy tillarga bevosita asliyatan tarjima qiladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashga, tarjima amaliyotlarini yanada

yuqori bosqichga ko'tarishga bo'lgan ehtiyoj va katta e'tibor asosida nemis ertaklarining o'zbekcha tarjimalarini qiyosiy o'rganish, ularning tarjima variantları va invariantlarını aniqlab, paradigmatic, kognitiv, lingvokulturologik xususiyatlarını yoritish orqali nemis-o'zbek adabiy aloqaları o'z tarixiga ega ekanligini dalillash zarur masalalardan biridir. Aka-uka Grimmlarning nomi nafaqat nemis o'quvchilariga, balki jahondagi barcha xalqlarga tanishdir. Chunki ularning ertakları juda ko'p tillarga tarjima qilingan. Albatta, aka-ukalarning nomi bu tarzda jahonga keng tanilishida ularning ertakları turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb

etganini inkor etib bo'lmaydi. Jumladan, ularning ertaklari bilan o'zbek xalqi ham o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib tanisha boshlagan.

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmlar nemis xalqining eng sevimli ertakchi-yozuvchilari bo'lib, ular yaratgan ertak butun jahon kitobxonlarning e'tiboriga tushgan. Bunda, albatta, ularning turli tillarga tarjima qilinishi muhim ahamiyat kasb etgan. Ular yaratgan ertaklarning birinchi to'plami "Bolalar va oila" ("Kinder und Familie") nomi bilan 1812 yilda, 1815 yilda ikkinchisi, 1822 yilda esa uchinchi kitoblari nashr qilingan. Bu kitoblar aka-uka Grimmlarning nomini dunyoga tanitdi va tez orada jahonning ko'pgina boshqa tillariga ham tarjima qilina boshlandi.

-Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda jahonning biror go'shasi yo'qki, aka-uka Grimmlar ertagi bormagan bo'lsa, birorta madaniy til yo'qki, ular tarjima qilinmagan bo'lsa. Ular jahonning boshqa tillariga tarjima qilinganligidek, bizning ona tilimiz – o'zbek tiliga ham o'girilgan. Mualliflarning ertaklari bilan o'zbek xalqi o'tgan asrning 30-yillari oxirlariga kelib yaqindan tanisha boshlagan. Aniqrog'i, nemis xalq ertaklariga bo'lgan qiziqish O'zbekistonda o'tgan asrning birinchi choragidan kuchaygan. Ular 30-yillarning o'rtalaridan boshlab tarjima qilina boshlangan va qayta-qayta nashr qilingan [2], hozir ham nashr etilmoqda.

Aka-uka Grimmlar ertaklarining ilk nashrlari o'tgan asrning 30-yillari o'rtalaridan paydo bo'lgan. 1937 yilda aka-uka Grimm ertaklarining ilk to'plami chop etilgan. Bunda ularning tarjimasi va nashri bilvosita (ruscha tarjimasidan) amalga oshirilganligi kuzatiladi. Keyingi yillarda esa ularning tarjimasi bevosita nemis tilidan o'zbek tiliga amalga oshirilgani e'tiborga molik.

1937 yilda "Yosh kuch" jurnalining qator sonlarida Aka-uka Grimmlarning ertaklaridan namunalar e'lon qilib borilgan. Masalan, jurnalning o'sha yilgi 8-sonida akakalarning "Bo'ri bilan yetti echki", 9-sonida "Bremen muzikachilari", 1938 yilning 11-12-sonlarida esa "Belyankaxon va Rozaxon" singari ertaklari bolalar e'tiboriga havola qilingan.

1938 yilda aka-uka Grimmlarning "Botir tikuvchi" ertagi ilk marta alohida kitob holdida chop ettirildi. Uning tarjimasini F.Rasulov amalga oshirgan. Kitobga B.Vinokurov rasmlar ishlagan. Toshkent-Samarqand Davlat nashriyoti chop ettirgan bu kitob 16 sahifadan iborat.

1938 yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari ilk marta alohida to'plam holdida chop ettirildi. "Aka-uka Grimm. Ertaklar" deb nomlangan A.Rahmat tarjimasidagi bu kitob Toshkentdagi Davlat nashriyoti tomonidan o'quvchilar e'tiboriga havola etilgan. 45 sahifalik albom ko'rinishidagi bu kitobning tarkibida 8 ta ertak keltirilgan. Bular: "Bremen muzikasilari", "Mushuk blan sichqan", "Quyvon bilan tpiratkan", "Ahmaq Gans", "Aqlli Elza", "Bir xurmasa shavla", "Bori blan jetti echki", "Tulki blan g'azlar" kabi ertaklardir.

Shundan so'ng 1940 yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari tarjimasi bolalar va yoshlar adabiyoti nashriyoti tomonidan "Oltin g'oz" nomi bilan alohida kitobcha shaklida eski lotin yozuvida nashr ettirilgan. 16 sahifadan iborat bu ertaklarning tarjimasini Vahob Ro'zmatov amalga oshirgan.

Ushbu to'plam, asosan, akakalarning tushunarilligi jihatidan kichik va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun mos kelishi e'tiborga olinib, shu yoshdagi kichikintoylarga tuhfa sifatida chop qilingan.

XX asr 40-60 yillarida aka-uka Grimm ertaklarining o'zbekcha tarjimalari miqdori yanada ortdi. Jumladan, 1945 yilda Davlat nashriyoti aka-ukalarning "Poya ko'mir va lovy" deb nomlangan jikki kitobchani kirill alifbosida ham chop etgan. Unda "loviya" so'zi "lovy" tarzida fonetik prinsip

asosida reduksiya holatiga mos yozilgani kuzatiladi. Kitobda yolg'iz shu ertak rasmlar bilan keltirilgan.

1954 yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari "Yetti qarg'a" nomi ostida O'zbekiston Respublikasi Davlat nashriyoti tomonidan yana bir marta nashr ettirilgan. Musavvir A.Minaev rasmlar bilan bezatgan bu kitobda "Yetti qarg'a", "Botir tikuvchi", "Bo'ron kampir", "Oltovlon bir bo'lib butun dunyoni aylanib chiqamiz", "Bremen muzikachilari", "Yosh pahlavon", "Uch og'a-ini", "Quyvon bilan tipratikan", "Sirli odamchalar", "Foydali ish", "Boyqush", "Yalqov Geysn", "Yetti botir", "O'rmondagi uycha", "Jinqarcha" kabi 15 ertak keltirilgan. Ularining tarjimasini M.Sodiqova amalga oshirgan.

Tahsil va natijalar. 1963 yilda aka-uka Grimmlarning ertaklari "Bo'ron kampir" nomi ostida "Yosh gvardiya" nashriyoti tomonidan amalga oshirilgan. Unda R.Fuzailova tarjima qilgan "Bo'ron kampir", "Zolushka" ertaklari qatori M.Sodiqova o'zbekchaga o'girgan "Bremen muzikachilari", "Yosh pahlavon", "Sirli odamchalar", "Foydali ish", "Yalqov Geysn", "Botir tikuvchi" kabi jami 8 ta ertak o'quvchilar e'tiboriga havola qilingan. Bu ertaklarda dangasa va epcil qizlar, o'zi yosh bo'lishiga qaramay katta kuchga ega bo'lgan yosh pahlavon, kambag'al kosibga yordam bergan sirli odamchalar va nihoyat, go'zal Zolushka haqidagi qiziqarli va mo'jizaviy tasvirli ertaklar keltirilgan.

XX asrning 70-80-yillariga kelib, aka-uka Grimmlar ertaklariga qiziqish yanada kuchaydi. Aka-uka Grimmova ertaklarining ruscha tarjimasi vositasida Surayyo To'rxonova 1978 yilda tarjima qilib, "Yosh gvardiya" nashriyoti tomonidan albom ko'rinishida chop ettirgan yana bir to'plamda "Bremen mashshoqlari", "Quyvon bilan tipratikan", "Somon, cho'g' va loviya", "Bir xumcha shovla", "Bo'ron kampir", "Yetti qarg'a", "Yalqov Geysn", "Mitti odamchalar", "Oqoyim va Guloyim", "Uch baxtiyor", "Qo'li gul qizcha", "Botir tikuvchi", "Tulki bilan g'ozlar", "Uch aka-uka" kabi ertaklar tarjimasi amalga oshirilib, kichik maktab yoshidagi bolalar uchun taqdim etilgan. Shu kitobning o'zida izohlanishicha, tarjimon uni "Detskaya literatura"ning 1967 yilgi nashridan tarjima qilgan. Hajmi 80 bet.

1989 yilda Sano Saidov ham aka-uka Grimmlarning "Uch aka-uka" hamda "Chol va uning nevarasi" ertaklarini olmon tilidan o'zbekchaga o'girib, yoshlarga mo'ljallangan "Gulxan" jurnalining 11-sonida e'lon qilgan.

1990 yilda aka-uka Grimmlar va Vilgelm Gaufl qalamiga mansub 10 ta ertakdan iborat to'plam bevosita nemischa-o'zbekcha tarjimada nashr etildi. Bu Sharif Ro'ziev va Mavlon Javbo'rievlar tarjimasidagi "Sirli kema" to'plamidir.

Mustaqillik yillariga kelib, aka-uka Grimmlar ertaklarining tarjima qilinishi jarayoni yanada taraqqiy etganligi seziladi. Bu esa, O'zbekistonda ertak tarjimachiligining ma'lum tadrijiy taraqqiyot bosqichini bosib o'tganligini ham ko'rsatadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida Xurram Rahimov va Sharifa Salimovalar tarjimasida "Yetti oqqush" nomli olmon xalq ertaklari to'plami chop etildi. Uning tarkibidan aka-uka Grimmlarning "Bremen muzikachilari", "Botir tikuvchi", "Bo'ron kampir", "Quyvon bilan tipratikan" kabi ertaklari o'rin olgan. Ma'lumki, bu ertaklar turli yillarda turli tarjimonlar tomonidan takror-takror tarjima qilib kelinishi oqibatida ularning har xil tarjima variantlari kelib chiqqan.

2015 yilda "Oila davrasida o'qish uchun" rukni bilan chop etilgan "Ertaklar" kitobida aka-uka Grimmlarning "Qurbaga shahzoda", "Shirinlik uycha", "Rapunsel", "Bremen mashshoqlari" kabi to'rtta ertaklari lotin yozuvida keltirilgan [3]. Unda ta'kidlanganidek, ushbu "kitobda buyuk ertakchilarning deyarli ikki yuz yil davomida butun dunyo bolalari sevib mutolaa qilib kelayotgan eng mashhur ertaklari jamlangan. Bundan yuz yil muqaddam bo'lgani singari hozir ham "Bremen mashshoqlari", "Bo'ron kampir" va boshqa

ertaklar kichkintoylarning eng sevimli ertaklari bo'lib qolmoqda.

Mazkur kitobdan o'rin olgan "Qurbaqa shahzoda" va "Shirinlik uycha" ertaklarini mutarjim Abdurahmon Akbar nemis tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan. "Rapunsel" hamda "Bremen mashshoqlari" ertaklarini esa tarjimon Ozoda Azimova o'zbek tiliga o'g'irgan. Bu ertaklardan faqatgina "Bremen mashshoqlari" eng ko'p tarjima variantlariga ega. Shulardan "Shirinlik uycha" ertagi ilk bor nemis tilidan o'zbek tiliga o'g'irilgan. Uning tarjimoni Abdurahmon Akbar.

"Qurbaqa shahzoda" ertagi bilan "Rapunsel" ertagining tarjima variantlari ham mavjud. "Qurbaqa shahzoda" ertagining tarjimoni ham Abdurahmon Akbar. "Rapunsel" ertagi Ozoda Azimova tomonidan o'zbek tiliga o'g'irilgan.

2020 yilda aka-uka Grimm ertaklari 4 ta kitob ko'rinishida lotin yozuviga asoslangan hozirgi o'zbek tili alifbosida chop qilindi. Uning ilk kitobi "Mittivoylar sovg'asi" deb nomlangan. Undagi ertaklarni Xurram Rahimov va Gulrux Rahimovlar bevosita olmon tilidan tarjima qilishgan [4]. Uning so'zboshisida ta'kidlanganidek, ushbu kitobda aka-uka Grimmlarning saralangan ertaklari jamlangan. Ularni Grimm xalq og'zidan yozib olib, olmon adabiy tili normalariga moslashtirishgan. Ushbu ertaklar olmon xalq og'zaki ijodi mahsulidir.

"Mittivoylar sovg'asi" to'plamining mundarijasini "Olti oqqush", "Oq ilon", "Topishmoq", "Shirin bo'tqa", "Bobo va nevara", "Asalarilar qirolichasi", "Vafodor it", "Kuylovchi suyak", "O'n ikki ovchi", "Kelin ko'rdi", "Mittivoylar sovg'asi", "Bo'ri bilan odam", "Dono Gretel", "Trude xonim", "Qorqiz", "Bremenlik mashshoqlar" nomli 16 ertak tashkil qilgan.

Aka-uka Grimm ertaklarining 2-kitobi "Yalqov to'quvchi" nomi bilan e'lon qilingan [5]. Bu kitob uchinchi nashr bo'lib, undagi olmon ertaklari Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tomonidan tarjima etilgan.

Sarguzashtlarga boy, quvnoq ruhdagi ertaklarni o'zida jamlagan mazkur mo'jaz to'plam tarkibidan aka-uka Grimmlarning "Kuloyim", "Barmoqvoyning sarguzashtlari", "Yorinda va Yoringel", "Bigiztumshuq va ayiq", "Nog'orachi", "Tegirmonchi yigit va mushukcha", "Yalqov to'quvchi", "Opa va uka haqida ertak", "Eng qashshoq va eng badavlat qiz", "Cho'qqisoqol qiroli" kabi 10 ta ertagi o'rin olgan.

Aka-uka Grimm ertaklaridan tuzilgan 3-kitob "Bo'ron kampir" deb nomlangan. Ma'lumki, aka-ukalarning bu nom bilan avval ham 1963 yilda R.Fuzailova, M.Sodiqova tarjimasidagi 8 ta ertagi kitob holida chop etilgan edi. Demak, bu nom ikkinchi bor takrorlanmoqda. Ushbu kitob Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tarjimasidagi uchinchi nashridir [6]. To'plam mundarijasidan "Bo'ron kampir", "Omadli Hans", "Qurbaqa shahzoda yoxud zanjirband

Haynrix", "Janob Korbes", "Folbin hakim", "Bo'tqali qozon", "Yetti qarg'a", "Sim-sim tog'i", "Bo'ri bilan yetti uloqcha", "Quyov bilan tipratikan", "Qizil qalpoqcha", "Botir tikuvchi" nomli 12 ta ertak joy olgan.

Aka-uka Grimm ertaklarining Xurram Rahimov va Gulrux Rahimova tarjimada e'lon qilingan 4-kitobi "Uch ip yigiruvchi" deb nomlangan [8] bo'lib, ikkinchi nashridir. Unda "Sichqoncha, qushcha va bratvurs haqida ertak", "Uch ip yigiruvchi", "Qo'zichoq va baliqcha", "Rumpelshtilsxen", "Yetti shvab", "Cho'pon bola", "O'rmondagi uy", "Baliqchi va uning xotini", "Ochil dasturxon, oltin eshak va urto'qmoq" kabi 10 ta ertak keltirilgan.

Ushbu kitob aka-uka Grimmlarning "Mittivoylar sovg'asi", "Yalqov to'quvchi", "Bo'ron kampir" nomli ertak kitoblarining mantiqiy davomi sifatida taassurot uyg'otadi.

Aka-uka Grimmlarning "Mittivoylar sovg'asi", "Yalqov to'quvchi", "Bo'ron kampir", "Uch ip yigiruvchi" nomli kitoblarida keltirilgan ertaklarning ayrimlari 1954, 1991 va 2001 yillarda chop ettirilgan to'plamlarda ham berilgan. Biroq ularning tarjimasini tarjimonlar tomonidan uslubiy jihatdan qayta ko'rib chiqilgan va sezilarli darajada o'zgartirilgan. Ushbu ertaklar aka-uka Grimmlarning Germaniyada nashr etilgan "Kinder-und Hausmärchen", "Gesammelt durch die Brüder Grimm", "Berlin und Weimar", "Aubau-Verlag 1967" nashridagi 210 ta ertagi orasidan saralab olingan. Agar bu ertaklar asli bilan yonma-yon qo'yib o'qilsa, nemis tilini lug'atsiz o'rganish imkonini bera oladi. Qolaversa, bu to'plamdagi ertaklar didaktik jihatdan ham oldingi tarjimalardan farq qiladi. Shuning uchun ularni "tarjima variant"lari sifatida qabul qilish mumkindir.

Hozirgi vaqtda aka-uka Grimm ertaklarining nemis tilidan o'zbek tiliga tarjimalari mahalliy nashrlar, ommaviy axborot sahifalaridan tashqari Internet saytlari orqali ham keng tarqalganligini ham alohida qayd etish mumkin.

-Xulosa va takliflar. Xullas, nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari turli yillarda bir necha bor bevosita nemis tilidan hamda bilvosita rus tili orqali o'zbek tiliga tarjima qilingan bo'lib, ayni paytda, ana shu tarjima ishlarini yig'ib o'rganishga, ularni qiyoslagan holda yutuq va kamchiliklarini aniqlashga to'g'ri keladi. Ayniqsa, uning mustaqillik yillarida amalga oshirilgan variantlarini aniqlab, qiyosiy jihatdan chuqurroq o'rganish lozim. Negaki, nemis ertakchilari aka-uka Grimmlarning ijod namunalari tarjimalari shoir, yozuvchi yoki mutarjimlar tomonidan amalga oshirilgani sababli turlicha darajada namoyon bo'ladi. Aka-uka Grimm o'z adabiy ertaklari orqali nemis xalqining o'zligini tanitishga, xalqining dilidagi orzu-istaklarini topib, sodda, xalqchil uslubda, yuqori badiiy shaklda ifodalashga muvaffaq bo'ldilar. Grimm yaratgan ertaklar nihoyatda rang-barang bo'lib, ularning tematik doirasi keng, mazmuni inson faoliyati, hayvonlar va jonivorlar, tabiiy hodisalarning juda ko'p tomonlarini qamrab olgan.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2016. – 56 b.
2. Bori blan jetti ecki. – Yos kuc. – 1937. – № 8. – B.15-17; Bremen muzikacilari. – Yos kuc. – 1937. – № 9. – B.1-4; Beljankaxan va Rozaxan. – Yos kuc. – 1938. – № 11-12. – B.37-39; Aka-uka Grimm. Ertaklar. A.Rahmatov tarjimasi. – Taskent: Davlat adabijati nasriyati, 1938. – 45 b.; Aka-uka Grimm. Altin Qaz. V. Rozmatov tarjimasi. – Taskent: Balalar va jaslar adabijati nyasriyati, 1939-40. – B.16. Ertaklar. Oila davrasida o'qish uchun. – Toshkent: "Davriy nashriyoti", 2015. – 256 b.
3. Rahimov X., Rahimova G. Миттвовойлар совғаси: эртақлар / Ака-ука Гримм. Учинчи нашри. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2020. – 96 б. Rahimov X., Rahimova G. Ялқов тўқувчи: эртақлар / Ака-ука Гримм. Учинчи нашри. – Тошкент: "O'zbekiston", 2020. – 96 б. Rahimov X., Rahimova G. Bo'ron kampir: ertaklar / Aka-uka Grimm. Uchinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston", 2020. – 96 б. Uch ip yigiruvchi: ertaklar. Aka-uka Grimm. Ikkinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2020. – 72 б.
4. Halimovna K.D. On the history of the creation of grimm brothers' fairy tales and their translations into uzbek // euro-asia conferences. – 2021. – t. 3. – №. 1. – s. 85-87.

-
5. Karimova D. X. Variantnost v perevode (na primere proizvedeniy bratev Grimm) // Vestnik nauki i obrazovaniya. - 2019. - №. 4-2 (58).
 6. Пўлатов Х. Кармана боғлари. – “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1993 й, 5 февраль; Пўлатов Х., Маматмусаев Т. Шаҳарсозлик ёдгорликларини қайта қуриш. – Тошкент: Шарқ, 2017.- Б. 22.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

UDK 82-821

Dilfuza Qosimova,
GulDU 2-bosqich magistranti
E-mail: kosimovad@mail.ru

GulDU dotsenti f.f.n O.Fayzullayeva taqrizi asosida

THE PROBLEM OF ARTISTIC LANGUAGE IN THE WORKS OF SALOMAT VAFO

Abstract

This article is devoted to the analysis of the artistic language reflected in the stories of the writer Salomat Vafo, such as the interior, which shows the inner experiences of the characters, their dreams and hopes, their life path. The speech of the author and the character, which are two branches of the artistic language, are associated with theoretical and scientific aspects that reveal the fullness of the work of art. Opinions about the artistic skill of the writer in providing imagery by means of speech details are presented.

Key words: a work of art, literary criticism, artistic language, artistic speech, poetic language, language of a work of art, poetic speech, story, speech of the author and character, artistic image, artistic image.

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ САЛОМАТ ВАФО

Аннотация

Данная статья посвящена анализу художественного языка, отраженного в рассказах писательницы Саломат Вафо, такого как интерьер, в котором показаны внутренние переживания героев, их мечты и надежды, их жизненный путь. Речь автора и персонажа, являющиеся двумя ветвями художественного языка, связаны с теоретико-научными аспектами, раскрывающими полноту художественного произведения. Представлены мнения о художественном мастерстве писателя в обеспечении образности средствами речевых деталей.

Ключевые слова: художественное произведение, литературоведение, художественный язык, художественная речь, поэтический язык, язык художественного произведения, поэтическая речь, рассказ, речь автора и персонажа, художественный образ, художественный образ.

SALOMAT VAFO ASARLARIDA BADIY TIL MASALASI

Аннотация

Mazkur maqola yozuvchi Salomat Vafoning hikoyalarda o'z aksini topgan badiiy til qahramonlarning ichki kechinmalarini, orzu-umidlarini, ularning yashash tarzini ko'rsatib beruvchi interyer kabi masalalar tahliliga bag'ishlangan. Badiiy tilning ikki tarmog'i bo'lgan muallif va personaj nutqi badiiy asarning to'la qiymatini namayon qiluvchi nazariy-ilmiy jihatlariga munosabat bildirilgan. Yozuvchining nutqiy detal vositasida obrzalilikni ta'minlashdagi badiiy mahorati xususidagi fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, adabiyotshunoslik, badiiy til, badiiy nutq, poetik til, badiiy asar tili, poetik nutq, hikoya, muallif va personaj nutqi, badiiy obraz, badiiy tasvir.

Kirish. Istiqloq davrida adabiyotshunoslik ilmida ulkan yutuqlar bo'y cho'zdi. Bu davrda ayol ijodkorlar orasidan mahoratli "so'z sinchi"lari yetishib chiqdi. Jumladan, Salomat Vafo va Zulfiya Qurolboy qizi kabi ijodkorlarning badiiy asarlarida soddalik, samimiylig, haqqoniy tasvir, xalqchilik, mubolag'adan yiroqlik, badiiy tasvirlarning jonli va ishonarliligi adabiyot ixlosmadlarini quvontiradi. Umumiy adabiyotga e'tibor – kelajakka e'tibordir. Yurtboshimiz shunday deydilar: "Bugungi kunda O'zbekiston o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga qadam qo'ymoqda. Biz milliy tiklanishdan – milliy yuksalishga erishishni o'z oldimizga eng muhim va ustuvor vazifa qilib qo'ydik. Ayni shu nuqtai nazardan qaraganda, o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilish, ko'pqirrali bu mavzuni bugungi kunda dunyo adabiy makonida yuz berayotgan eng muhim jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil etib, zarur ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish, kelgusi vazifalarimizni belgilab olish, o'ylaymanki, katta ahamiyatga ega". Shunday ekan, bu mavzularda hali o'z yechimini kutayotgan masalalar talaygina.

–**Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.** Badiiy asarning badiiy tili, poetik nutq haqida bir qator adabiyotshunos olimlarimiz o'z fikrlarini bildirishganlar.

Jumladan, Izzat Sulton "Badiiy asar tili" tushunchasini markazga qo'ygan holda u bilan bir qatorda badiiy til" va poetik til" til atamalarini ham ishlatadi. "Badiiy adabiyot asarining tili bir-biridan sezilarli farq qilinadigan ikki bo'lakdan – muallif (avtor) nutqi va qahramon (personaj) nutqidan iboratdir" [1].

Adabiyotshunos olim T.Boboyevda ham "badiiy asar tili" tushunchasi markaziy o'rin tutgani holda, "badiiy til", "badiiy nutq", "poetik til", "badiiy asar tili", "poetik nutq" sinonim holatda qo'llanilgan. H.Umurov masalani "badiiy nutq" tarzida qo'ygani holda, an'anaga muvofiq "badiiy til" va "poetik til" atamalarini unga sinonim qo'llaydi. Shu bilan birga, albatta, biz "badiiy asar tili" deganimiz holda, aslida gap badiiy nutq haqida borayotgani ma'lum, chunki til unsurlari ma'lum kontekstni hosil qilgach, nutq hodisasiga aylanadi. Yuqorida badiiy til haqidagi qarashlarning turlicha ekanligiga guvoh bo'ldik. Aynan badiiy til masalasi, muallif va personaj nutqining o'rni Salomat Vafo hikoyalarda nechog'lik bo'y ko'rsatgan, hikoyalarda ularning roli va o'rni haqida maqolada so'z yuritimiz. Salomat Vafo "o'zbek hikoyachilik maktabi"da o'ziga xos o'rin egallab kelayotgan ijodkorlardan biri. Uning bir qator hikoyalari adabiyotshunoslar, tanqidchilar tomonidan maqto'v, e'tirofga

sazovor deb topilgan. Yozuvchining “Nomsiz kema”, “Gujum xotin”, “Yo'qolgan umr”, “Yovuz kuy”, “Kamalakrang durracha”, “Poezd” kabi o'nlab hikoyalari o'qigan kitobxon, asarning badiiy tili va so'z qo'llash mahorati va tasvirning jonliligiga tahsin o'qiydi. Maqolamizda aynan shu hikoyalarning tili, ulardagi tovlanishlar va o'ziga xoslik, ajib jozibadorlik va samimiyat haqida so'zlashamiz. Asarning tili orqali qahramonlar hayotiga, turmush tarziga, yashash sharoiti va orzu-o'ylariga nazar solamiz.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Salomat Vafo 1966-yil 20-ynvarda Xorazm viloyati Shovot tumanida tavallud topgan. U Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetini tamomlagan. U o'zbek adabiyotida roman yozgan ilk ayol yozuvchi hisoblanadi. Salomat – “Farida”, “Ozini izlayotgan ayol”, “Ko'ngil farishtasi”, “Tilsim saltanati”, “Ovoraning ko'rgan-kechirganlari”, “Qora beva” kabi o'nga yaqin roman, qissa va hikoyalar to'plami muallifi. Uning hikoyalari o'ziga xos tilda va o'ziga xos uslubda, o'zgacha mahorat bilan yozilgan. Bugungi zamonamiz adabiyotshunoslari yozuvchi ijodini yuksak baholaydi.

Jumladan, adabiyotshunos olim Q. Yo'ldoshev shunday yozadi: “Salomat Vafo yozganlarining hayot haqiqatlaridan ko'ra ruhiyat mosligi to'g'risida ko'proq qayg'uradigan ijodkor. U personajning ruhiy holati ta'sirida paydo bo'lgan tasavvur bilan real borliq o'rtasidagi munosabatlarni nozik his eta oladi” [2, 151].

“Nomsiz kema” – mangu mavzulardan biri bo'lgan “ona” haqida yozilgan. Uning tili va tasviri ham o'zgacha. Hikoya qahramonning dard bilan kurashayotgan, o'limga yor bermayotgan, azob va darddan ustun bo'lib, hayotda yashashga kurashayotgan, yoyinki o'zga yurtlarda pul topish ilinjida yurgan yolg'iz farzandi, qizi yo'lga ko'z qadagan, uni ko'rish ilinjida tunlarni bazo'r tongga eltayotgan onaning o'sha musofir qizining samalyotdan tushish tasviri bilan boshlanadi.

“Samalyotdan tushganimda go'yo ming yillik to'shakda yotgan bemorday behol, go'yo ichimni allaqanday nomsiz dard kemirayotganday g'ussali darddan azob chekardim” [3, 166].

Yuqoridagi muallif tomonidan bayon etilgan qahramonni tasvirlovchi nutq aynan soatlab, samalyot o'rindig'idan jilmay o'tirgan, biqiq va chegaralangan muhitdan yuragi aziyat chekkan, yana o'sha yurakka betob yotgan onasining qoshiga tezroq yetib borish istagi ham qo'shilgani Oydingonni aynan shu ahvolga solgandi.

Salomat Vafo o'z hikoyalari Xorazm shevasini, ingliz va rus tilidagi so'zlarni shunday o'rinni qo'llaydi, bu esa o'z navbatida badiiy asarning saviyasini oshirishga xizmat qilsa, badiiy asardagi qahramonlarning fe'l-atvori haqida kitobxonda yanada kengroq ma'lumotga ega bo'lish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu hol bevosita zamon bilan hamnafaslikni bildiradi.

“–What you doing nov? Can I help you? – malla soch xorijlik.

–Thank you. Я не могу с вами розговоривать. У меня беда. Моя мама умерла... – dedim bo'g'ilib, tomog'imga allanarsalar yopishardi. Xorijliklar bir zum menga so'zsiz tikilishdi. Qanday baxtsiz odamman, dunyoning barcha millat va elatlari uchun katta fojea hisoblangan musibatga uchraganman. Yana ko'zlarimdan yosh oqdi” [3, 169].

Aslida ona barcha yurtda ham eng aziz va mo'tabar, jonday aziz va yaqin inson. Onasining so'nggi so'zlarini eshitolmagan, endi onasining ko'zlarini ko'rish, qo'llarini suyish armon bolgan bu og'ir vaziyatda atrofdagi rus yigitlar ham uning dardiga davo topib berolmaydi. Unga xushomadgo'ylik qilishni niyat qilgan, bu yigitlar qizning dardini eshitib, so'z topolmay qolishdi. Rus va ingliz tillaridagi so'zlarning aynan o'rnida, personajlar tomonidan

qo'llanganligi voqeani yanada ta'sirli ko'rsatishga, til, millat boshqa bo'lsa-da, ammo “ona” mavzusi bitta yagina ekanligini yana bir bor yodimizga solmoqda.

“Odamlardan chekkaroqqa chiqib uzoqlarga boqdim. O'lisroqda qabrston joylashgan edi. O'shan-chun ham g'alati is kelayotgan edi. Odam isi. Orolbo'yi tomonlarda suv yer yuzasiga yaqin bo'lgani uchun o'likni sandiqqa solib yer ustiga qo'yaverishardi. Qabrston ustida rango-rang tig'lar, alamlar hilpirar, rangsiz maqbaralar qad ko'targandi. Bular olislardan qayoqqadir o'tlanayotgan kishik yelkanli kemaga o'xshardi. Bag'riga yosh-qari, armonli-armonsiz, sog' va kasallarni olib olislarga o'tlangan nomsiz kemaga...Yaqinda onam ham nomsiz kemanding nomsiz fuqarosiga aylanadi” [3, 181].

Dunyoda onasidan ajralgan insondan baxtiqaro, nochor, ilojsiz inson bo'lmasa kerak, bu achinarli holni yozuvchi ortig'i bilan ta'sirli qilib tasvirlagan. Ayniqsa, qabrlarning yelkanlarga, yelkanlarni nomsiz kemaga o'xshatganligi yanada ta'sirli. Muallif bu ayanchli tasvirni shunday badiiylik bilan tasvirlaganki, kitobxon voqelikka aslo shubha ko'zi bilan qaramaydi, ishonadi. Demakki, muallif nutqi o'z gardaniga yuklatilgan vazifani muallif ko'magi yordamida a'lo darajada uddalaganini ko'rishimiz mumkin. Badiiy tasvirning real hayot tasviri bilan hamohang bo'lganini ko'rishimiz mumkin.

Hikoyaning xotimasi esa asar mazmuni, uning g'oyasini to'la-to'kis ochib beradi. Chegaradan o'tolmagan, o'z onasini so'nggi yo'lga kuzatolmagan, afsus va armonlar bilan qolgan, oxirgi farzandlik burchini-da uddalay olmagan “baxtiqaro qiz” fojiasi kitobxonning o'rtangan qalbini o'rtaydi, ko'ziga yosh olishiga majbur qiladi. Hayotda onasiz yashashning dahshatini yaqqol ko'rsatib beradi. Bu esa o'z navbatida muallif nutqining mahorati va kuchidir.

“Tobut ko'targan izdehom bir qalqib ketdi va tikanli devordan uzoqlashdi. Meni jon tark etgandi. Tobut uzoqlashar, balanddagi ipak ro'mol shamolda “tap-tap” etganicha hilpirar, uning ostida suvratim qaqqayib turardi. Vujudimda, bo'g'zimda kuyish va og'riqli ingroq paydo bo'ldi. “Ona ... yetolmagan onajonim” [3, 192].

“Yovuz kuy” hikoyasidagi tasvirga e'tibor qaratamiz. Muallif nutqi yordamida tasvirlangan joy, interyerga e'tiborimizni qarataylik.

“Gujum osti davlatining yana bir shavkatli fuqarolari, daydilarning yaqin-yiroqlardan tashib keltirgan, teshik chelagidan tortib, paxtasi chiqib yotgan ko'rpa-to'shaklari, endilikda urfdan chiqqan o'zbeklarning milliy ko'rpachalari, ungib ketgan so'zanalari, yap-yangi vanna, plastik suv qog'ozlari, uy qaznoqlarida chang, kir bosib qolgan, bo'ng'iroq taqilgan, rangi o'chib ketgan ulkan beshiklar va hatto hojat o'tirgichlaridan tortib, purjinasi chiqib, oftobda oqargan divanlar... gujum daraxtining yerga yaqin shoxlariga osib qo'ygan va bu daraxtning mahobatini yanada oshirib, daraxtning musiqiyiligiga hissa qo'shgan, rosti go'zal romantik holat ham paydo qilgandi”.[4, 7]

Daydi va sayoqlar yashaydigan ushbu ovulning mahobati ham birgina ko'p asrlik voqealarga guvoh bo'lgan gujum daraxti edi. Ulkan gujum daraxti ostidagi eskituskilarga, buyumlarga qarab ovuldagi lo'lilarning turmush tarzi, e'tiborsiz- loqayd harakatlari, mazmunsiz, faqat yeb-ichishdan iborat bo'lgan turmush tarzini ko'rishimi mumkin. Gujuma ilingan buyumlarga qarab, fahmli kitobxon ovulda istiqomat qiladigan, “hurak” otib uxlashdan nariga o'tolmaydigan daydilarning hayoti va yashash tarzini anglab oladi. Teshik chelak, eski ko'rpa to'shak, rangi o'chgan beshik va boshqa buyumlar faqatgina eski tuskilar faqatgina jamiyatdan biroz cheklangan, taraqqiy etishdan to'xtab qolgan, ishyopmas muhitning vakili bo'lgan insonlardagina bo'ladi. Aynan Salomat Vafo ham buni chuqur anglagan holda kitobxonga aynan shuni yetkazib berishga harakat qilmoqda.

Asarda daydi-lo'lilar, ularning katta-kichigi, yosh-qarisi, erkak-ayoli ularning faqatgina oz qobig'iga o'ralib qolgan muhiti bor. O'sha muhit asarning badiiy tili orqali kitobxon shuuriga yetkazib berilgan.

Yozuvchining "Poezd" hikoyasidagi Odil qori obrazi, uning o'ziga xos fe'l-atvori, odatlari, muomalasi va shunday bo'lishiga qaramasdan namoz o'qish holatlari juda ishonarli tasvirlangan.

"-Ha. Eltimi... Bilmayman tuppa-tuzuk yurgan edi. O'z oyog'i bilan Toshkentga bordi. Orif o'g'limiznikiga, o'zi ham kelin ham doktor. Elti Toshkentga kelmasdan oldin qishloqda yotib qolgan edi-yu, pishillab yana o'rindiqqa cho'kdi.

-O'shanda Orifni sog'inib rosa ichikdi. Menga "telefon qilib, chaqiring. Orifni ko'rmay o'lsam, armonda ketaman", - dedi. Endi ishlik odamni bir tumov bo'lganga ham chaqiradimi. Tovuq so'yib tozalashdi. O'shatda shamollagan shekilli, yotib qoldi". [4, 8]

Yuqoridagi berilgan parchadan Odil qorining xarakteri va ahvoli kitobxon ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Uning ayoli uchun loqaydligi, ayolining dardiga e'tiborsizligi, faqatgina o'z qorni va o'z yumushlari bilan band ekanligini ko'rishimiz mumkin. Buni hattoki, bir yo'talganga ham odamni bezovta qilaveradimi, degan gapidan ham anglash mumkin. Farzandlari ham shifokor, ammo "Bo'zchi bo'zga yolchimas" deganlaridek kelin va o'g'il ham onaning dardini, ahvolini anglamaydi. Bu ularning loqaydligidan, o'z yumushlari bilan andormon bo'lib onaning ahvoli bilan qiziqmasligini ko'rsatadi. Bu holat bugun butun jamiyatimizdagi farzandlarning salbiy ahvoli ekanini yozuvchi ko'rsatib bermoqda. Ona esa baribir ona o'zining farzandiga ilinadi, uning yo'liga ko'z tikadi. Farzandiga ilhaq bo'ladi. So'nggi nafasigacha uning diydorini kutishi tasviri kitobxonni

qiynaydi. Yuqoridagi hikoyaning badiiy tiliga quloq solsak, ko'plab ma'lumotlarni yetkazib beradi bizga. Berilgan personaj nutqi orqali biz Odil qori, uning ayoli, kelini va o'g'li haqida, ularning xarakteri haqida ma'lumotga ega bo'ladi. Bu esa personaj nutqining imkoniyatining yanada yuqori ekanini ko'rsatib beradi.

Tahlil va natijalar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek adabiyotida Salomat Vafo ijodi atroflicha o'rganilib kelinmoqda. Hikoyalarning badiiy tili, muallif va personaj nutqining imkoniyatlari juda keng va uning vazifalari ham bisyor. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, badiiy asarning tili quyidagicha bo'lishi kerak:

- samimiy;
- xalqchil;
- dardchil;
- g'alizliklardan holi;
- emotsional-ekspressiv;
- qisqa va mazmunli;

-obrazli... va boshqa ko'plab funksiyalarni bajarishi lozim. Aynan shu vazifalarni yozuvchi mahorat bilan uddalagan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Umuman olganda, badiiy asarning tili serqirra va ko'plab vazifalarni bajarishi kerak, shundagina asar o'qirmanlar tomonidan sevib o'qiladi, mutolaa qilinadi, keng omma tomonidan yaxshi kutib olinadi. Badiiy til masalasi ana shunday serqirra mavzulardan biri. Salomat Vafo ijodida bu mavzu mahorat bilan o'z aksini topgan. Ijodkorning hikoyalarini tahlil qilish mobaynida muallif va personaj nutqi, umuman asar tili ko'p ma'no-mazmunlarini ochib boraveradi. Hikoyalarni o'qir ekanimiz, ijodkorning mahorati va so'z qo'llash qobiliyatiga tahsin aytamiz. Salomat Vafo hikoyalarida badiiy til masalasi kelajakda hali o'rganilishi tadqiq qilinishi bo'lgan mavzulardan biridir.

ADABIYOTLAR

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. -Toshkent:, Noshir. -B.166.
2. Yo'ldoshev. Ochqichso'z. -Toshkent:, Tafakkur, 2019. -B. 151.
3. Vafo S. Nomsiz kema. -Toshkent:, O'zbekiston milliy kutubxona nashri, 2015. -B. 166, 169, 181, 192.
4. Vafo S. Qora beva. -Toshkent:, Yangi asr avlodi, 2009. -B. 73, 233.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

Bakhtijon MAMATKULOVA,

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti o'qituvchisi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi

shodiyonichkailhomova@gmail.com

Professor B.R.Mengliyev taqrizi asosida

ANTROPONIMLARNING TIL TIZIMIDAGI O'RNI

Аннотация

Ushbu maqolada antroponimlarning tilning leksik tizimidagi o'rnini haqida so'z yuritilib, mavzuga oid adabiyotlar ham tahlil qilindi. Tilning lug'at tizimi ierarxik tuzilishga ega. Uning har bir bo'g'ini markaz va aylanadan iborat bo'lib, bo'g'in markazi odatda bitta so'zdan iborat. Uning birinchi, ikkinchi, uchinchi bo'g'inlari bo'ladi: sinonimik, graduonimik va hokazo; bularning barchasi ochiq bo'lib, qo'llanishi mumkin bo'lgan yangi leksemalar bilan to'ldirilishi mumkin, chunki sotsial-lingvistik bosqichda u antroponimik chekka va eng zarur lisoniy bo'sh doira hosil qiladi. Bu qamal faqat lingvistik bosqichda imkoniyat sifatida mavjud. Har bir inson uchun bu qamal shaxsiy va shaxsiydir.

Kalit so'zlar: leksikologiya, lingvistik, tarixiy-etimologik, antroponim, toponim, teonim, astronom, zoonim, kosonim, oykonim, gidronim.

МЕСТО АНТРОПОНИМОВ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье рассматривается роль антропонимов в лексической системе языка, а также анализируется литература по данной теме. Словарная система языка имеет иерархическую структуру. Каждый его слог состоит из центра и окружности, а центр слога обычно состоит из одного слова. В нем есть первый, второй и третий слоги: синонимичные, градуонимические и т. д.; все это открыто и может наполняться новыми лексемами, которые можно употреблять, ибо на социолингвистическом этапе создает антропонимическую грань и самый необходимый лингвистический пустой круг. Эта осада существует только как возможность на лингвистической стадии. Для каждого человека эта осада является личной и личной.

Ключевые слова: лексикология, лингвистический, историко-этимологический, антропоним, топоним, теоним, астроном, зооним, косоним, ойконим, гидроним.

THE PLACE OF ANTHROPNOMS IN THE LANGUAGE SYSTEM

Abstract

This article discusses the role of anthroponyms in the lexical system of the language, and also analyzes the literature on the subject. The vocabulary system of the language has a hierarchical structure. Each of its syllables consists of a center and a circle, and the center of the syllable usually consists of one word. It has the first, second, and third syllables: synonymous, graduonimic, etc.; all this is open and can be filled with new lexemes that can be used, because at the socio-linguistic stage it creates an anthroponymic edge and the most necessary linguistic empty circle. This siege exists only as a possibility at the linguistic stage. For each person, this siege is personal and private.

Key words: lexicology, linguistic, historical-etymological, anthroponym, toponym, theonym, astronomer, zoonym, kosonym, oikonym, hydronym.

Kirish. O'zbek tilshunosligi sohasida til lug'at tizimining tizimli qurilishi, saqlanib qolishi va kengayishi jarayonida tizimli qoida masalalarini o'rganish XX asrning 60-70-yillarida boshlangan, Desak, mubolag'a bo'lmaydi. 80-90-yillarda bu muammo butunlay hal qilindi.

Jumladan, o'zbek tilshunosligida professor Sh. Rahmatullaev, H.Ne'matov, R.Rasulovlarning 2 umumlashtirilgan darsliklari³ o'zbek tili leksikologiya tizimining shakllanganligini to'liq isbotlagan; leksikaning tizimlilik bahs-munozaralarsiz o'z-o'zidan ayon bo'ldi. Bunday umumlashtirishlar keyingi leksikologik tadqiqotlar uchun qo'llanma bo'ldi. Leksikaning tizimlilikidan kelib chiqib tadqiqot olib borish leksik birliklarning o'ziga xos xususiyatlarini to'liq ochib berish imkoniyatini beradi.

Leksikaning tizimli tuzilishining to'liq isbotlanishi leksikologik tadqiqotlar oldiga ko'plab yangi muammolarni ham qo'ydi. Bu muammo va vazifalarning ayrimlari tizimli leksikologiya darsligida keltirilgan.⁴ Ammo ularning katta qismi haligacha ilmiy adabiyotlarda aniqlanmagan. Ana shunday hal etilmagan muammolardan biri leksikaning tizimlilik va uning onomostalar lug'aviy tizimidagi o'rnidir.

Adabiyot manbalarini haqida umumiy ma'lumot;

Adabiyot sharhi

Bu masala 50-60-yillarda tilshunos olimlar tomonidan tez-tez muhokama qilingan. I.V ta'siri ostida. Stalinning tilshunoslik o'z ishlarida o'sha davrda tilshunosligimizda ikki tushuncha:

1. Tilning asosiy lug'at tarkibi.
2. Lingvistik tuzilish farqlandi.

Bu davr tadqiqotida, masalan. A.I.Vizgalov asarlarida, A.A. Reformatskiy va boshqalar, mashhur nomlar tilning asosiy lug'atiga kiritilmagan. Ularning ushbu tadqiqotlardagi o'rnini lug'at tarkibi bilan belgilanadi. Lekin bu tadqiqotlar leksikani tizimli o'rganish alohida metod sifatida shakllanmasdan ancha oldin amalga oshirilgan. Shunga qaramay, K.A. Levkovskayaning ta'kidlashicha, hatto tilshunoslik lug'atida ham mashhur otlar o'ziga xos so'zlar sifatida ajralib turardi. Tilshunoslikda leksikani tizimli o'rganishga tashabbus ko'rsatgan olimlardan biri A.A. Ufimtseva. Bu mashhur otlarning tilning leksik tizimini to'ldiruvchi mikrosistemalardan biri sifatida e'tirof etilishini ko'rsatadi. O'zbek tilida tilshunoslik, bu borada qilingan ishlar

E.A.ning tadqiqotlarida atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqotchilarning asosiy ishlari mashhur otlarning lug'aviy tizimdagi o'rini aniqlash emas, balki ularning lug'aviy tizimdagi o'ziga xos tizim ekanligini isbotlash edi. Keyingi davrda o'zbek tilshunosligida olimlarning katta guruhi (jumladan E.A.Begmatov, T.Nafasov, N.Oxunov, G'.Sattorovlar)ning sa'y-harakati bilan mashhur otlarning til tizimining alohida qismi ekanligi to'liq isbotlandi. Professor E.Begmatov yozganidek: "Tildagi turdosh ot va boshqa so'zlar mashhur otga aylanganidan so'ng u turli shakl va vazifaviy o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, Azizjon, Azizbibi va Butabek ismlari, Butayor, Bo'tako'l, Bo'taboy "aziz" va "buta" so'zlariga ma'no va shakl jihatdan teng bo'ladi?"

Ot vazifasida qo'llangan so'z onomastika ixtiyorida turli qo'shimchalar, yordamchi shakllar, turli elementlarni oladi. So'zning ot sifatidagi funksional imkoniyatlari ham kengayadi. Masalan: Bo'riboy, Bo'rigul, Bo'riniso, Bo'rixon. Bunday nomlarni tilda bo'ri so'zining aniq so'zi deb bo'lmaydi. Nom sifatida qo'llanilgan bo'ri dastlab qarindosh ot bo'lgan "bo'ri" dan kelib chiqqan bo'lsa-da, hozirda taxallus ot sifatida o'ziga xos semantik, nominativ va funksional xususiyatlarga ega. Xuddi shunday Bobonor, Bozorgul, Jumamurod, Murodali kabi umumiy otlar ham g'am antroponimiyasi doirasida shakllangan va mashhur otlarga xos leksemalardir.6 Darhaqiqat, antroponimlar lug'aviy tizimning (tizimning) o'zining tarkibiy qismi sifatida ma'lum kichik tizimlardan iborat. Xususan, antroponimlarning o'zi ism, ota ismi, familiya, taxallus, taxallus kabi alohida guruhlariga bo'linadi. Xuddi shunday, shaxs ismlari turkumi mos ravishda erkaklar va ayollarga berilgan ismlar guruhiga bo'linadi. Yuqorida tilga olingan antroponimik birliklar o'ziga xos semantik, strukturaviy, strukturaviy va uslubiy xususiyatlarga ega. Rus tilshunolari K.A. Levkovskaya va A.A. Ufimtseva "Til lug'atida alohida guruh so'zlari yoki "Til leksik tizimining ajralmas qismi"8) qayd etdi. Tilshunos olim E.Begmatov ularni "antropeleks yoki ot" deb atashni taklif qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, antroponimlar o'ziga xos semantik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, grammatik jihatdan ko'plik bo'lmagan til tizimida bu lisoniy birliklar alohida tizim va kichik tizimlardan iborat. hali ham ochiq qolmoqda.

Onomastik leksikaning apellatsiya leksikasiga munosabati umuman o'rganilmagan, degan fikrdan yiroqmiz. Birgina o'zbek tilshunosligida ajralgan onomonimlarning (onomastik leksika) yakka amaliy leksikaga munosabatiga bag'ishlangan yuzdan ortiq ilmiy ishlar chop etilgan¹⁰, ammo bu ishlarining barchasi onomastik leksikaning alohida olingan appellativ leksika bilan tarixiy-etimologik munosabatlariga bag'ishlangan. Lekin bunday hollarda onomastik-etimologik ma'no va tarixiy-etimologik ma'no tushunchalari ko'pincha chalkashib ketadi. Ma'lumki, bir qator asarlarda onomastik leksika ichidagi tizimli munosabatlar atroflicha ko'rib chiqiladi,¹² onomastikaning semantik funksional tasnifi. o'zbek tilidagi leksika (antroponim, toponim, teonim, astronom, zoonim, kostonim, oykonim, gidronim va boshqalar), har bir guruhga oid o'ziga xos leksik-semantik, strukturaviy xususiyatlar, ko'rsatkichlar kengroq izohlanib, tushuntirib berildi. Ammo Abdulkarim yoki Abdjalil kabi o'zbek tilshunolaridan o'zbek tili lug'at tizimiga kiradimi, deb so'rasak, u aniq javob bera olmaydi va ko'proq o'rganishni taklif qiladi yoki "bu so'z emas, bu so'z" deydi. nomi".

Ism tilning lug'at tarkibiga mos keladimi yoki yo'qmi? Olma lug'at tizimining qaysi bo'g'inida joylashgan va olma lug'at tizimi bilan qanday bog'langan? Bu ikki masalani hal qilmasdan turib, o'zbek tili leksikologiyasi taraqqiyotining hozirgi bosqichida onomastik tadqiqotlar bilan shug'ullanib, fan taraqqiyotini tan olishdan boshqa narsa emas. Shuning

uchun biz muammoni ko'tardik nomlarning o'zbek tilining lug'at tizimiga munosabati.

Tahlil va natijalar. Tizimli leksikologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tilning leksik tizimi ierarxik tuzilishga ega. Uning har bir bo'g'ini markaz va aylangan iborat bo'lib, bo'g'in markazi odatda bitta so'zdan iborat. Uning birinchi, ikkinchi, uchinchi doiralari bo'ladi: sinonimik, graduonimik va boshqa qatorlar, ularning hammasi ochiq, yangi va yangi leksemalar bilan to'ldirilishi mumkin. Kursh leksemalarining miqdori so'zlovchining madaniy saviyasi va sohani bilish darajasiga bog'liq (76 ga qarang). Shunday ekan, o'zbek tilida otlarning olti yuzdan ortiq turlari mavjud¹³, 500 ga yaqin baliq turlarining nomini bilgan oddiy o'zbek 10-12 otning nomini, 4-5 baliq turining nomini bemalol biladi. 18-20 so'z o'rniga ikki so'z, "ot" va "baliq" so'zlarini bilishi kifoya. Yosh bola nutqida "ot" bilan "eshak"ni ajratmaydi. Oddiy o'zbek xalqi 500 dan ortiq baliq va ot turlari o'rniga aytilgan ot va baliq so'zlarini bilsa, o'z nutqi ehtiyojini bemalol qondirishi mumkin. Bundan leksikologlar leksik tizimning istalgan bo'lagida nutq ehtiyojini yuzaga keltirish uchun eng zarur vosita bu bo'g'in markazida turgan markaziy leksemdir, degan xulosaga keladilar [Safarov R., Saidova X., Narzieva M., Orifjonova Sh., Qilichev B., Ne'matova G. Va boshqalar]. Kurshovning qolgan leksemashakllari ikkinchi darajali vazifalarni bajaradi - nutqni chiroyli qiladi, fikrni aniq ifodalaydi, takrorlashdan saqlaydi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, til leksikasining tizimli tuzilishi ierarxik, ierarxik xarakterga ega bo'lib, pastdan yuqoriga umumlashtirib boradi.¹⁴ Bu jarayonda quyi bosqichdan yuqori bo'g'inga ko'tarilishi orzu qilingan, bu bosqichdagi so'zlarning hammasi ham emas. kiradi, lekin faqat markaziy leksema. Masalan, ot leksemasi doirasida tanqidchi uchun 500 ga yaqin so'z bo'lsa, atigi birgina ot so'zi 500 ga yaqin so'zdan yuqori bo'lgan hayvonning lug'aviy ma'nolari turkumiga kiradi.

Xususan, "biya" bilan "baytal"ning farqini hamma o'zbeklar ham bilmaydi. Shu asosda biz dastlab bergan savolimizni boshqacharoq qilishimiz mumkin. Masalan, "ilon boshi"¹⁵ yoki "kakra"¹⁶ mumkin o'zbek tili lug'atida topiladimi? Bu ikki so'z ham ko'pchilik o'zbek tilida so'zlashuvchilarga notanish. Albatta, bu so'zlar o'zbek tilida keng tarqalgan so'zlar qatoriga kirmaydi.

Har ikki so'z o'zbek tilida keng qo'llaniladigan "baliq" va "o't" so'zlarining uchinchi va to'rtinchi darajalarini, ya'ni "baliq" va "o't"ning ma'lum bir turini ifodalashga xizmat qiladi va o'zbeklarning 90 foizi haqiqatan ham zarur. uni bilish. Zarur bo'lganda "kakra", "ilonbosh" so'zlarini ishlatib, "o't", "baliq"ni "falon o't", "falon baliq" deb majoziy ma'noda ifodalaydi. Faqat tor doiradagi mutaxassislar "ilon boshi" va "kakra" so'zlarini o'zlashtira oladi va ularni o'zaro professional nutqda umumiy qo'llaniladigan so'z sifatida qo'llashi mumkin.

Ismlar markaziy leksemashaklning eng periferik leksemashakl xususiyatiga ham ega, lekin ularning vazifasi yuqorida tilga olingan atrofda leksemalaridan butunlay farq qiladi. Keyinchalik biz ushbu hodisaga aniqlik kiritamiz va so'zlar orasidagi gipo-giperionomik munosabatlariga asoslangan quyidagi misolni keltiramiz.

Masalan, markaziy "qovun" leksemasining ikkinchi doira leksemalarida jins (masalan, chillaki, erta tur), uchinchi aylana leksemalar turning xilma-xilligini bildirsa (handalak), to'rtinchi aylana leksemalar turning xilma-xilligini bildiradi, nav (kukcha), beshinchi aylana leksemalar nav (ko'kani)ni bildiradi. Ismlar shaxsning alohida nomi vazifasini bajaradi, joy, narsa va boshqalar til bilan atalgan shaxsda turdosh ot sifatida ajratiladi. Ismlar yuqori shaxsiy ijtimoiy funktsiyani bajaradi. Shu bilan birga, nomlar umumiy ijtimoiy vazifani bajaruvchi markaziy leksema va uning birinchi, ikkinchi, uchinchi va hokazo leksemalaridan butunlay farq qiladi.

Demak, apellyatsiya leksema va appellativ so'zlar umumiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lsa, ismlar alohida, ijtimoiy-shaxsiy ahamiyatga ega. Masalan, biz tilimizdagi "ayol" so'zi bilan odamni ayol deb ataymiz va bu so'z milliardlab bir jinsdagi odamlarga teng qo'llanilishi mumkin. Masalan, "Bu ayol yaxshi gapirdi" iborasida bu ayolni hozir rus, frantsuz, o'rtta yoshli, kekka, erkak yoki turmushga chiqmagan ikki milliardga yaqin ayollarning har qandayiga bema'lol qo'llash mumkin. Ammo ma'lum bir kishi o'zining kundalik hayotida dunyodagi barcha ayollar bilan emas, balki oz sonli ayollar bilan ijtimoiy munosabatlarga kiradi. Shuning uchun u o'zi bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos ayollarning har birini dunyodagi boshqa ayollardan farqlashi va uni xotirasida saqlashi kerak. Chunki insonning o'zi kirgan ayollarning har biri bilan munosabati boshqacha. Shuning uchun u ularning har birini alohida nomlashi kerak. Ismlarning individual o'ziga xosligining yana bir zarurati, ayniqsa, antroponimlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Har bir inson o'zi uchun alohida dunyo. Shuning uchun har bir kishi o'zini jamiyatning boshqa a'zolaridan ajratib qo'yishi kerak, ismlar, jumladan antroponimlar ham bunga xizmat qiladi.

Keling, ushbu bo'limning boshida berilgan savolga javob beraylik. Ismlar o'zbek tili leksikasining umumiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'p qo'llaniladigan so'zlari qatoriga kirmasa-da, ular shaxsning shaxsiy leksikasida katta o'rni va ahamiyatiga ega. Masalaning bunday bayoni bugungi kun tilshunosligimizdagi eng dolzarb muammolardan biri bo'lgan va uslubiy ahamiyatga ega bo'lgan lingvistik va nutqiy konfliktga duch keladi, chunki til umumiy ijtimoiy xususiyatga ega, nutq esa shaxsiy ijtimoiy ahamiyatga ega.

Lingvistik kelishmovchilikning o'ziga xos qonuni mavjud. Qonun shundan iboratki, biror narsa nutqda yashashi va voqe bo'lishi uchun u til tizimida imkoniyat sifatida o'z o'rniga ega bo'lishi kerak. O'zbek leksemlarining til tizimida otlarning imkoniyati qanday, ular har bir konkret shaxsning lug'at tarkibidagi eng faol so'zlar guruhini tashkil qiladi. Bu xususiyat o'zbek tilidagi har bir maydon nomi uchun o'ziga xosdir. Tadqiqimiz predmeti antroponimlar bo'lganligi uchun biz faqat "odam" tushunchasining tilimizdagi ifodasi va "odam" leksemasi atrofidagi mavzularga to'xtalamiz. O'zbek tilida shaxsni (shaxsni) tasvirlashning yo'llari va vositalari juda batafsil o'rganilgan. Biz o'zbek tilidagi shaxs nomining bir nechtasini sanab o'tamiz.

1. Jinsga ko'ra: erkak-ayol, bobo-buvi, qiz-o'g'il.
2. Qarindoshlarning fikricha: ota-onasi, amakilari.
3. Yoshiga ko'ra: beshik, go'dak, go'dak, bola, o'g'il.
4. Millati bo'yicha: o'zbek, tojik, qirg'iz, rus.
5. Yashash joyi bo'yicha: Buxoro, Samarqand.
6. Kasbi bo'yicha: ovchi, baliqchi, traktorchi.
7. Tananing tuzilishiga ko'ra: yog'li, mayda, mayda.
8. Xarakteriga ko'ra: ayyor, badjahl, mehribon.
9. Ba'zi xususiyatiga ko'ra: toshbaqa.
10. Ayrim qismlaridagi kamchiliklarga ko'ra: cho'loq, ko'r, soqov, soqov.
11. Xulq-atvoriga ko'ra: qo'pol, qaysar, odobli, badjahl.

Bunday imkoniyatlarning barchasini sanab o'tishning iloji yo'q. Bu imkoniyatlarning barchasi shaxsni nomlashning lingvistik vositalaridir. Bular antroponimiyada ishlatiladi.

Ismlar, jumladan, antroponimlar o'zbek til tizimida "odam" leksemasining alohida doirasini tashkil qiladi. Buni quyidagicha tasvirlash mumkin.

1. Sinonim
2. Graduonimik
3. Giponimik
4. Partonimik
5. Antroponimik

Bu chizmadan ko'rinish turibdiki, antroponimik qamal "odam" leksemasining eng chekkasida joylashgan. Demak, til tizimida shunday qamal mavjud. Bunday doira "erkak" so'zida ham, "ayol" so'zida ham mavjud bo'lib, til tizimida "erkak" otlar doirasi ham, "ayol" ot doirasi ham bo'sh emas, aniq so'zlar bilan to'ldirilmagan. Binobarin, har bir kishi o'zining ijtimoiy amaliyoti asosida bu doirani to'ldiradi va uni o'zining faol so'ziga aylantiradi. Demak, "erkak", "erkak", "ayol" leksemlarining eng tashqi doirasini tashkil etuvchi antroponimlar lingvistik-leksik tizimga kira olmaydi, chunki ular aylanada bo'lmasa-da, bu doira o'zakdan eng uzoq nuqtada joylashgan. til tizimining markazi. Shu ma'noda bu doirani "Ilonbosh" – baliq, "kakra" – o't leksemasining gipogiperonimik doiradagi o'rni bilan qiyoslash mumkin. "Ilon kallasi" baliqning beshinchi yoki oltinchi davrasida bo'lgani uchun o'zbeklarning 99 foiziga ma'lum bo'lmagan o'zbek tili shartli ravishda lug'at tarkibiga maxsus so'z sifatida kiritilgan bo'lsa, antroponimlar ham lug'atning chetida joylashgan. odam leksemasining barcha qatorlari. Binobarin, o'zbek tili lug'at tarkibidagi eng so'nggi, ixtisoslashgan so'zlardan biridir. Antroponimlar «odam» leksemasining eng chekka doirasi bo'lgani uchun ular umumiy ijtimoiy ahamiyatga ega emas, balki har bir shaxs nutqida alohida ahamiyatga ega. Binobarin, har bir shaxsning antroponimlar tizimi va antroponimik boyligi unga xosdir. Bu o'ziga xoslik shu qadar o'ziga xoski, bir kishining leksikasidagi Tohir, boshqa bironing leksikasidagi Tohir esa butunlay boshqacha ma'no va mohiyatga ega bo'lishi mumkin.

Xulosa. Antroponimlar tilning lug'aviy tizimida eng chekka doira sifatida mavjud bo'lsada, tilning struktura tizimida alohida o'rin tutadi. Shuning uchun ham antroponimlar deyarli barcha lug'atlarda uchraydi. Antroponimlar turkiy tilshunoslikning ilk asari Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asaridan tortib, ko'p jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" gacha bo'lgan ko'plab lug'atlarga kiritilgan. Shunday qilib, o'zbek tilining lug'at tizimida nomlar o'z o'rniga ega, lekin u umumiy ijtimoiy xususiyatga ega emas, shaxsiy ijtimoiy xususiyatga ega, degan xulosaga kelish mumkin. Antroponimlar umumiy, ya'ni lingvistik, lug'aviy boylikning eng chekkasida bo'lsa-da, ular shaxs nutqida faol lug'aviy boylik sifatida qo'llanilishi mumkin, chunki ijtimoiy-lingvistik bosqichda ular antroponimik chekka va eng zarur tilshunoslikni tashkil qiladi. doira; bu qamal imkoniyat sifatida faqat lingvistik bosqichda mavjud. Har bir inson uchun bu qamal shaxsiy va shaxsiydir.

ADABIYOTLAR

1. Akramova S.R. Jamol Kamolning "O'zbek tili. Academia: Xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqot jurnali yili: 2020, jild: 10, soni: 5 Birinchi sahifa: (1434) Oxirgi sahifa: (1440) Onlayn ISSN : 2249-7137. Maqola DOI: 10.5958/2249-7137.2020.00342.0
2. Amonov U. Abdurauf Fitrat. O'zbek xalq og'zaki ijodining ilk tadqiqotchilaridan biridir. Academia: Xalqaro ko'p tarmoqli tadqiqot jurnali. Yili : 2020-yil, Jild : 10, soni : 6. Birinchi sahifa : (669) Oxirgi sahifa : (673). Onlayn ISSN: 2249-7137. Maqola DOI: 10.5958/2249- 7137.2020.00616.3
3. Jamilova B. S. Safarova N. O. O'zbek bolalar kitobxonligi asoslari. <http://www.testmagazine.biz/index.php/testmagazine/article/view/573/513>.
4. Qosimova Z.X. Psixologiya o'qitishda interfaol metodlarni qo'llash. Akademiya: Xalqaro multidisipliner tadqiqot jurnali <https://saarj.com>. Yili: 2020-yil, Jilmi: 10, soni: 9-bet. 197-205. Maqola DOI: 10.5958/2249-7137.2020.01046.0
5. Maxmudova D.B. Dizayn estetik tarbiya vosolasi olarak. Academia: Xalqaro multidisipliner tadqiqot jurnali Yil: 2020, jild. 10 9-son. Birinchi sahifa: (176) Oxirgi sahifa: (182) Onlayn ISSN : 2249-7137. DOI: 10.5958/2249- 7137.2020.01040.

6. Mirzayeva S.R. Konfliktli vaziyatlarda talabalarning o'z sog'lig'iga bo'lgan munosabatining psixologik xususiyatlari. tanqidiy sharhlar jurnali. ISSN- 2394-5125 VOL 7, 17-son, 2020-yil. <http://www.jcreview.com/?sec=cissue>.
7. Ro'ziyeva Mohichehra Yokubovna. Xalq og'zaki ijodidagi rang belgilari haqida. JCR. 2020; 7(17): 461-466 » Annotatsiya» PDF» DOI: 10.31838/jcr.07.17.64;
8. Safarov F.S., Istamova Sh.M. Leksik ma'nolarning turlari. Tanqidiy sharhlar jurnali. 2020; 7(6): 481-484.
9. Samarova Sh.R., Rahmonova M.Q., Mirzarahimova G., Maratov T.G., Komilov B. Ijodiy shaxsni rivojlantirishning psixologik jihatlari va ijodkorlikni intellektga qisqartirish kontseptsiyasi. JCR. 2020; 7(17): 498-505. doi: 10.31838/jcr.07.17.69
10. Tuxsanov K.R. Tarjimada shakl va mazmun birligi. tanqidiy sharhlar jurnali. ISSN- 2394-5125 VOL 7, 17-son, 2020-yil. <http://www.jcreview.com/?sec=cissue>.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

УДК:81-23

Хуршидахон МАРИПОВА,
Фаргона давлат университети докторанти
Khurshidaxonm@mail.ru

Ўзбекистон Миллий университетининг Жиззах филиали доценти, Л.Синдоров тақризи асосида

SEMANTIC-SIGMATIC ETYMOLOGY OF CERTAIN MILITARY GERMAN PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR RENDERING IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article is devoted to the issues of interpretation of some German-language military phraseological units in Uzbek languages. The article is written not only for German language teachers, but also for the general public interested in the cultural history, etymological and semantic aspects of the German language, to enable comparison of these aspects with suitable analogues of their native language. Therefore, in the article, the logical content of military phraseology is relatively simplified, and some words and phrases are explained using synonyms or phraseologisms that exist in the Uzbek language.

Key words: German, phraseology, Russian, Uzbek, semantic-sigmatic etymology, military.

СЕМАНТИКО-СИГМАТИЧЕСКАЯ ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ВОЕННО-НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается интерпретация некоторых немецких воинских фразеологизмов в узбекском языках. Статья написана не только для учителей немецкого языка, но и для широкой публики, непосредственно интересующейся историей культуры, этимологическими и семантическими аспектами немецкого языка, чтобы сравнить эти аспекты с соответствующими аналогами своего родного языка. Поэтому в статье относительно упрощено логическое содержание военной фразеологии, а некоторые слова и словосочетания объяснены с использованием синонимов или фразеологизмов, существующих в узбекском языке.

Ключевые слова: немецкий язык, фразеологизм, русский язык, узбекский язык, семантико-сигматическая этимология, военные.

АЙРИМ ҲАРБИЙ НЕМИСЧА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК-СИГМАТИК ЭТИМОЛОГИЯСИ ҲАМДА УЛАРИНГ ЎЗБЕК ТИЛИДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақола айрим немис тилида мавжуд бўлган ҳарбий фразеологик бирликларнинг ўзбек тилларида талқин этиш масалаларига бағишланган. Мақола нафақат немис тили ўқитувчиларига, балки тўғридан-тўғри маданият тарихига, немис тилининг этимологик ва семантик жиҳатларига қизиқадиган кенг оммага ушбу жиҳатларни ўз она тилининг мос аналоглари билан таққослаш имконини бериш мақсадида ёзилган. Шунинг учун мақолада ҳарбий фразеологиянинг мантиқий мазмуни нисбатан соддалаштирилган ҳамда баъзи сўз ва ибораларнинг ўзбек тилида мавжуд бўлган синоним ёки фразеологизмлари ёрдамида ифодалаш бўйича тушунтиришлар берилган.

Калит сўзлар: немис тили, фразеологизм, рус тили, ўзбек тили, семантик-сигматик этимология, ҳарбий.

СЕМАНТИКО-СИГМАТИЧЕСКАЯ ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ВОЕННО-НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается интерпретация некоторых немецких воинских фразеологизмов в узбекском языках. Статья написана не только для учителей немецкого языка, но и для широкой публики, непосредственно интересующейся историей культуры, этимологическими и семантическими аспектами немецкого языка, чтобы сравнить эти аспекты с соответствующими аналогами своего родного языка. Поэтому в статье относительно упрощено логическое содержание военной фразеологии, а некоторые слова и словосочетания объяснены с использованием синонимов или фразеологизмов, существующих в узбекском языке.

Ключевые слова: немецкий язык, фразеологизм, русский язык, узбекский язык, семантико-сигматическая этимология, военные.

Кириш. Ҳарбий фразеологик бирликлар (иборалар) ҳамда уларнинг акс эттириш, таржима қилиш жараёни барча даврларда мураккаб масалалардан бири ҳисобланган. Ҳарбий фразеологик иборалар турли тилларда ҳар хил сўзлар ёки бирикмалар билан биргалликда келиши ва ўхшаш маънога эга бўлган сўзларнинг бошқа тилларда ўзгача маъно англатиши билан ҳам долзарб ҳисобланади. Чет тилларини

ўрганишда, хусусан, армия субмаданиятининг ҳарбий фразеологик иборалари ҳозиргача етарли даражада ўрганилмаган.

Тилшунос олимларнинг фикрича, таржима қилиш жараёнида таржимон аслиятга алоқадор барча манбаларни илмий равишда акс эттириши зарур.

Она тилисидан бошқа тилда ёзилган бадий асарнинг давр талаби даражасида акс эттира оладиган

таржима матнини яратиш мутахассиснинг бу соҳадаги амалий ва назарий билимлар билан пухта қуролланиши лозимлигини англатади. Таржимада шакл ва мазмун муносабатини талқин этиш зарурати мутахассис олдига асарнинг бадиий ёки илмий нафосати ва миллий ўзига хосликларини юзага келтирувчи барча воситалар вазифаларини ижодий акс эттира оладиган муқобил тил ва нутқ бирликлари танлаш вазифасини қўяди.

Муаммонинг ўрганилганлиги. Мазкур масала юзасидан юртимиз ҳамда дунёмиқёсида бир қатор олимлар илмий изланишлар олиб борган бўлиб, М. Умархўжаев [1], Қ.Назаров [1], Қ.Мусаев [2], З. Жуманиёзов [3], А.Сегхерс [4], Ғ.Саломов [5], Ш.Раҳматуллаев [6], М.Д.Степанова; И.И.Сөрнуқева [7] Е.В.Розен [8], Э.А.Зуева [9], Е.Рiesel [11, 12], Е.Сhendels [11]ларнинг тадқиқотлари шулар жумласидандир.

Асосий қисм

Тилнинг луғат таркибини ташкил этувчи бирликларидан бири иборалардир. Икки ва ундан ортик сўзлардан таркиб топган ва яхлит бир кўчма маънони фодалайдиган, таъсирчанликка эга бўлган тил бирлиги ибора (фразеологик бирлик) дейилади [10].

Ибора (фраза) тузилишига кўра сўз бирикмасига ўхшаб кетади, аммо у нутқ бирлиги ҳисобланган бундай бирликлардан тубдан фарқилади. У сўз бирикмаси каби ҳар сафар нутқнинг таркибидоғина ҳосил бўлмайди. Ибора тил бирлиги сифатида нутқда ишлатилгунга қадар тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан иборалар турғун сўз бирикмаси деб ҳам юритилади.

Немис тилида кўпинча шахс исмларидан ҳарбий фразеологик бирликларда самарали фойдаланилади ҳамда улар махсус шаклга эга бўлади: исм ва миллат номи - ҳарбий фразеологик бирликнинг ҳар қандай таркибий қисмлари сингари ўзоро «боғланган» бўлади ва уни матн (сўзлашув)да бошқа ҳеч қандай сўз билан алмаштириб бўлмайди. Ҳарбий фразеологик бирликларнинг образли тузилишида бундай иборалар характер, ташқи кўриниш, хулқ-атворнинг баъзи хусусиятларига эга бўлиб, умуман маълум бир тарихий шахсни ва миллатни ифодалаш(тавсифлаш) вазифасини бажаради ва кўчма маънода келади. Масалан:

1. rap(gehen) wie Blücher - сўзлашувда, Блюхердек жанга кирмок;

2. als der alte Fritz noch Gefreiter(Fahnenjunker) war – сўзлашувда, хазил оҳангда, аллақачонлар; сўзма-сўз, кекса Фриц хали ҳарбий унвон олган пайтида;

3. Adidas-Gefreiter – (ҳарбий жаргон) Капралнинг норасмий исми. Чунки унинг елкасида адидас красовкаси каби кўп чизиқлар борлиги учун;

4. wie ein Berserker kämpfen (schreien, toben, wüten), сўзма-сўз, Берсек каби жанг қилиш; бақиритиш, ғазабланиш, жахилдор бўлиш;

5. eine Berserkerwut im Bausche haben, сўзма-сўз, қоринда берсекларнинг ғазаби бўлиши

Шунингдек, немис тилидаги ҳарбий ибораларда шакли ўзгармайдиган, аммо турлича маъноларни англатадиган иборалар ҳам мавжуд бўлиб, мазкур тилни ўрганаётганда ушбу ибораларни тўлалигича ўрганиш муҳим:

1. gegen jn eine Mine legen (мина қўйиш) фразеологик бирлигида денотациянинг айёрлик, адоват каби хусусиятларни баҳолаш доирасига қиради;

2. den Vogen überspannen фразеологик бирлигида ҳаддан ташқари айбдор (бирор нарса қилаётганда) интенсивлиги каби сифат баҳоланади;

3. mit verschlossenem Visier kämpfen (fechten), сўзма-сўз, висорни пастка тушириб уришиш, яъни яширинча маккорлик билан курашиш;

4. mit offenem Visier kämpfen (fechten), сўзма-сўз, очикчасига жанг қилиш.

Немис тилида инсон исмларини ўз ичига олган ҳарбий иборалар ифодали, нутқда кундалик характерга эга ва уларни ташкил этган сўзлар энг содда ёки мураккаб бўлиши мумкин. Юкоридаги мисолларда биз шахс исмларини жуфтлашган комбинациялар ва оғзаки фразеологик бирликларнинг бир қисми сифатида кўришимиз мумкин, аммо мақол ва маталлар сифатида қўлланиладиган шундай ҳарбий иборалар ҳам мавжуд, масалан: Hast du einen Dolch, so hab' ich einen Degen – сўзма-сўз, агар сенда ханжар бўлса, менда қилич бор; Hast du Pfeile, so habe ich Lanzen – агар сенда ўқлар бўлса, менда найзалар бор; Es fechten nicht alle, die viel drohen – ҳамма ҳам кўп тақдид қилгани билан курашмайди; Mancher zückt das Schwert und zieht nicht vom Leder – кимдир қилич кўтариб юргани билан барибир уни кинидан чиқармайди.

Кундалик-оғзаки нутқда қўлланилаётган мақол ёки афоризмларда исм аҳамиятини тўлиқ йўқотган кўплаб мисолларни топиш мумкин ва уларни ҳарбийлар нутқида ҳам учратиш мумкин, масалан: „Wenn ... dann will ich Hans (Emil, Meier) heißen“, бунда тўлиқ жумла қуйидагича бўлади: «Wenn das sein Wagen ist, dann heiß ich Emil». Бундай ҳолатда ушбу иборани ўзбек тилида халқ орасида кундалик ишлатиладиган: «...билан онт (қасам) ичаман» ёки «Худо урсин!» қабилидаги иборалар орқали ифодалаш мумкин.

Шунингдек, немис тилида Қўрқув: kein Pulver riechen können - қўрқоқлик қилмок; ғазаб, auf jn geladen sein – кимдандир ғазабланмок, яъни ҳар қандай вазиятда душманга ўқ узиш ҳолатидаги ғазаб; умидсизлик, сўзлашувда, (völlig) am Boden zerstört sein – сўзма-сўз, (бутунлай) ерда вайрон қилмок, яъни Иккинчи жаҳон уруши давридаги самалиётларга нисбатан ишлатилган; Душманлик ва адоват, сўзлашувда, gegen jn vom Leder ziehen – ўпкаси тўлди; das Kriegsbeil ausgraben – урушни яна бошламок, сўзма-сўз, уруш болтасини қазимок; ёмонлик, auf jn eine (einen Pick) haben / jn auf dem Strich haben – кимгадир гинада бўлмок; Фавқулотдаги сигнал (тревога), (wie) auf dem Pulverfass sitzen – катта хавф остида бўлмок. Мисол учун: Ich kann mich an die Zeit vor 1914 nicht mehr so richtig erinnern. Aber damals hat doch eigentlich ganz Eeuropa auf dem Pulverfass gesessen (MDtI).

Ушбу фразеологик бирликларнинг семантикаси кўпроқ оғзаки қатламга тегишли ва ёрқин ифодалилиги билан ажралиб туради.

Немис тилида ибора сифатида ишлатиладиган бир қанча қисқартма сўзлар ҳам мавжуд бўлиб, улар аскар нутқида ибора мазмунини ўзида акс эттиради. Масалан: SAK (SündenAbwehrKanone), SGA (Spezialgrundausbildung), STOV (Sinnloses Tun ohne Verstand), Tapsi (Total Ahnungslose Person Sucht Informationen), UDO (Unser dümmster Offizier), udRvH (und der Rest von heute), UE (Unerlaubte Entfernung), UvD (Unteroffizier vom Dienst), VIST (Die letzten 10 Netto-Diensttage), ZA (Zivilangestellter der Bundeswehr), ZDv (Zentrale Dienstvorschrift), ZM (zu mir), ZMZZ (Zu mir, zack, zügig!) usw.

Ушбу ижобий, салбий ва нейтрал қисқартма фразалар ҳарбий аскарлар мулоқотини катта қисмини ташкил қилади.

Этник жамоанинг миллий-маданий ўзига хослигини акс эттирувчи фразеологик бирликлар ҳарбий техника ва ҳарбий ишларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган тўплам ибораларни ўз ичига олади.

Wer das Schwert nimmt, soll durch das Schwert umkommen (қилич олганлар қиличдан ўладилар);

Das Schwert in die Scheidestecken(уришни тўхтатмоқ);

Einen Pfeil umsonst verschießen (нишонга тегмаслик);

die Waffen in die Hand geben / seinem Gagner selbst Waffen liefern (душманни ўз қуроли билан мағлуб қилмоқ ёки урмоқ);

Ушбу фразеологик бирликларнинг таркибий элементлари совуқ қурол ва ўкотар қуролларнинг ҳар хил турлари ва таркибий қисмларининг номлари билан изоҳланади.

Хулоса. Фразеологик бирликлар – ҳар қандай тилнинг кўп асрлар давомида шаклланган тил бойлиги. Немис тилида сўзлашувчилар билан тўлиқ мулоқот қилиш

учун фақатгина грамматикани билиш ва катта сўз бойлигига эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун мазкур тилига чуқур кириб бориш, айниқса, немис тили субмаданияти ҳақида “гапирадиган” иборалар, сўзлар ва атамалар ҳақидаги етарлича билимга эга бўлиш лозим. Бунинг учун эса, немис тили субмаданиятидаги муҳим ва тез-тез ишлатиладиган фразеологик бирликлар ва иборалар рўйхатини шакллантириш, унинг ўзбек ҳамда бошқа тилларидаги мавжуд бўлган талқинларини топиш ҳамда немис тили ўқитувчилари, талабалар ва мустақил тил ўрганаётган омма эътиборига ҳавола этиш лозим. Бу бизга немис нутқининг ўзига хос хусусиятларини ва немис субмаданиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Умархўжаев М., Назаров Қ. Немисча-русча-ўзбекча фразеологик луғат. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
2. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Тошкент: Фан, 2005.
3. Жуманиёзов З. Таржима назарияси ва амалиёти (Ўқув услубий қўлланма) Урганч, 2012.
4. Seghers A. "Die Totenbleibenjung". Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1973
5. Саломов Ғ. Адабийанъанавабадийтаржима. – Тошкент, 1980.
6. Раҳматуллаев Ш. Ўзбектилинингизоҳлифразеологиклуғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978
7. StepanovaundI M.D., I.Černyševa Lexikologieder deutschen Gegenwarts sprache. Moskau: „Vishayashkola“, 1986.
8. Розен Е.В. Немецкая лексика: история и современность. М.: Высшая школа, 1991. — 96 с.
9. Зуева Е.А. Сравнительный анализ сакральной лексики немецкого и русского языков / Е.А. Зуева ; БелГУ // Филология и проблемы преподавания иностранных языков : сб. науч. тр. / Моск. пед. гос. ун-т, Фак. иностр. яз.. - Москва, 2007. - Вып.3.-С. 75-85.
10. Абдурасулова Х.У. “Die deutschen Wendungen und ihre Übersetzung ins Usbekische”. филология немис тили таълим йўналиши бўйича бакалавр даражасини олиш учун БМИ. УрДУ, Урганч.: 2013.
11. Riesel E., Schendels E., Deutsche Stilistik, Moskau, 1975.
12. Riesel E., Stilistik der deutschen Sprache, Moskau, 1968.
13. Немецкие фразеологизмы. Манба: <http://startdeutsch.ru/poleznoe/chitat/832-nemetskie-frazeologizmy>.
14. Типично немецкие фразеологизмы. Манба: https://www.de-online.ru/tipichnie_frazeologizmy.
15. Бинович Л.Э., Гришин Н.Н., немецко-русский фразеологический словарь, Москва – 1975.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

УДК:825.426

Ферузахон МУРОДХОДЖАЕВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети ўқитувчиси
E-mail: feruzakhon81@mail.ru

ЎзДЖТУ доценти Ҳ.М. Мухамедова тақризи асосида

МЕТАФОРА ВА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИ ТАРЖИМАДА АКС ЭТТИРИШНИНГ КОГНИТИВ МУАММОЛАРИ

Аннотация

Мақолада сўз ва сўз бирикмаларининг когнитив-семантик таҳлили ва таржима матнлардаги ифодаси масалалари ёритилган. Тилшунослик масалаларининг когнитология муаммолари билан бевосита боғлиқлиги, тил ва тафаккур бирлиги, тил бирикларининг тафаккур бирикларига мутаносиблиги таъкидланган.

Калит сўзлар: сўз, луғавий маъно, тушунча, сўз бирикмаси, идрок, тафаккур, лисоний онг, лисоний билим, ментал лексика, сунъий интеллект, метафора, фразеологизм, таржима, транслитерация, таржима масалалари, таржима муаммолари.

COGNITIVE PROBLEMS OF REFLECTION OF METAPHOR AND PHRASEOLOGICAL UNITS IN TRANSLATION

Annotation

The article deals with the issues of cognitive-semantic analysis of words and phrases and their expression in translated texts. It is emphasized that the issues of linguistics are directly related to the problems of cognition, the unity of language and thinking, the proportionality of units of language, units of thinking.

Keywords: word, lexical meaning, concept, phrase, perception, thinking, linguistic consciousness, linguistic knowledge, mental vocabulary, artificial intelligence, metaphor, phraseology, translation, transliteration, translation problems, translation problems.

КОГНИТИВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОТРАЖЕНИЯ МЕТАФОРЫ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы когнитивно-семантического анализа слов и словосочетаний и их выражения в переводных текстах. Подчеркивается, что вопросы языкознания непосредственно связаны с проблемами познания, единства языка и мышления, соразмерности единиц языка, единицам мышления.

Ключевые слова: слово, лексическое значение, концепт, словосочетание, восприятие, мышление, языковое сознание, языковое знание, ментальная лексика, искусственный интеллект, метафора, фразеология, перевод, транслитерация, проблемы перевода, проблемы перевода.

Кириш. Фразеологик бирикларни таржимада адекват талкин этиш мураккаб жараён бўлиб, таржимондан лисоний билим ва тажрибани талаб қилади. Фразеологик бирикларнинг кўчма маънога асосланиши, образлилик матни қайта яратишда когнитив-прагматик ёндашувни талаб этади. Фразеологик бириклар бир тилдан иккинчи тилга асосан тўрт хил йўл билан – аслият тилидаги компонентлар таркиби, грамматик қурилиши ҳамда маъно ва услубий вазифасига мос эквивалентлар, бошқа хоссалари фарқ қилгани ҳолда, маъно ва услубий вазифаси ўхшаш муқобил вариантлар, калька усулида ва тасвирий йўсинда таржима қилинади [Мусаев, 2005:185].

Таржимашунослик борасидаги бир қатор муаммолар фразеологик бириклар таржимаси билан боғлиқ. Бунинг ўзига хос лингвистик, психолингвистик, когнитология билан боғлиқ сабаблари бор. Фразеологизмларнинг шаклланиши маълум бир вақтни, муддатни талаб қилади. Фразеологик бириклардаги семантика кўчма маънога асосланади. Кўчма маънонинг шаклланиши маълум даражадаги когнитив билим асосида амалга ошади. Лисоний онгда референт, денотатдан йироқлашиш, коннотацияга томон силжиш ва охирикбатда айнан коннотацияни англаш жараёни содир

бўлади. Коннотацияни англаш маълум бир тажрибани, кузатишларни талаб қилади. Шу асосда лисоний онгда фразеологик бирикма семантикасига оид муайян билим ҳосил бўлади. Тил соҳиби фразеологик бирикни эшитганда унинг лисоний онгида бирикнинг ўз маъноси эмас, кўчма маъноси идрок этилади. Шунинг учун ҳам таржимоннинг аслият тилини билиш даражаси муҳим аҳамият касб этади. Фразеологизм билан боғлиқ муаммолар, кўп ҳолларда аслият тилини билмаган таржимонлар фаолиятида кузатилади.

Метод ва методология. Мақолада когнитив-семантик таҳлил асослари ёритилган тадқиқотлар, когнитив таҳлил усуллари, тавсифлаш, чоғиштириш методлари, диахрон ва синхрон методлардан фойдаланилди.

Фразеологик бириклар таржимасига хос жиҳатларни мисоллар таҳлили орқали кўриб чиқамиз.

Таржима матнларда фразеологик бириклар таржимасида муаллиф маҳорати орқали яратилган тасвир намуналари кузатилади.

Then his apotheosis soared glaring, and to him at least not brief, across the unfathomed sky above his lost earth like that of Elijah of old. Кейин нима бўлди-ю бир зум унинг

юлдузи балкиб кўтарилди - бир зумлик бу балкиш Мижлстоннинг ўзига бир умрга татида - кўтарилди-ю, бир замонлар ҳазрати Илёснинг бошидан ўтгандай, уни ҳам ўзи йўқотиб қўйган ернинг англаб бўлмас шафақгун кўкларига кўтариб кетди.

his apotheosis soared glaring “юлдузи ярақлаб кўтарилди” фразеологик бирикмаси “юлдузи балкиб кўтарилди” деб таржима қилинган. Балкиб сўзи ярақлаб сўзига нисбатан бадиий бўёқдор, юлдуз тасвирига мос равишда танланган. Ярақламоқ лексемаси “шуъла сочиш” маъносини ифодаласа, балкимоқ лексемасида “шуъла” семаси билан бирга “юксаклик”, “муаллақлик” семалари ҳам мавжуд. Бундай сўз танлаш таржимоннинг сўз маъноси билимдонлигидан далолатдир.

Аслият матнидаги just to look at the country? “фақат мамлакатни томоша қилиб юрмоқ” деган бирикма “бехуда” маъносига тенг келувчи куннинг ботишини томоша қилиб юрмагандир деган окказионал ибора билан алмаштирилган. Бу ўринда кун ботишини томоша қилмоқ инсон руҳиятига таъсир қиладиган манзара сифатида ҳам аҳамиятлидир. Just to look at the country? “фақат мамлакатни томоша қилиб юрмоқ” фразеологизмида китобхон онгида мавҳум тушунча жонланади. Агар у бирор шаҳар гўзаллигидан завқланиб, унинг онгида арзигулик хотиралар қолган бўлса, шу шаҳар манзараси намоеъ бўлади. Кун ботишини томоша қилмоқ ибораси эса кўпчилик онгида бетакрор гўзаллик намунаси сифатида таниш манзарани жонлантиради.

Таржимон ҳар икки тилни билса, умуман, тил компетенциясига эга бўлса, ўз она тили имкониятларини чуқур англаса, аслият матнини ўз ҳолича етказишгина эмас, балки аслиятдан ҳам таъсирчан, услубий бўёқдор жумлаларни шакллантиришга муваффақ бўлади ва матн ўқувчи шуурига тез сингади, руҳиятига таъсир кўрсатади.

Таржима матнларда аслиятдаги лексемалар маъносини фразеологизм орқали акс эттириш кузатилади:

I guess all he got out of it was the running away and the blame. Оёғини қўлига олиб қочган-да, бўйнига тавки лаънатдан ўзга нарсани осиб келган эмас. Ушбу фразеологизмда got out of it was the running away “қочиб кутулган” деган бирикма “тез” маъносидаги оёғини қўлига олиб иборасига алмаштирилган. Натижада қахрамоннинг тезкор ҳаракати, руҳий оламини акс эттириш имкони туғилган.

He come here sponging on us white men, and when we got tired of it he took to sponging on these Spigs. Бу ерга тилини осилтириб келди-ю, оғирлиги бўйнимизга тушди, бизнинг меъдамизга теккач, мексикаликлар хузурига юкиниб борди.

Матндаги got tired of “чарчаб қолгач” феъли меъдамизга теккач фразеологизми билан таржима қилинган.

I never stole any money. Умрим бино бўлиб мен пул ўғирлаган эмасман. Бу мисолда never “ҳеч қачон” равиши “умрим бино бўлиб” фразеологизми орқали таржима қилган.

"Haven't eaten in two days?" I said. Икки кун бўлди туз тотмаганимга, - деди узр сўраган каби. Haven't eaten “уемаган” деган сўз “туз тотмаган” фразеологизмига ўгирилган.

I was raised religious; I have never used tobacco or liquor; and I don't think now that I am going to hell. Мени болаликдан ҳудожўй қилиб тарбиялашган, оғзимга бир томчи ҳам олмаганман, чекмаганман, умидим борки, дўзахга ҳам тушмайман.

Матндаги I have never used tobacco or liquor “мен ҳеч қачон тамаки ва спиртли ичимликлар истеъмол қилмаганман” мазмунидаги жумла, оддий, денотатив маънодаги бирикмалар “оғзимга бир томчи ҳам

олмаганман” фразеологизми орқали таржима қилинган. Оғзимга олмоқ фразеологизми ўзбек ментал лексиконидида “спиртли ичимлик истеъмол қилмоқ” маъносида қабул қилинади. Бунда ичимликнинг тақикланиши билан боғлиқ семантика намоеъ бўлади.

He hushed (у жим бўлди) предикатив бирлиги тили танглайига ёпишди фразеологизмига ўгирилган.

Баъзи ўринларда матннинг таъсирчанлигини ошириш, мазмунни бойитиш учун таржимон томонидан маълум ифодаларни қўшиш ҳоллари ҳам кузатилади.

For fifty-six years, a clotting of the old gutful compulsions and circumscriptions of clocks and bells, he met walking the walking image of a small, snuffy, nondescript man whom neither man nor woman had ever turned to look at twice, in the monotonous shop windows of monotonous hard streets.

Таржимада: Бир парчагина эту суякдан иборат бўлган бу шўринг қурғур доим соатлар ва кўнғирокларнинг кисталанг забтида яшар, эллик олти йилдан бери кўримсиз тош кўчалардан қатнагани қатнаган, увоқ ва бечораҳол, дилдираган бу одамчанинг турки-таровати кўча магазинларининг хира ойналарида акс этгани этган ва лекин на бирон эркак ва на бирон хотин унинг орқасидан қайрилиб қараган эмасди.

Ушбу таржимадаги бир парчагина эту суякдан иборат бўлган фразеологизмининг муқобили аслиятда мавжуд эмас. Таржимон томонидан образли тасвир яратиш мақсадида қўшилган. Қатнагани қатнаган, акс этгани этган каби такрорлар китобхон онгида воқелик такрори ҳақида тасаввурни жонлантиради.

Аслиятдаги small “kichkinagina” сўзи “увоқ” деб таржима қилинган. Увоқ сўзи тилда кам ишлатилади. Урвоқ, ушоқ кўринишлари ҳам бор. Таржимон кам истеъмолда бўлган туркий сўзни қўллаган ва уни оммалаштиришга хизмат қилган. Аслиятдаги snuffy “бахтсиз” сўзи бечораҳол деб таржима қилинган. Бахтсиз сўзи ўзбек ўқувчиси онгида “маънавий эҳтиёжманд” тушунчасини ҳосил қилади. Бечораҳол сўзида эса “моддий эҳтиёжмандлик” мавжуд. Бу сўз таржимаси муваффақиятли чиқмаган.

"At night I just unroll it and go to bed and the next a. m. I just roll it back up and lean it in the corner. Кечаси бўлганда, толни ёзиб ётаман, эрталаб яна ўраб бурчакка қўяман. Ушбу матн таржимасида unroll it and go to bed “uni yozaman va uxlagani yotaman” деган бирикма “толни ёзиб ётаман” деб таржима қилинган. Бунда китобхон тасаввурига реал манзара тақдим этиш учун аслиятда олмош билан ифодаланган нарса-буюм номи келтирилган.

Some damn fellow that's too rich to afford to be caught stealing sets back and leaves a durn fool that never saw twenty-five hundred dollars before in his life at one time, pull his chestnuts for him. Жуда ҳам битиб кетган разил махлуқ ўзини куруққа олиб қочади, бошқаси - аҳмоқларнинг энг аҳмоғи эса, гарчи умрида қўлига икки ярим минг ушламаган бўлса ҳам, анов разилга чўғ устидан писта олиб бериб туради.

Инглизча матндаги pull his chestnuts for him “у учун каштан узиб бермоқ” мазмунидаги фразеологик бирикма чўғ устидан писта олиб бериб турмоқ фразеологизмига алмаштирилган. Таржимоннинг маҳорати лисоний онгга маданий нуқтаи назаридан ёндашганида кўринади. Pull his chestnuts for him “у учун каштан узиб бермоқ” фразеологизми ўзбек маданиятига нотаниш манзара. Биринчидан, Ўзбекистон ҳудудида каштан дарахти кам учрайди. Иккинчидан, ўзбеклар онгида “каштаннинг узиб олинishi”, ундаги кийинчилик ҳақидаги билим мавжуд эмас. Чўғ устидан писта олиб бериб турмоқ ибораси эса аниқ тасаввур ҳосил қилади. Китобхон онгида чўғ ва унинг куйдириш хусусияти,

пистанинг кичик ҳажмдалиги ҳақида ахборот мавжуд. Бу билим жараёнининг мураккаблиги тўғрисидаги идрокни ҳосил қилади.

I at last succeeded in evading his other down-at-heel compatriots like my first informant; men a little soiled and usually unshaven, who were unavoidable in the cantinas and coffee shops, loud, violent, maintaining the superiority of the white race and their own sense of injustice and of outrage among the grave white teeth, the dark, courteous, fatal, speculative alien faces, and had Midgelestone to breakfast with me. Мен ҳалиги биринчи ҳамсухбатимга ўхшаган унинг шўрпешона ватандошлари ҳаётда кўп эзилган, тўзган, доим соч-соқоллари ўсиб юрадиган, қачон қарамағ, кафе ва барларни тўлдириб ўтириб, тишлари инжудай оппоқ, қорамағиз, назоқатли, ўйчан ерли кишилар орасида шовқин-сурон кўтариб, оқ танлиларнинг афзаллиги, бошларига тушган турли ноҳақлик ва хафагарчиликлардан вағирлашиб сўзлашадиган кимсалардан андак холи қолишим билан ўзим уни биргаликда нонушта қилишга таклиф қилдим.

Келтирилган парчадаги grave white teeth “қабр тошидай оппоқ” деб сифатланган тиш ўзбек тилида инжудай оппоқ, the dark “қоронғуликдай” маъносидаги сўз қорамағиз, деб таржима қилинган. Тишнинг қабр тоши оппоқлигига қиёсланиши ўзбек маданиятига хос эмас. Бу ҳолат қабртошнинг оқлиги ўзбек маданиятида эталон эмаслиги, қабр тушунчаси билан боғлиқ аксақадриятлар билан белгиланади. Ўзбек маданиятида, мумтоз

адабиётида тишнинг оқлиги инжу рангига қиёсланади. Бунда тишнинг нафақат ранги, балки соғломлиги ҳақида ҳам ахборот берилади. “Қоронғуликдай” мазмуни инсонга нисбатан қўлланмайди, балки макон ва замон билан боғлиқ тушунчадир.

But some is born for one thing and some is born for another thing. And the fellow that is born a tadpole, when he tries to be a salmon all he is going to be is a sucker. Таржимада: Лекин ҳар кимники ўзига. Жўжа бўлиб туғилган экансан, барибир ҳеч қачон бургут бўлиб қолмайсан, охири товук бўласан, холос.

And the fellow that is born a tadpole, when he tries to be a salmon all he is going to be is a sucker. Итбалиқ бўлиб туғилган экансан, лосос бўлишга қанчалик уринсанг-да, охирида бир тирранча бўласан, холос мазмунидаги ўхшатишлар Жўжа бўлиб туғилган экансан, барибир ҳеч қачон бургут бўлиб қолмайсан, охири товук бўласан, холос ўхшатишларига алмаштирилган.

Ўзбек китобхонида итбалиқ яхши таниш бўлса-да, лосос ҳақидаги тасаввур старли даражада тўлиқ эмас. Лисоний онгда лосос, унинг хусусиятлари ҳақида маълумотлар, деярли кузатилмайди. Шунинг учун таржимон ўхшатишларда маданиятга таниш эталонлардан фойдаланган. Мазкур ўхшатишлар тушунча ифодалаш билан бир қаторда эмоционал- экспрессив хусусиятларни ифодалайди. Шунинг баробарида тушунчани даражалаб кўрсатишга ҳам хизмат қилган. Градуонимия таржима матнда ҳам ўз ифодасини тошган.

	Аслиятдаги ўхшатишлар	Таржима матндаги ифодаси	Градуал маъно
	Итбалиқ And the fellow that is born a tadpole, when he tries to be a salmon all he is going to be is a sucker. “Жўжа бўлиб туғилган экансан, барибир ҳеч қачон бургут бўлиб қолмайсан, охири товук бўласан, холос”.	Жўжа	Инсонликнинг қўйи даражаси нейтрал ҳолда ифодаланган.
	Тирранча	товук	Инсонликнинг ўртача даражаси ифодаланган.
	Лосос	бургут	Инсонликнинг юқори даражаси ифодаланган.

Таржима икки хил мутахассис томонидан амалга оширилади. Мутахассис матнни дунёни ўзи англаган ва лисоний онги шаклланишига асос бўлган тилга таржима қилади. Бунда аслият матнидаги фразеологик бирикликларни, кўчма маънога асосланган бирикмалар мазмунини тўлиқ англамаслиги мумкин. Ўз тилини яхши билса-да, аслиятдаги мазмун англашилмагани учун таржима муваффақиятли чиқмаслиги мумкин. Баъзи таржимонлар она тилидаги матнни бошқа тилга ўтиради. Бунда иккинчи тилни яхши билмаслик оқибатидаги муаммолар кузатилиши мумкин. Шунинг учун ҳам таржимондан ҳар икки тилни мукамал даражада билиш талаб этилади.

Таржима жараёнида аслиятдаги мазмуни сақлаш учун, сўзни таржима қилиш имконияти бўлмаганда транслитерация усулидан фойдаланилади. Транслитерация французча transliteration – “таржима қилиш” маъносидаги сўз бўлиб, муайян графикадаги матнни бошқа ёзувга ўгириш усулини билдиради. Таржимада транслитерация сўз, сўз бирикмаси ва ибораларни асл ҳолида беришни назарда тутати.

That's it. A farm. Худди ўзи. Фарнлар. Ҳар жиҳатдан ажойиб, мукамал одамларга нисбатан ишлатиладиган a farm сўзи аслиятдаги шаклда берилган.

Баъзан транслитерация асосида таржимада сўз таржима қилаётган тил бирикларига мослаштирилади: That's what I was once матнидаги I was once “бир марта

бўлганман” мазмунидаги жумла “Мен бир марта ана шундай фарн бўлганман” деб таржима қилинган. Farm сўзига бўлмоқ ёрдамчи феъли қўшилиб, кўшма сўз ҳосил қилинган.

I have been something outside the lot and plan for mortal human man to be. Because for one day in my life I was a farm." Мен бошимдан шундай бир нарсани кечирдимки, бунақаси оддий одамнинг пешонасига ҳар куни ҳам тушавермайди. Ҳаётимда бир маротаба мен фарн бўлганман. Матндаги for one day in my life I was a farm (ҳаётимда бир кунга фарн бўлганман) жумласи “Ҳаётимда бир маротаба мен фарн бўлганман” деб ўгирилган.

Фразеологизмлар билан боғлиқ таржималар ҳар доим ҳам муваффақиятли чиқавермайди. Масалан, He come here sponging on us white men, and when we got tired of it he took to sponging on these Spigs. Бу ерга тилини осилтириб келди-ю, оғирлиги бўйнимизга тушди, бизнинг меъдамизга теккач, мексикаликлар хузурига юкиниб борди.

Матндаги got tired of “чарчаб қолгач” феълени меъдамизга теккач фразеологизми билан таржима қилишда услубий жиҳатдан номувофик ҳолат шаклланган. Биринчидан, кўмакчи феълли сўз қўшилмаси фразеологизмга ўгирилган. Бунда кўп ҳолларда матн проекциясининг таъсирчан намоён бўлиш ҳолатларини юқорида кузатдик. Лекин маъно, мазмун мос келмаса, таржима ўзини оқламайди. Иккинчидан, меъдамизга

теккач фразеологизми овқатга нисбатан ёки шахснинг ножўя хатти-ҳаракатига нисбатан ишлатилади. Матнда эса қаҳрамоннинг жимоний толиқиши ифодаланган. Бу ўринда таржима муваффақиятли равишда амалга оширилмаган.

Хулоса. Сўз луғавий маъно ифодалайди. Луғавий маъно тушунчага тенг келади. Турли тизимга мансуб тилларнинг чоғиштира тахлидидан шу нарса маълум бўладики, тушунча умумийлик характерига эга, луғавий маъно эса миллий белгиларни ўзида акс эттиради. Ўзбек ва инглиз тилларидаги сўзлар ва сўз бирикмаларини қиёсланганда умумий ва фарқли белгилар яққол кўзга ташланади.

Сўзлар онгда борликнинг аташ, белги, ҳаракат хусусиятларини акс эттиради. Инсон лисоний онгида борликнинг лисоний инъикоси бўлган олам манзараси акс этади. Борлик ҳақидаги лисоний ахборот инсон онгида

ментал лексиконни ҳосил қилади. Ментал лексикон когнитив билимнинг асосини ташкил қилиб, субъектив характерга эга бўлади. Шахснинг дунёқараши, маданий муносабатлари ва воқеликка субъектив муносабатини ўзида акс эттиради.

Сўз бирикмаси кенгайган ва ўз навбатида конкретлашган маъно ифодалайди. Сўз бирикмасида бир маъно реаллашади. Ўз маъно ёки қўчма маъно намоён бўлади. Сўз бирикмаси луғавий маънони аниқлаштиришга хизмат қилади. Сўз бирикмасини ташкил этувчи компонентлар ҳажми турлича бўлиб, асосан, икки қисмдан: тобе ва ҳоким компонент муносабатидан ташкил топади.

Ўзбек ва инглиз тилларидаги сўз бирикмаларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари мавжуд бўлиб, бу белгилар тилларнинг грамматик белгилари ва маданий муносабатлар даражаси билан изоҳланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Trena T. Anastasia. Analysis of metaphors used in women college president's inaugural addresses at coed institutions, 2008.
2. Xajiev S. So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar. Filol. fan. nom...diss. avtoref. -Toshkent, 2007.
3. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. -Toshkent: Nodirabegim, 2020.
4. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. -Toshkent: Asian Book House, 2020.
5. Zakharov V.P., Bogdanova S.Yu. Korpusnaya lingvistika. -Irkutsk: IGLU, 2011.
6. Vrabel T.T. Lectures in theoretical phonetics of the english language and method-guides for seminars, poliprintungvár, 2009.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). -Toshkent, 2000. -600 b.
8. O'TIL-O'zbek tilining izohli lug'ati. II. -Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. - 672 b.

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

Шахноза МУСУРМАНОВА,

Чирчиқ олий танк кўмондонлик муҳандислик билим юрти катта ўқитувчиси.

ЎзДЖТУ мустақил изланувчиси

shaxa@gmail.com+998935399112

ЎзДЖТУ фалсафа доктори, филология(PhD) Н.А. Махмудова тақризи асосида

BASIC CONCEPTS AND PRINCIPLES OF TRANSLATING MILITARY TERMS

Abstract

This article describes translation of concept and principles of military terms. The concept of the term, the scientific views of the scientific is reflected in the using of the words. Terminological dictionary, which defines the scientific approaches such as determination of the terminological meaning of the words.

Key words: Terminology, concept, principle, scientific, terminological, approach, determination, meaning of the words.

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ПРИНЦИПЫ ПЕРЕВОДА ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация

В данной статье описывается перевод понятия и принципов военных терминов. Понятие термина, научные взгляды научного отражены в употреблении слова. Терминологический словарь, определяющий такие научные подходы, как определение терминологического значения слов.

Ключевые слова: Терминология, понятие, принцип, научный, терминологический, подход, детерминация, значение слов.

ҲАРБИЙ СОҲА ТЕРМИНЛАРИНИ ТАРЖИМА ҚИЛИШНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧА ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳарбий соҳа терминларини таржима қилишнинг асосий тушунча ва тамойиллари ҳақида сўз юритилган. Термин тушунчаси, олимларнинг илмий қарашлари, сўзнинг ишлатилиши ўз ифодасини топган. Терминологик луғат, сўзнинг терминологик маъноси детерминлашиш каби илмий ёндашувлар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: терминология, тушунча, тамойил, илмий, терминологик, ёндашув, матонат сўзларнинг маъноси.

Кириш. Ҳарбий соҳа терминларини излашиш объекти сифатида материал қилиб йиғиш жараёнида бошқа соҳаларда кузатилгани каби айрим қийинчиликга дуч келдик. Булар қуйидагилар:

Қандай сўزلарни ҳарбий соҳа терминлари деб билиш керак?

Нега соҳа луғатлари терминлар сонини белгилашда фарқлар жуда катта?

Шуни ёдда тутиш керакки, оҳзаки нутқда қисқартириш натижасида, қоида тарикасида, атаманинг стилистик ранги ўзгаради. Хеч бўлмаганда, биринчи навбатда, янги сўз биров таниш рангга эга, аммо келажакда бу ўзгариш тезда йўқолиши мумкин (яъни текислик пайдо бўлади). Баъзи қисқартмалар оддий сўзларга айланиб бормоқда ва замонвий фойдаланишда қисқартмалар термин сифатида қабул қилинмайди[1].

Ҳарбий атама деганда биз "ҳарбий ишлар соҳасидаги маълум бир тушунча (ҳарбий фан, технология, иш юритиш, қўшинлар ҳаёти ва бошқалар) билан боғлиқ бўлган оддий ёки мураккаб расмий тузилишга (иборат) бўлган махсус номни тушунамиз, семантик тузилишида, албатта, ҳарбий жанговар маъноси мавжуд.

Бирлик (лексима, ибора) ни атамалар туркумига киритишнинг зарурий шarti унинг касбий ҳарбий луғатларга киритилишидир. Шу нуқтаи назардан, ҳарбий терминология, бошқа ҳар қандай бошқа каби, маълум бир ички ташкилотга эга ва "ҳарбий фан тушунчаларининг терминологик номинацияси бирликлари тўпламидир"[2]. Терминологик бўлмаган режанинг ҳарбий луғатига биз жаргон, ҳарбий жаргон ва сўзлашув ва ҳал қилувчи луғатини киритамиз. Бу гуруҳ функционал

хусусиятларига кўра лексик бирликлардан, ҳарбий луғатнинг хиссий жиҳатдан буялган элементларидан иборат бўлиб, улар кўпинча ҳарбий атамаларнинг стилистик синонимлари ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Г.А. Сайдалиеванинг луғатида терминларнинг синонимлари ҳам берилган. Бу эса яна бир саволни келтириб чиқаради. Терминнинг классик хусусиятларидан бирига кўра терминологияда синонимлар бўлмайди. Агар терминологияда синоним бўлмаса юқоридаги белги-таъриф эскирган. Терминологияда ҳам синонимлар бўлади. Терминологияда синонимлар бўлса унда терминнинг таърифини бошқатдан кўриб чиқиш керак. Ва ҳукмга амал қилиб биз "Термин у ёки бу соҳада ишлатиладиган сўз десак, беш олти ёки ундан кўпроқ соҳада ишлатиладиган терминларни нима деб атаймиз?"

Биз бу ўринда бу масалага биров ойдинлик киритиш учун таникли тилшунос профессор М.Э. Умархўжаевнинг фикрларига эътибор қаратамиз.

Функционал нуқтаи назарга биноан терминлар махсус сўз эмас, балки махсус функцияга эга сўзлардир терминнинг ўрни (роли)ни исталган сўз босиши, ўйнаши мумкин.

Дериватцион нуқтаи назар терминларнинг ясаиш жараёнлари билан чамбарчас боғланган. Ушбу ғоя тарафдорларининг фикрича, термин нафақат оддий сўзнинг варианты, шунингдек, янги, ўзига хос спесифик белгиларга эга махсус ясалган бирлик сифатида ҳам тан олинади. Янги терминларнинг йузага чиқиш сабаблари янги реалаяларни ифодалаш эҳтиёжи билан баҳоланади.

Терминга муайян талаблар қўйилади, ушбу жиҳат уни умумтил ва лаҳжа ҳамда шевалардаги оддий сўзлардан ажратиб туради.

Номенклатура терминологияга нисбатан янги категория ҳисобланади. Ҳар қандай соҳа номенклатураси шу соҳага оид барча тур номларини ўзида мужассам этади. Уларнинг миқдори ҳаддан ортиқ даражага етганда, махсус структурани тақозо этади. Масалан, ҳозирги кунда 200 мингдан ортиқ ўсимлик турларининг ҳар бирига алоҳида ном қуйишга уриниш бефойда, бунинг имкони ҳам йўқ.

Инсониятнинг табиатни билиш, англаш босқичларини ўзида акс эттирувчи табиий фанлар номенклатурасидан инсон томонидан кашф этиладиган, ятиладиган (ишлаб чиқариш номенклатураси) техник номенклатура, шунингдек, харидорбоп товарлар билан таъминлаш, уларни сотиш мақсадида махсус йўзага чиқариладиган савдо-сотик номенклатурасини фарқлаш лозим бўлади.

Ҳарчи ҳар учала номенклатура ҳам манфаатдор субъектлар томонидан яратилса-да, бироқ улар турли асос, турли мақсад ва турли принциплар негизда воқеланади.

21	Ejection system	20	0.51
22	Passenger airplane airport	49	1.25
23	Airport terminal	50	1.27
24	Airfield handling and servicing equipment	36	0.92
25	Helicopters	56	1.43
26	Cliding	40	1.02
27	Parachutes.Parachuting	31	0.79
28	Fighter	51	1.31
29	Bomber	45	1.15
30	Vertical take-of and landing aircraft	54	1.38
31	Navigation.Aebial Photography	34	0.87
32	Bombing. Aircraft fining and instrument	59	1.51
33	Classification and tupes of missiles	31	0.79
34	Rocket and missile designs	55	1.41
35	Ballistic missile	38	0.97
36	Air-to-air guided missile	34	0.87
37	Air -to-subface guided missele	25	0.64
38	Jemi-strategic and tactical ballistic misseles	33	0.54
39	Air -defense guided misseles	52	1.33
40	Antitank guided misseles	26	0.66
41	Lunching olevices	85	2.17
42	Missele control and guidance equipment	69	1.76
43	Missele guidance systems	41	1.05
44	Air and antimissile defence	87	2.22
45	Rocket artillery	29	0.74
46	Cannon artillery	29	0.74
47	Recoiller rifles , mortars	29	0.74
48	Barrel. Top carriage	32	0.82
49	Screw brech block	55	1.41
50	Wedge brech block	51	1.31
51	Credle and rewib medienisms	35	0.89
52	Elevating and traversing mechanisms	24	0.61
53	Gun and mortar sight	52	1.33
54	Artillery fire control instrument	28	0.71
55	Element of trajectory.Elements anti aircraft gunnery	45	1.15
56	Individual weapons	53	1.35
57	Automatic pistol	44	1.12
58	Creew served weapons	195	4.98
59	Rocket launcher.Grenades.Flame.Thrower	49	1.25
60	Small arms ammunition	51	1.31
61	Artillery (ordnance) ammunition and fuves	109	2.78
62	Aerial bombs	45	1.15
63	Nuclear weapons.Chemical and biological weapons	38	0.97
64	Radiological detection devices	39	1.01
65	Chemical detection devices	34	0.87
66	Indi dual protective equipment	44	1,12
67	Decontamination equipment	38	0,97
68	Collective protective means	35	0,89
69	Engineer vehicles	82	2,17
70	Infantry entrenchments	37	0,94
71	Shelters	34	0,87
72	Artificial obstacles	34	0,87
73	Land mines rend ground bombs	52	1,33
74	Demolition charges rend demolition means. Mine detector	47	1,20

75	Camouflage	27	0,69
76	Water supply	58	1,48
77	March and meeting engagements	35	0,90
78	Offensive combat	62	1,59
79	Unit assault crossing	28	0,71
80	Defensive combat	41	1,05

Илмий билиш номенларнинг инсон томонидан яратилган илмий-техникавий номенлардан фарқи шундаки, илмий номенлар табиатда мавжуд бўлса, иккинчиси табиатда мавжуд эмас) Кашфиётчи томонидан яратилган нарса буйумлар учун ном халқ тилидан олинмайди (самолёт, вездеход, самокат каби бирликлар бундан мустасно). Ушбу категориялар, яъни номенларни ифодоловчи сўзлар оз ёки чет тиллардаги лексемаларга таянилиб, сунъий равишда яратилади, бунда ҳарф ва рақамлар индексацияси алоҳида таъкидланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили кўрилишида терминология алоҳида ўрин ва мавқега эгаллиги билан ажралиб туради. Терминологиянинг тил луғат таркибидagi роли ҳақида икки дунёқараш мавжуд. Биринчи ғояга кўра, терминология адабий тил лексикасининг мустақил қатлами тарзида эътироф этилса, иккинчи таълимотга у адабий тил сўз бойлиги таркибидан ажратилади, "алоҳида турувчи" объект тарзида баҳоланади ва нутқнинг турлари (шева, жаргон, жонли сўзлашув)га тенглаштирилади.

Тадқиқот методологияси. В.П. Данеленконинг таъкидлашича терминология деганда умумабадий тилнинг мустақил функционал тури, яни анъанавий фан тили (фан тили ёки техника тили) назарда тутилади (Данеленка, 1977:8) фан тили умумабадий тилнинг функционал системаларидан бири сифатида жонли сўзлашув тили ва бадий адабиёт тили тушунчалари билан бир қаторда туради.

Фан тили миллатнинг умумабадий тили асосида шаклланади ва ривожланади. Шу боис фан, илм тили пойдеворини умумабадий тилнинг лексикаси, сўз ясашиши ва грамматикаси ташкил қилади.

Х.Хюеллнинг қайд этишига кўра, терминология муайян фанга оид терминлар ёки техника соҳасида қўлланиладиган сўзлар йиғиндисидир биз терминлар маъносини қайд этиш орқали улар ифодалайдиган тушунчаларни ҳам қайд этамиз (Whewell, 1967).

Термин сўзини турлича тушиниш мавжуд. Чунончи, Тилшунослар учун термин-аниқ, объектга тегишли тавсиф (ёки тавсифлар) йиғиндисини назарда тутувчи ва унда татбиқ этилувчи сўз ҳисобланади. Ҳар қандай тилдаги исталган сўз термин бўлиши мумкин.

Фан ва техникада термин сунъий ўйлаб топилган ёки табиий тилдан олинган махсус сўз саналади. Бундай сўзларнинг қўлланиш соҳаси у ёки бу илмий мактаб вакиллари томонидан аниқлаштирилади ёхуд чегараланади. Умум тил терминларидан фарқли уларок илм-фан, техникага хос терминлар иерархик бирликлар сифатида терминологик системаларга бирлашади, удар ўз маноларига фақат айна система ичида ёришади, бу системалар уларга тушунчага оид терминологик майдон мос келади.

Фандаги Ҳар қандай ривожланиш тараққиёт илмий терминларнинг юзага чиқиши ёки ойдинлашишидан дарак беради. Тамғаланган (маркерланган) ва тамғаланмаган (маркерланмаган) бирликлар назарияси мантикий (логик)

бўлинишнинг ривожланиш ва такомиллашишида янги қадам саналади. XX асрнинг 30 йилларида ушбу масала билан яқиндан шуғулланган Прага Лингвистик мактаби (ПЛИМ) аъзолари (Н. Трубетской, Р. Якобсон) ғояларининг 60 йилларида матнга машина (ЕХМ) ёрдамида ишлов бериш, Яъни матнларни кодлаш ва қайта нокодлаш маълумотларни машина ёрдамида ахтариш, матнни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш сингари жараёнларда ўта махсусдор эканлиги исботланди. Тамғаланмаган бирликларга нисбатан қўшимча маълумот ташиши жиҳатидан фарқланиши аниқланди.

Термин ва терминологик лексика тушунчаларни Бир биридан фарқлаш зарур.

Терминларнинг қўлланиш, тарқалиш кўлами муайян терминологик система билан чекланган бўлиб, улар инсоннинг фаолияти доирасидаги аниқ услубда ҳаракат қилади, воқеаланади.

Умумадабий тил доирасига ўтган термин ўз терминологияси, терминологик майдони ва системасидан йироқлашади, терминлик характеристикасидан ажралиб қолади.

Таҳлил ва натижалар. Термин таърифи хусусида илмий адабиётларда кўпдан кўп мулоҳазалар билдирилган. Деярли барча таърифларда термин махсус илмий техникавий тушунчани ифодоловчи сўз ёки сўз бирикмаси тарзида тавсифланади.

О. Винокурнинг фикрича, термин-ҳар доим аниқ ва равшан. Терминлар системаси тили онгли шакллантирилади Зероб термин ўз-ўзидан, ихтиёрий тарзда пайдо бўлмайди, балки зарурлиги, жамиятда унга эҳтиёж мавжудлиги боис яратилади.

А. Герднинг мулоҳазасига кўра, термин илм-фан тараққиётининг муайян босқичида мавжуд тушунчаларнинг асосий хусусиятларини ва тўлалигича акс эттирувчи махсус терминологик маънога эга табиий ва сунъий тил бириги, яъни сўз ёки сўз бирикмасидир (Герд, 1991, 1-4) О. Ахмановнинг таъкидлашича, терминология қайсидир фан ўз тараққиётининг олий даражасига эришгандагина юзага чиқади., яъни термин муайян тушунча аниқ илмий ифода касб этгандан сўнг тан олинади. Терминни нотерминдан фарқлашнинг муҳим воситаси уни илмий асосда таърифлашнинг мумкин эмаслигидадир. В.Г.Гак терминнинг таърифини бериш қатори, унинг моҳиятини очади ва терминнинг бирор бир хил сўз бойлигидаги ўрнини белгилайди. У илмий ишларда терминга луғавий бирликларнинг алоҳида тури тарзида қаралишига эътироз билдиради ҳамда термин-функция, лексик бирликлар қўлланишининг бир кўриниши, деган ғояни илгари суради. Гак, 1972, 68-71)

Инглис тилида ҳарбий соҳага оид терминлар орасида синонимлик муносабатлари

Нима учун сўзлар кўпайиб кетган. Сўзлар синонимлар ҳисобига кўпайиб кетган. Гарчи синонимлар ичида хусусан тўғри келмайдиган сўзлар ҳисобга олинаверган ва шуларни ҳисобга сўзлар 17 минга етиб қолган

Н	Синонимик қаторлар	Сони	Синонимик қаторга кирувчи сўзлар рақамлари	Қаторлар сони	Қаторларга кирувчи сўзлар сони
---	--------------------	------	--	---------------	--------------------------------

1	Синонимга эга бўлмаган сўзлар	16794	15601	97.45	90.53
2	Бир синонимли сўзлар	287	574	1.6	3.2
3	Икки синонимли сўзлар	25	75	0.14	0.42
4	Уч синонимли сўзлар	40	160	0.23	0.92
5	Тўрт синонимли сўзлар	40	200	0.23	0.115
6	Беш синонимли сўзлар	35	210	0.2	1
7	Олти синонимли сўзлар	6	42	0.035	0.24
8	Етти синонимли сўзлар	7	56	0.04	0.21
9	Саккиз синонимли сўзлар	7	63	0.04	0.21
10	Тўккиз синонимли сўзлар	5	50	0.03	0.15
11	Ҳн синонимли сўзлар	15	61	0.041	0.21
12	Ҳн бир синонимли сўзлар	5	70	0.03	1.3
13	Ҳн икки синонимли сўзлар	5	70	0.03	0.15
	Жами	17232	17212	100%	100%

Номенклатура ва терминология ўртасидаги принциплар фарклари билан бири-номенлар, одатда, терминологик луғатлар қайд этилмайди ёхуд ўта чекланган миқдорда луғатлардан ўрин олади. Маълумки расмий илмий номенга эга ацетилсалицил кислота дориси тижорий асперин номи билан оммалашган ва ҳ.к.

Фан турли соҳаларнинг ривожланиши жараёнида айрим номенлар терминлар тизимига ўтиши, соф лексик номинатив бирликлардан мантикий (логик) ахборот, маълумот элементи, яъни илм фан терминига айланиши мумкин.

Номенклатура, гарчи, тушунчага алоқадор бўлса-да, бироқ у ҳисобсиздир. Муайян фан терминологиясининг полисемия ва синонимия ҳодисаларининг мавжуд бўлиши маъқулланмайди. Бироқ қатор терминологик системаларда муайян нарса- буюм ёки тушунчани ифодалашда баъзан икки ёки ундан ортиқ синоним (дублет)лардан фойдаланиш кўзга ташланади. Чунончи терминология масалаларига қаратилган айрим ишларда термин-атама-истилоҳ сўзларидан синонимик уя тарзида фойдаланилади. Сир эмаски, ўзбек тилига давлат мақоми берилгандан кейин баъзи субъектив нуқтай назарлар натижасида термин ўрнида атама дериватини қўллаш фаоллашди. Бир қараганда, байналминал ўзлашмага ҳар жиҳатдан мос тушган ўз сўзининг қўлланиши маъқулдек туюлади. Лекин термин ўзлашмасининг таърифи билан атама ясамаси камровини қиёслаш ҳар икки лексемани синоним тарзда ишлатишнинг мақсадга мувофиқ эмаслигини кўрсатади.

Ўз вақтида А.Ҳожийев термин сўзини атама ясамаси билан алмаштиришнинг нотўғри эканлиги, унинг

сабаб ва оқибатлари ҳусусида жиддий мулоҳаза юритган эди (Ҳожийев,1996;2225). Шуларни ҳисобга олган ҳолда, ўзлашмасини илм-фан, техника соҳалари ёки тармоқларида қўлланувчи сўз ва сўз бирикмалари атама сўзини шартли равишта қўйилган номлар (номенклатура,номенлар),хусусан ,географик объектлар, жой номлари (топонимлар), арабча истилоҳ ўзлашмасини эса тарихий терминология аспектидаги изланишлар, тарихий манбалар матнидаги тушунчаларга нисбатан ишлатиш (Мадвалийев,2017;28-30) ўзини оқлайди.

Хулоса ва таклифлар. Хуллас терминлар умумабодий сўзлардан тубдан фарқланувчи лексик қатламни ўзида мужассам этади. Ушбу фарқ куйидаги асосий хусусиятларда аксини топади: -

семиотис (терминларда белги ва ифодаловчи ўзаро симметрик муносабатга киришади);
вазифавий (терминлар нафақат номинатив, балки дефинитив функцияга эгаллиги билан ҳам характерланади);
семантик (терминлар фақат махсус тушунчаларни ифодалайди, уларнинг ҳар бири ўз маъносига кўра уникалдир);

тарқалиш, оммаланиш (фақат фан тилига оид терминлар муайян қисмининг умумабодий тилга кириши уларнинг бошқа системага хослигига тўсқинлик қилмайди);

шаклланиш йўллари ва воситалари (терминологияда умумабодийтил сўз ясалиши воситаларининг ҳаракати махсуслашган, стандарт, тургун моделларни ишлаб чиқишга бўйсунди) (Даниленко,1977;208).

АДАБИЁТЛАР

1. Военизда Т 1972 РзГзТс' Види научно технических сокращения в иностранных языках: учебник-М.:2007 48 с.
2. Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси, Ўқув қўлланма, Тошкент 2009

O'ZBEKISTON MILLIY
UNIVERSITETI
XABARLARI, 2022, [1/8/1]
ISSN 2181-7324

FILOLOGIYA
<https://science.nuu.uz/>
Social sciences

UDK:825.628

Mastura OBLOKULOVA

Samarkand state institute of foreign languages

Associate professor of the department of English Philology

E-mail: mastura79@mail.ru

Based on the review of SamSIFL Doctor of Philosophy, associate professor Suleymanova Nargiza Mardanovna

SYNTACTIC POSITIONS OF THE PARTICIPLE II IN THE STRUCTURE OF THE SENTENCES

Abstract

The article deals with the syntactic positions of the participle II in the structure of the sentences. The author analyses the structure of the sentences with the participle II, revealing syntactic connections of it. In addition, article provides several notions of prominent linguists who contributed in the sphere of syntaxeme analysis demonstrated with examples by help of component and junctional model.

Keywords: nuclear predicative connection, predicating, predicated, subordinative connection, component.

GAP TARKIBIDAGI SIFATDOSH IKKINING SINTAKTIK POSITSİYALARI

Annotatsiya

Maqolada gaplar tarkibidagi sifatdosh II ning sintaktik o'rinlari haqida so'z boradi. Muallif sifatdosh II bo'lgan gaplarning tuzilishini tahlil qiladi, uning sintaktik aloqalarini ochib beradi. Bundan tashqari, maqolada sintaksem tahlili sohasida o'z hissasini qo'shgan taniqli tilshunos olimlarning bir qancha tushunchalari va muallif misollarni komponent va yunksion modeli yordamida tahlil qilib chiqqan.

Kalit so'zlar: yadro predikativ bog'lanish, predikativlik, predikativ, tobe bog'lanish, komponent.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ ПРИЧАСТИЯ II В СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются синтаксические позиции причастия II в структуре предложения. Автор анализирует структуру предложений с причастием II, выявляя его синтаксические связи. Кроме того, в статье приводятся несколько представлений выдающихся лингвистов, внесших вклад в анализ синтаксемы, продемонстрированные на примерах с помощью компонентной и соединительной модели.

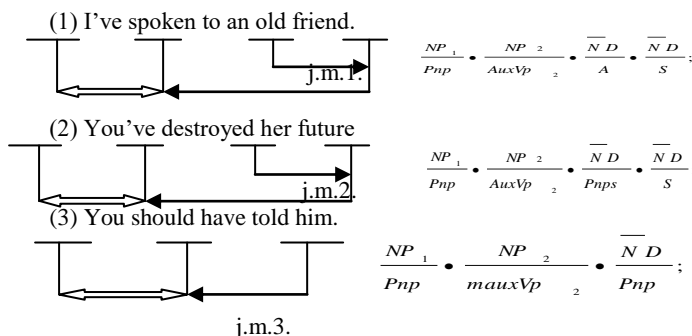
Ключевые слова: ядерная предикативная связь, сказуемое, сказуемое, подчинительная связь, компонент.

Introduction. In given article the participle II in the structure of the sentences can be in the syntactic position of the nuclear predicating component:

1. I've spoken to an old friend (6, 211).
2. You've destroyed her future (6, 22).
3. You should have told him ... (6, 89).

In these sentences elements have spoken, have destroyed, should have told in the position of the nuclear predicating component act in the structure of the sentences on the basis of the nuclear predicative connection in relation to

nuclear predicating components I and you. The elements old, her act on the basis of the subordinative connection with the unnuclear dependent components friend and future components. These unnuclear dependent components i.e. friend, future, him act in the structure of the sentences on the basis of the subordinative connection with nuclear the predicating components have spoken, have destroyed, should have told him. On this basis it is possible to construct junction and component models of these sentences:

The participle II in the given position is used with the verb in the form of passive voice:

4. Gary was interrupted (6, 68).
5. Peter was frightened by his father (6, 7).

So the participle II in the position of the nuclear predicating component acts in the structure of the sentences on the basis of only nuclear predicative connection.

But it should be noted that one of the controversial questions with the participle II among grammarians are considered in the following constructions:

- 1 . She seemed annoyed with him (5, 25).
- 2 . You get dressed and we can go (6, 112).
- 3 . She looked frightened (6, 26).

In the analysis of similar sentences various criteria sometimes insufficiently reasonable and objective are applied. We don't find unity in terms with which constructions like seemed annoyed, get dressed, looked frightened are designated.

Literature review. There is an opinion that the verb combination in the personal form with the participle represents one sentence part - a compound predicate. According to other point of view, the similar combination represents two sentence parts. Thus some different opinions exist: 1) verbal predicate and predicative definition; 2) verbal predicate and circumstance; 3) double predicate, i.e. simple verbal and nominal predicate. And the concept of a double predicate is very uncertain. One researchers speak about the double predicate mean by this term two sentence parts [B. A. Ilyish, 1971; N. F. Irtenyeva, 1969; G. N. Vorontsova, 1960], and others consider the double predicate to one sentence part [A.I. Smirnitkiy, 1957; L.Ya. Torchina, 1962; L.K.Makarova, 1970]. It is represented that the term "double predicate" which was widely adopted in linguistic literature in general is hardly suitable for designation of similar combinations, as annoyed, dressed, frightened elements as the participle II in the given structures of the sentences without verb in the personal form can't be usually correlated to a subject and therefore can't carry out predicate function. And this feature of the second element doesn't allow to speak about two predicates or a double predicate in relation to these combinations [2, 3].

However, in this case, we believe that it is necessary to distinguish copular verbs from notion verbs according to L.I. Vostrikova, she distinguishes the following copular verbs: seem, appear, look, feel, sound, smell, get, taste, show [3, 12]. Proceeding from it, we consider the combination of the copular verb in a personal form the participle II is one component of the sentence, thus we don't see existence of any syntactical signs in this component between its components. If we recognized that between a copular verb and the participle II there is a syntactic connection the copular verb would be considered as the independent component of the sentence, however the method approves experiment about indivisibility of this combination.

Thus, the participle II doesn't give in the transformation- omission in these sentences:

(6) She seemed annoyed with him ----- she seemed ... with him

(7) You get dressed ...----- you get ...

(8) She looked frightened----- she looked ...

In these constructions the first syntactic units she, you are nuclear predicated components and seemed annoyed, get dressed, looked frightened are nuclear predicating components and these components are connected with each other by nuclear predicative connection.

They can be reflected in junction and component models so:

(6) She seemed annoyed

$$\frac{NP_1}{Pnp} \bullet \frac{NP_2}{cVp_2}$$

(7) You get dressed ...

(8) She looked frightened ...

Research methodology. The actual material testifies that the participle II in the position of the nuclear predicating component meets in the connection, consisting of the auxiliary verb in the personal form, the participle II and to infinitive in the following sentences as:

4 . You had been forced to deal with failure (6, 22)

5 . She was too frightened to try again (6, 82)

6 waves can be heard to splash in ... (6, 195).

In the considered construction as note L.S. Barkhudarov and D. A. Shteling meet the transitive verbs carried to various semantic groups [1, 306-307, 376-379]:

1 . Verbs of physical perception: feel, hear, observe, see, watch and others;

2 . causative verbs: advise, force, make, allow, forbid, keep, paint, appoint, elect and others;

3 . Verbs of mental activity (offer, expectation, knowledge): assume, believe, consider, expect, know, suppose and others;

4 . Verbs of detection, disclosure (sign): catch, discover, find, show and others ;

5 . Verbs of speech activity: announce, declare, report, say, state.

The sentences (9,10,11) with the specified constructions can be exposed to experiment - transformation (omission) of the third component:

(9) You had been forced to deal with failure you had been forced... ;

(10) She was too frightened to try again she was ... frightened ...;

(11) The waves can be heard to splash in the waves can be heard ...

The results of experiment showed that the first and second components of the specified sentences make the structural basis of the sentence.

Arguing on completeness or incompleteness of sense of a finite verb in passive voice which often are criterion when determining the syntactic status of the combination of be, in a personal form + participle II + to infinitive have under themselves a pure semantic basis. We already proceed from the provision put forward by B. A. Ilyish the definition of the grammatical relations between language units semantic factors aren't relevant [4, 207].

Ability of the first and second component to create the sentences and on the other hand, impossibility of their omission allows to define a syntactic connection available between them as the nuclear predicative. On the basis of this connection the first components you, she, the waves are characterized by nuclear and predicated signs and the second components had been forced, was frightened, can be heard are characterized by nuclear and predicating signs.

For definition of the syntactic status of the third component, probably to use transformation - omission of the nuclear predicating component had been forced, was frightened, can be heard and transformation - replacement of the infinitive to deal with, to try, to splash in the verb in the personal form:

(9) You had been forced to deal with failure ----- you ... to deal ... ---- you deal;

(10) She was... frightened to try...----- she ... to try -- -- she tried;

(11) The waves can be heard to splash in ----- the waves ... to splash in ----

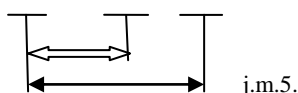
the waves splashed in.

Analysis and results. As a result of the experiment showed that in the initial sentences the third component i.e. the infinitive is correlated with the first component. And in the transformed sentences the connection between components is nuclear predicative as the third components to deal with, to try, to splash in don't enter the structural basis of sentences. Therefore, the third component is defined as unnuclear predicating (NP2). The first components you, she, waves receiving the characteristic on the basis of two predicative connections - nuclear and unnuclear can be defined as nuclear twice predicated (NPIP1). The second components had been forced, was frightened, can be heard are defined only on the basis of the nuclear predicative connection namely as nuclear

J.m. 4.

predicating (NP2). The junction and component models of these sentences look so:

(9) You had been forced to deal with failure.

$$\frac{NP_1 P_1}{Pnp} \cdot \frac{NP_2}{auxVp_2} \cdot \frac{N P_2}{Ving};$$

$$\frac{NP_1 P_1}{Pnp} \cdot \frac{NP_2}{auxVp_2} \cdot \frac{N P_2}{Ving};$$

(10) She was too frightened to try.

$$\frac{NP_1 P_1}{S} \cdot \frac{NP_2}{mauxVp_2} \cdot \frac{N D}{V inf};$$

(11) The waves can be heard to splash in.

The participle II, probably, meets in the syntactic position of the unnuclear dependent component (ND) in the structure of the sentence.

7. He stayed pressed against a shop window (5, 53).

8. You have a very developed supernatural mind (6, 134).

In these sentences pressed and developed are dependent components in the relation to the components window and mind. It can be proved by means of the transformation- omission:

(12) He stayed pressed against a shop window ----- He stayed -----... pressed against ... window.

(13) You have a very developed supernatural mind ----
- you have ... mind...-----
developed ... mind.

So it means that the participle II is realized in the position of the dependent component in relation to the dependent components.

Conclusion. While studying the positional abilities of the participle II in the structure of the sentences are found that the participle II takes generally positions of the nuclear predicating component in the forms of the active or passive voices and also in the position of the unnuclear dependent component at nuclear predicated and dependent components of the sentences.

LITERATURA

1. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа, 1965.-428с.
2. Воскресенская Н.Е. Предложения с ядерным дважды предцируемым компонентом в современном английском языке / Автореф. дисс.... канд. филол. наук.- Ленинград: 1976.-20с.
3. Вострикова Л.И. Структура группы связочного глагола в современном английском языке (на материале связочных глаголов с модальным значением): Автореф. дисс.... канд. филол. наук.- Ленинград: 1970.-18 с.
4. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Теоретический курс грамматики 2-е издание. – Ленинград: Просвещение, 1971.-366с.
5. Graig Thomas. Playing with cobras.- First published in Great Britain by Harper Collins Publishers 1993.- 379p.
6. Phillip Margolin. The burning man.- First published in Great Britain in 1996 by Little Brown.- 409p.

Dilshoda RAXMONQULOVA,

*Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti o'qituvchisi
O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi
shodiyonichkailhomova@gmail.com+998909685715*

O'ZDJTU falsafa doktori (PhD) Maxmudova N.A taqrizi asosida

KELAJAKDA HARBIY OFITSERLARNING TA'LIMINI OSHIRISH UCHUN NEMIS TILIDAGI HARBIY BUYRUQLAR

Annotatsiya

Maqolada qo'mondonlik profilining bo'lajak ofitserlarini tayyorlash sifatini oshirishning yangi usullarini izlash dolzarbligi ko'rib chiqiladi. Ushbu usullardan biri harbiy oliy o'quv yurtlarida dars berish amaliyotida mavjud bo'lmagan chet tili darslarida harbiy subtilning bir qismi sifatida og'zaki harbiy qo'mondonliklarni (nazoratning instrumental "tillari") tizimli o'rganishdir. Belgilangan vazifalarga ko'ra, amalga oshirilgan qadamlar, o'rganish natijalari tavsiflanadi, o'qitish amaliyotidan misollar keltiriladi. Talabalarning kasbiy manfaatlarini harbiy qo'mondonlik universiteti profili bilan bog'lash zarurligiga e'tibor qaratiladi. Harbiy qo'mondonliklarning xususiyatlaridan va ularning solishtirilayotgan tillardagi asosiy lingvistik mazmunidan kelib chiqib, buyruqlarni tizimli o'rganishning maqsadga muvofiqligi mezonlari aniqlanadi. "Og'zaki harbiy qo'mondonliklarning nemischa-ruscha cho'ntak lug'ati"ni yaratish zarurligi asoslab berilgan, lug'at yaratish tajribasi qisqacha bayon etilgan. Kelajakdagi harbiy qo'mondonlik ofitserlarining professional asosiy vakolatlarini shakllantirish uchun tavsiya etilgan yo'lning samaradorligini tasdiqlovchi xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: chet tili, og'zaki harbiy buyruqlar, ta'lim sifatini oshirish, qo'mondonlik profilidagi oliy o'quv yurtlari, harbiy lug'at, lug'at yaratish.

ВОЕННЫЕ КОМАНДЫ НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ОФИЦЕРОВ В БУДУЩЕМ

Аннотация

В статье рассмотрена актуальность поиска новых путей для повышения качества обучения будущих офицеров командного профиля. Высказывается предположение, что одним из таких путей является системное изучение устных военных команд (инструментальных «языков» управления) в составе субъязыка военных на занятиях по иностранному языку, отсутствующее в практике преподавания в военных вузах. Согласно поставленным задачам описаны предпринятые шаги, результаты исследования, приведены примеры из практики обучения. Сделан акцент на необходимость корреляции профессиональных интересов обучаемых с профилем военного командного вуза. На основе характеристики военных команд и их основного лингвистического содержания в сопоставляемых изучаемых языках выделены критерии целесообразности системного изучения команд. Обоснована необходимость создания «Немецко-русского карманного словаря устных военных команд», кратко описывается опыт создания словаря. Делаются выводы, подтверждающие эффективность предложенного пути для формирования профессиональных ключевых компетенций будущих офицеров военного командного профиля.

Ключевые слова: иностранный язык, устные военные команды, повышение качества обучения, вузы командного профиля, военная лексика, создание словаря.

MILITARY COMMANDS IN GERMAN EDUCATION OF MILITARY OFFICERS IN THE FUTURE

Abstract

The relevant problem of searching for new ways to improve the quality of education of the future commanding officers is considered in the article. It is suggested that one of the ways is the systematic study of oral military commands (instrumental "language" of control) as a part of the sublanguage of military men in foreign language classes which is not used in the teaching process in military schools. According to the tasks there is a description of the taken steps, the results of research and examples of teaching practice. The necessity of professional interests correlation with the profile of the military command school is emphasized in the article. On the basis of the characteristics of military commands and their basic linguistic content in the correlated languages there have been defined the criteria for systematic studying of the commands. The necessity of creating a "German-Russian pocket dictionary of oral military commands", has been substantiated. The experience of creating the dictionary has been summarized. The conclusions are made to confirm the effectiveness of the proposed ways of forming professional core competencies of the future commanding officers.

Key words: foreign language, oral military command, improve the quality of education, military command profile schools, military vocabulary, the creation of the dictionary.

Introduction. The improvement of the system of military education has tightened the requirements for the military professional training of a military specialist, to which the discipline "Foreign Language" is also related. "Being a key figure in the educational process, a cadet must possess not only a certain system of knowledge, skills and abilities, but

also a set of professionally and personally significant qualities that would meet the growing demands of society and the armed forces" [1, p. 64].

In accordance with the qualification requirements for the military professional training of graduates of the university and the Federal State Educational Standard of Higher

Education, graduates must have the necessary key competencies for the practical professional use of a foreign language (FL): the ability to write and oral communication in the process of professional communication and the ability to apply in professional activities and independently improve knowledge of foreign languages. In other words, in the process of learning a foreign language, cadets must acquire certain competencies and, at the end, be competent (able) to use the language in all types of speech activity in various communication situations.

The duty of teachers of the Department of Foreign Languages is to provide students with the conditions for the implementation of these requirements, which implies significant efforts and responsibility for training on both sides. For comparison: in the German Armed Forces, such versatile professional linguistic training of military personnel and advanced training of foreign language teachers is carried out by the authoritative organization "Federal Office for Foreign Languages of the Bundeswehr" (das Bundessprachenamt, BSprA) [17].

Despite the above-mentioned modern requirements for improving the education system, a number of guiding documents of the Ministry of Defense of the Russian Federation of recent years note an insufficiently high level of professionally oriented language competence (planned results) of cadets and listeners, respectively, indicates the need to strengthen their linguistic training. The current situation, of course, cannot but worry teachers of foreign languages and the leadership of military universities.

Literature review. The problem of language training of graduates of military universities is considered in detail in the dissertation work of G. I. Shemet. Based on the documents of the Ministry of Defense of the Russian Federation, as well as on the results of his own research, G. I. Shemet notes that the usual old forms of work on teaching a foreign language do not meet modern trends in the modernization of education. According to the author's research, the lack of knowledge of graduates to a greater extent affects the lexical side of speech [14;15, p. 354–355].

An analysis of the latest publications by domestic and foreign authors shows that the issues of improving the quality of education for students and cadets of military universities, including command profile, are also considered and analyzed by other researchers [1;5;13;18 and others]. Their works reflect certain aspects of improving the professional competence of future specialists, including military ones. Specialists in the field of teaching foreign languages also contribute to the improvement of teaching [2–4; 9; eleven; fourteen; fifteen]. Searches are being made for rational ways to various aspects of teaching a foreign language. The modern German-language military vocabulary of the Bundeswehr (native speakers) is studied less frequently, and only little attention is paid to the oral military commands (UMC), which are part of the military vocabulary in military universities.

Research Methodology. The literature identifies factors that negatively affect the educational process at the university. German researchers are unanimous in their opinion with Russian specialists that such weighty factors are the imbalance between the school and university pedagogical systems (transition from school to higher education) and individualization (orientation in the new surrounding world) [18]. L. Huber, for example, argues that in didactics the task of "overcoming oneself" after entering a university is still unresolved and interest and satisfaction with learning are the most important resources for successful learning [18, p. 113–119]. Foreign language teachers also know that if there is no attraction outside the language, motivation to study it, then all the efforts of the teacher will be in vain. Military experts additionally highlight the specific features of the socialization

of cadets in a military university [1;5;13 and others]. The study of a foreign language in a military university falls on just such a difficult period in the life of cadets.

The discrepancy between the planned results and the established educational paradigm in a military university requires foreign language teachers to find new ways to improve the quality of education, when the passive role of cadets in the study of foreign language would be translated into an active one, and in the volume of the ever-expanding volume of military language, on the basis of scientific approach, the necessary and sufficient lexical minimum corresponding to the profile of a military university would be singled out. This was the reason for the relevance and direction of the study.

In this article, we would like to show that one of the ways to improve the quality of training of future officers of higher education institutions of command profile is the correlation of professional interests of trainees with the profile of a military command higher education institution. A correlating element in the lessons of foreign language can be a systematic study of oral military commands as part of military vocabulary.

Analysis and results. It is known that the content of education is not a constant value, but changes with the development of society. It is determined by the federal educational standard, the training program and depends on the goals and stages of training. Analyzing the new paradigm of education, theorist and practitioner of the language laboratory of Professor N.F. Talyzina (Moscow State University), the creator of a unique new generation textbook O.Ya. Kabanova [3] emphasizes that a synthesis of achievements is currently needed ICT and adequate content of academic subjects [4, p. 115].

Despite the lack of such material, some fruitful ideas in this area have been found on the Internet. It should be noted that due to some peculiar features of the reproduction of commands by communicants in written form, in the selection and understanding of them, significant difficulties arose due to the authors' non-compliance with the rules of spelling, grammar, and the transfer of the phonetic side of speech, because in German and Russian, these differences are significant. The examples of the proposed German teams showed a mixture of languages (English, German, Russian, Ukrainian). Nevertheless, there were also single finds transmitted by communicants (who speak English) in a kind of intonation-phonetic design with the help of independently invented signs. There were also people who, in their words, learned UVK in places of hostilities. Sometimes native German speakers appeared in the comments, with laconic remarks like "Hmm, sorry, that's not quite right!" They offered the correct option only rarely.

In total, it was possible to create an educational dictionary of the UVK, suitable for study and understanding by cadets and interested persons.

The final summer tests in the German language in 2016 showed an emerging positive trend in the study of a foreign language using the technology of working on UVK. During the tests, the cadets were in a good working mood, which is psychologically extremely important for studying a foreign language. Most of them did not feel the influence of "language and culture shock", articulated better in FL, appropriately used UVK during preparation and in the process of answering, on their own initiative tried to show knowledge of commands in relation to the text. On "good" and "excellent" (some even professionally brilliant) they coped with modern texts on the studied military specialty. Easier than before, they were guided in a conversation in the construction of German phrases, they qualitatively better understood foreign language material, coped with linguistic and regional information, felt

the structure of related languages, originally transmitted in Russian in the language of an independently “invented” word, a newfangled military term not found in dictionaries used in the German military press.

Based on this, we can conclude that the simple technology of working on UVC really has a number of advantages. It shows quite noticeable motivational-personal (the desire to acquire knowledge, skills and abilities) and performance-based criteria.

Conclusion. In conclusion, I would like to emphasize that due to the changing conditions of life, modern society and the Armed Forces require military personnel to increase the level of proficiency in professional FL, which, in turn, requires new approaches to teaching it. We tried to find one of the new ways that would provide future officers with the formation of a successful professional activity, uniting the interests of trainees with the profile of a military command

university, suitable, in addition to German, for other languages being studied. The effectiveness, novelty, and practical significance of the proposed path lies in the fact that such a correlating element can be the systematic study of the UVC in the classroom for foreign languages and their independent study in a military university of a command profile.

The existing need for studying UVK is possible in further theoretical and practical implementation: supplementing the content of training with a systematic study of UVK by revising the volume of educational military vocabulary (selection of vocabulary for educational and methodological purposes [8, pp. 59–62], extrapolating the development of the problem to other studied foreign languages, the development of a brief methodology for military-special and military-linguistic retraining of teaching staff in foreign languages, etc.

REFERENCES

1. Bajakhmetov, S. U., 2016. Model' formirovani- ja professional'no-lichnostnogo samorazvitija kursantov v voennom vuze [Model of formation of professional and personal self-development of future officers in military higher education institution]. *Sibirskij pedagogicheskij zhurnal* [Siberian Pedagogical Journal], 2, pp. 64–69. (in Russ., abstr. in Eng.).
2. Golovanova, I. F., 2008. Formirovanie profes- sional'noj kompetentnosti kursantov voennogo vuza na osnove uchebnogo proektirovaniya v processe obuchenija inostrannomu jazyku [Forming of pro- fessional competence of students of military institu- tion of higher learning on the basis of the education- al planning in the process of educating to the foreign language]. *Cand. Sci. (Pedag.)*. Ulyanovsk, 125 p. (in Russ.).
3. Kabanova, O. Y., 2009. Ot zvuka k rechi [From a sound to speech]. Moscow: Lomonosov Mos- cow State University, Faculty of Psychology Publ., 359 p. (in Russ.).
4. Kabanova, O. Y., 2012. Teorija P. Ja. Gal'pe- rina – perestrojke sodержaniya uchebnyh predmetov [Theory of P. Y. Gal'perin to alteration of main- tenance of educational objects] // *Vestnik Mosk- ovskogo Universiteta. Seriya 14. Psihologija*, 4 [Moscow State University Vestnik. Series 14. Psychology], 4, pp. 113–122 (in Russ.).
5. Lazutkina, L. N., 2006. Konceptual'nye osnovy formirovaniya i razvitija rechevoj kul'tury u kursantov voennyh komandnyh vuzov [Conceptual bases of forming and development of speech culture for the students of soldiery command in- stitutions of higher learning]. Ryazan', 242 p. (in Russ.).
6. Leont'ev, A. A., 1999. Psihologija obshheniya [Psychology of communication]. Moscow: Smysl Publ., 365 p. (in Russ.).
7. Min'jar-Beloručev, R. K., 1990. Metodi- ka obuchenija francuzskomu jazyku [Methodolo- gy of educating to French: Textbook for pedagogical institutes on speciality “Foreign languages”]. Mos- cow: Prosvechhenije Publ., 224 p. (in Russ.).
8. Morkovkin, V. V., Dorogonova, I. A., 1976. O novom tipe leksicheskogo minimuma sovremen- nogo russkogo jazyka [About the new type of lexi- cal a minimum of modern Russian] // *Russkij ya- zyk za rubezhom* [Russian language abroad], 2, pp. 59–62 (in Russ.).
9. Piskareva, A. A., 2015. Jazykovye sledstviya globalizacii (na materiale funkcionirovaniya angliciz- mov v nemeckom jazyke) [Linguistic consequences of globalization (based on the functioning of the An- glicism in german language)]. *Cand. Sci. (Philol.)*. Moscow, 233 p. (in Russ., abstr. in Eng.).
10. Plekhanov, A. M., Shapkin, S. G., comps., 1998. Slovar' voennyh terminov [Dictionary of mil- itary Terms]. Moscow: Voenizdat Publ., 335 p. (in Russ.).
11. Sokolov, S. V., 2013. Razvitie i sovremennoe sostojanie nemeckojazyčnoj voennoj leksiki [The development and current state of German military vocabulary]. *Cand. Sci. (Philol.)*. Moscow, 18 p. (in Russ., abstr. in Eng.).
12. Solovova, E. N., 2008. Metodika obuchenija inostrannym jazykam [Methods of teaching foreign languages: basic course for students of pedagogical universities and teachers: the manual]. Moscow: AST: Astrel' Publ., 238 p. (in Russ.).

УДК:82-13

Шахноза РАҲМОНОВА*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти, PhD**E-mail: shahnoza.raxmonova86@gmail.com**ADU профессори, н.ф.д. В.Қодиров тақризи асосида***METRIC OPPORTUNITIES OF “DOUBLED NAMED” ROMANTIC EPOS**

Abstract

The article studies the place of Aruz meter in the foundation and development of “Double named” romantic epos. The metric characteristics of the epos such as “Suhayl and Guldursun” by Sayfi Sarai, “Gul and Nauruz” by Haydar Khorazmi, “Husn and Dil” by Muhammadniyoz Nishotiy, “Ra’no and Zebo” by Khoromi, and “Vomiy and Uzro” by Tabibi have been analyzed. The themes of the harmony of metre and theme of the epos is discussed.

Key words: epic, genre, meter, khazaj, masnavi, taznib, taslim.

МЕТРИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ “ДВУХИМЕННОГО” РОМАНТИЧЕСКОГО ЭПОСА

Аннотация

В статье исследуется место метра Аруз в становлении и развитии “Двухименного” романтического эпоса. Были проанализированы метрические характеристики таких эпосов, как “Сухайл и Гульдурсун” Сайфи Сарай, “Гул и Навруз” Хайдара Хоразми, “Хусн и Дил” Мухаммадниёза Нишотия, “Раъно и Зебо” Хороми, “Вомик и Узро” Табиби. Обсуждается тема гармонии метра и темы эпоса.

Ключевые слова: Эпос, жанр, метр, хазаж, маснави, тазниб, таслим.

“ҚЎШ ИСМЛИ” ИШҚИЙ ДОСТОНЛАРНИНГ ЎЛЧОВ ИМКОНИАТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада “Қўш исмли” ишқий достонларнинг шаклланиши ва такомиллида аруз тизимининг ўрни ўрганилган. Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Хайдар Хоразмийнинг “Гул ва Навруз”, Мухаммадниёз Нишотийнинг “Хусн ва Дил”, Хиромийнинг “Раъно ва Зебо”, Табибийнинг “Вомик ва Азро” достонларининг вазн хусусиятлари, ўлчов имкониятлари таҳлил қилинган. Достонларда вазн ва мавзу уйғунлиги очиб берилган.

Калит сўзлар: достон, жанр, вазн, хазаж, маснавий, тазниб, таслим.

Кириш. Ишқ мавзуси азалдан ошқ-маъшук ва ағёр орасида тараннум этиб келинган. Ҳазрат Алишер Навоий ишқ – азалий ҳодиса, у “руҳ майи” билан жисмга кириб кетади ва уни маст этади. Ишқ-Рух оламининг гўзаллиги, хусн-у жамоли ҳадсиз чегарасиз. Ишқ булбули бу гўзалликни кўриб, оламга ғулгула солади. инсон жисмига таралган ишқ шуъласи ана шу Мутлақ Гўзаллик оламидан инган нурдир. Бу нур бутун борлиқни қамраб олган “жаҳон мулки”га айланган, яъни шоир назарида оламдаги мувозанат, тириклик ва ҳаракатни таъминловчи асосий моҳият – Ишқ қонуниятидир [3]. Ишқий мавзуда битилган достонларда, асосан, ишқи илоҳий мажоз воситасида ҳамда авом ишқи йигит ва қиз муҳаббати тараннум этилган. Қўш исмли ишқий достонларга мисол тариқасида Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Хайдар Хоразмийнинг “Гул ва Навруз”, Мухаммадниёз Нишотийнинг “Хусн ва Дил”, Хиромийнинг “Раъно ва Зебо”, Табибийнинг “Вомик ва Азро” маснавийларини келтириш мумкин.

Адабиётлар таҳлили. Ўзбек адабиётида “Қўш исмли” ишқий йўналишидаги достонларнинг ўлчов имкониятлари тизимли ўрганилмаган. Фақат, арузшунос Д.Юсулова “Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмининг бадиий уйғунлиги” мавзусида номзодлик, Д.Кувватова эса “XX аср иккинчи ярми ўзбек достончилигининг тараққиёт хусусиятлари” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. Биз мазкур мақолани ёзишда Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун” (1986), Хайдар Хоразмийнинг “Гул ва Навруз” (1960), Мухаммад Ниёз Нишотийнинг “Хусн ва

Дил” (1967), Хиромийнинг “Раъно ва Зебо” (1962), Табибийнинг “Вомик ва Азро” () достонларининг матнидан фойдаландик. Шунингдек, ўрни билан Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” (1996), Заҳириддин Бобурнинг “Мухтасар” (1971), А.Ҳожаҳмедов “Ўзбек арузи луғати” (1998) китобларидаги назарий қарашларга таянилди.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида киёсий-тарихий, тизимлаштириш, тавсифий ва статистик усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Сайфи Саройи XIV асрнинг йирик шоирларидан биридир. Шоирнинг ишқий мавзуда ёзилган “Сухайл ва Гулдурсун” достонига мурожаат қилган ҳолда айтиш мумкинки, Сайфи Саройи асли хоразмлик адибдир. Бу ҳақда шоир ўз достонида маълумот беради. “Сухайл ва Гулдурсун” достони 82 байтдан иборат бўлиб, севгига вафодорлик, фидокорлик, мардлик тараннум этилган. Мазкур достон сюжет жиҳатидан Низомийнинг “Хусрав ва Ширин”и, Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида келтирилган “Сухайл ва Мехр” хикоясини ҳам эслатади. “Сухайл ва Гулдурсун” достони адабиётшуносликда “Ёдгорнома” номи билан ҳам шухрат қозongan. Шоир достоннинг Кириш қисмида:

Эмас афсона, чин ушбу битилмиш,

Бу чин, афсонатек ишқда етилмиш [11]

деб асар воқеасининг афсона эмаслигини таъкидлайди. Кейинги байтларда шоир томонидан “Сухайл ва Гулдурсун” достонини ёзишдан қўзланган асосий мақсад баён этилади.

Айитгим оғлабон даври жафосин,
Бир эрнинг киссаи ахчи вафосин [11].

Достон аруз тизимининг ҳазажи мусаддаси маҳзуф (асосий вазн), ҳазажи мусаддаси мақсур (қўшимча вазн)да яратилган. Достондан олинган юқоридаги байтни тақтиъи билан кўриб чиқсак:

Айитгим оғ/лабон даври/ жафосин,
V — — — / V — — — / V — — —
Бир эрнинг кис/саи ахчи/ вафосин.
V — — — / V — — — / V — — —

Кўринадики, келтирилган байтнинг биринчи, иккинчи рукнлари мафойилун аслининг солимига, охирги рукни эса унинг маҳзуф тармоғи фаувлунга тенг. Байт мисраларини вазнга мослаш учун тазнибдан фойдаланилган. Тазниб “дум ясамоқ” деган маънони ифодаловчи аруз атамаси бўлиб, сўзларни вазнга мувофиқлаштириш учун уларга бирор ҳарфни орттириш усулини ифодалайди [13]. Демак, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган юқоридаги байтда вазн талаби

билан “айтдим” сўзи “айитгим” тарзида истифода этилган.

“Сухайл ва Гулдурсун” достонининг айрим байтлари ҳазажи мусаддаси мақсур вазнида ҳам битилган. Хусусан,

Бўлур бу би/ти(к)ким тарих/га ёдгор,
V — — — / V — — — / V — — —
Бу ёдгорим/да ёлғон йў/ғу, чин бор [11].
V — — — / V — — — / V — — —

Келтирилган байт вазни юқоридаги ўлчовдан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фаркланади. Чунки, “ёдгор”, “бор” сўзлари таркибида нисбатан чўзиқроқ “о” унлиси иштирок этган. Шунингдек, биринчи мисрадаги “битикким” сўзини вазнга мослаш учун таслим ходисасидан фойдаланилган. Унга кўра “битикким” сўзининг таркибидаги жуфт ундошнинг бири туширилиб, “битикким” сингари ифодланади. Достонда вазнга тушмаган мисралар ҳам мавжуд.

Шу он келтир-	дилар чоҳ(и)га	Сухайл(и)ни
V — — —	V — — V —	V — V —
Гулдурсун бо-	қибон тўхтаг-	ти сайл(и)ни
— — — —	V — — —	V — V —

Жадвал асосида келтирилган мисрада чоҳ сўзининг таркибида нисбатан чўзиқ “о” унлиси, Сухайл, сайл сўзларида эса қатор ундошлар иштирок этган. Бу эса ушбу сўзларда ўта чўзиқ ҳижо (– V) мавжудлигини билдиради. Лекин байтда чоҳ, Сухайл, сайл сўзлари учун оддий чўзиқ ҳижо қўлланилган. Шунингдек, иккинчи мисрада ибтидо қисмида қўлланилган Гул-дур-сун сўзида ҳам барчаси бўғинлар чўзиқ ҳижо (–) билан истифода этилган. Ваҳоланки, мафойилун аслий рукнидаги сўз дастлаб қисқа ҳижо (V) билан бошланади. Бу эса мисраларда сакталик борлигини кўрсатади. Достон якунида дастлаб араб халқ ижодида вужудга келган, кейинчалик ёзма адабиётга кўчган ишқий мавзудаги “Лайли ва Мажнун” достони тилга олинади.

Келиб кўнглима Мажнун, Лайли ёди,
Дафотар устига сўз сели ёғди [11].

Аммо достон “Лайли ва Мажнун” вазни ҳисобланган ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф вазнида эмас, балки ҳазажи мусаддаси маҳзуфда яратилган.

Биз кейинги кўш исмли ишқий достон сифатида Хайдар Хоразмийга нисбат берилаётган “Гул ва Наврўз” достонини келтирамиз. Яқин-яқингача “Гул ва Наврўз”ни Лутфий қаламига мансуб достон деб келинган эди. Кейинги тадқиқотлар натижасида бу достон муаллифи Хайдар Хоразмий эканлиги аниқланди. Ушбу достон муаллифи ҳақида фикримиз нисбий. Чунки адабиётшуносликда “Гул ва Наврўз”нинг муаллифи ҳақида мунозарали фикрлар мавжуд [14; 5; 15; 6]. Биз достонни фақат мазмун ва вазн мутаносиблиги жиҳатидан таҳлилга тортамыз.

“Гул ва Наврўз” ишқий-қаҳрамонлик достонининг бошланиш қисмида унинг Амир Темурнинг набираси Искандар Мирзога бағишланганлиги баён қилинади. Достонда бир-бирига юксак инсоний туйғу – муҳаббат боғлаган икки ёшнинг саргузашти ҳикоя қилинади. “Гул ва Наврўз” анъанавий ҳамд, наът, мадх, “Сабаби назми китоб”, 120 боб ва 1307 байтдан иборат. Достоннинг хотима қисмида кўрсатилишича, асар ҳижрий 814, милодий 1411–1412 йилларда битилган.

Тарих секкиз юз ўн тўрт эрди хижрат,
Ки накш этгим бу манзури муҳаббат [15].

Достон ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида битилган. Шайх Аҳмад Гарозий “Фунун ул-балоға” асарида бу вазнда шеър баса кўп айтибтурлар, нетокким Шайх Низомий “Хусрав ва Ширин”ни ва Шайх Салмон “Жамшид ва Хуршид”ни ва Мавлоно Ҳайдар “Гул ва Наврўз”ни айтибтур ва қофиялари гоҳи “мафойил” келур ва гоҳи “фаулун” келур”, – деб таъкидлайди [14]. Достоннинг қаҳрамонларидан бири Наврўз куни туғилгани учун “Наврўз” исмини кўйганлигини куйидаги байтларда изоҳлайди:

Чу Наврўз бўл/ди наврўз ич/ра пируз,
V — — — / V — — — / V — — —
Атоди ўғ/лининг оти/ни Наврўз [15].
V — — — / V — — — / V — — —

Келтирилган байтда шоир тажнис санъатидан фойдаланиб, “Наврўз” сўзини байрам, янги кун ва киши исми маъноларида қўллайди ва мафойилун/ мафойилун/ фаувлун оҳангини яратади.

Нишотий XVIII аср ўзбек адабиётининг ёрқин намоёндаси, Хоразмда яшаб ижод этган шоирлардан биридир. У ғазал, мухаммаслар битиш билан бирга “Хусн ва Дил” достонини ҳам яратди. Достонда шоирнинг ҳаётига оид баъзи бир маълумотлар келтирилган. Хусусан, достоннинг кириш қисмида шоир Хоразмда туғилиб, умрининг анча қисмини шу диёрда ўтказганлигини айтади. “Хусн ва Дил”да достоннинг ҳажми тахминан 15584 мисрадан иборатлиги:

Байтки тахминан эрур етти юз,
Етти мингу тўксон икки бўлди туз [8],
деб, асарнинг қачон яратилганлиги ҳақида ҳам маълумот беради:

Муддати тарихини этсам баён,
Хатми Дил ва Хусндур, эй нуктадон [8].

Демак, ушбу тарихдан маълум бўляпти достон ҳижрий 1192 милодий 1778 йилда яратилганлиги ойдинлашади. Профессор Нусратулло Жумаҳўжа “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигида Нишотийнинг қачон туғилганлиги ҳақида тахминий маълумотни беради: Айёмий “Ўт чакнаган сатрлар” китобида Нишотий достонни 77 ёшида ёзган дейди. У бу маълумотнинг манбани кўрсатмайди[1]. Демак, Нишотий 1701 йилда туғилган деган хулосага келишимиз мумкин.

“Хусн ва Дил” адабиётшуносликда иккита: Хусн ва Дил номи билан боғлиқ бўлгани учун ишқий йўналишдаги кўш исмли дoston сифатида қаралади. Дoston

Манки эдим/ водии гур/батаро,

– V V –/ – V V –/ – V –

Кулфа-т+ила/ ранжу суув/ батаро

– V V –/ – V V –/ – V –

сингари сариъи мусаддаси матвийи макшуф ўлчовида яратилган байт билан бошланади. Вазн хусусиятига кўра васл ҳодисасидан фойдаланилган. Байтнинг иккинчи мисрасидаги “кулфат” сўзининг “т” ундоши ундан кейин келаётган “и” хижосига қўшилиб, “ти” тарзида талаффуз қилинади. Дoston ишқий характерга эга бўлса-да, лекин Муҳаммадниёз Нишотий дostonнинг кириш қисмида ўз асарини Низомий, Дехлавий, Жомий ва Навоий “Хамса”сининг илк дostonига жавобан ёзганини айтади ва уларни эслаб ўтади:

Тўрт китоб андаки мазкур эрур,

Хамсалиг оти била машхур эрур.

Ҳар бирининг аввалида бир китоб –

Бор эдиким, андин эди фатҳи боб.

Бирининг оти: “Махзани асрори шавк”,

Ул бириси: “Матлаиъ анвори шавк”.

Ёна бири: “Гуҳфат ул-аҳрор” эди,

Бири анинг: “Ҳайрат ул-аброр” эди.

Ман доғи анларға демоклик жавоб

Истабон айтгим бу сўзи иртиқоб [8].

Низомий, Дехлавий, Жомий ва Навоий

“Хамса”нинг илк дostonини эслаб ўтгани учун у нимага ишқий мавзудаги асари учун сариъ баҳрини танлаётган деган саволга жавоб топилгандай бўлади. Яъни, у дoston ёзишни бошлаган пайтда, эҳтимол, “Ҳайрат ул-аброр” йўналишида бир дoston ёзмоқчи эди-ю, лекин воқеалар ривожи, мавзу, мазмун кенгайди ва у “Хусн ва Дил” йўналишига ўтди. Шу маънода сариъ баҳрининг танлаганлигини мазкур ҳолат билан асослаш мумкин.

“Хусн ва Дил” 62 бобдан иборат. Дoston таркибига 5 та: “Саҳбоз ва Булбул”, “Гул ва Даф”, “Най ва Нахл”, “Косайи Чин ва Наргис”, “Бинафша ва Чанг” мунозаралари ҳам киритилган. “Хусн ва Дил” дostonи бирор шоҳ ёки шаҳзода буйруғи билан эмас, балки авторнинг ёзишича, бир шоиртаъб дўстининг маслаҳати билан яратилган. Нишотий бадий асарни фарзандидек қадрлаган ва ўздан адабий ёдгорлик қолдириш истагида “Хусн ва Дил” ҳикоятининг насрий варианты асосида қисқа муддат (5 ой) ичида ажойиб бир дoston ярата олди” [10]. Гарчи шоир жуда қисқа муддатда ушбу дostonини ёзган бўлсада, унинг гоёвий сюжети инсон маънавияти учун хизмат қилади.

Кейинги кўш исмли ишқий дoston сифатида Хиромийнинг “Раъно ва Зебо” дostonини киритиш мумкин. Ўзбек адабиёти тарихи дарслигида “Раъно ва Зебо” (1856) дostonи Китоб ва Шаҳрисабз Насруллоҳон томонидан қамал этилган йилда – халқ бошига чексиз кулфат ва алам ёғилган пайтда ёзилганлиги қайд этилади [10]. 1860 йилда Хиромий дostonни қайта ишлайди, ўзгартиришлар киритади ва янада мукамаллаштиради. Мазкур дoston Шаҳрисабз мадҳига бағишланган мустақил қасидадан кейин бошланади.

“Раъно ва Зебо” дostonи марказида икки севишган ёшнинг пок муҳаббати туради. Чунки улар ўз даврининг “ризойи нафсга” югурмайдиган, “покликни кўрғон этган” образлари бўлиб, улардаги бу асосий фазилат асарнинг сўнгигача бўртиб боради ҳамда ошиқларни бир-бирига етиштиради. Дoston кўш исмли дostonлар сингари ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида битилган. “Раъно ва Зебо”нинг кириш қисмида Зебо Санавбаршоҳнинг кизи, коронгуда

ой, малоҳат хазинасида ягона дур, нажот фариштаси эканлиги тасвирланади:

Санавбаршоҳ/да ҳам бор э/ди духтар,

V – – –/ V – – –/ V – –

Шабистони/ ҳарамга мо/ҳи анвар.

V – – –/ V – – –/ V – –

Малоҳат маҳ/занига дур/ри якто,

V – – –/ V – – –/ V – –

Парипайкар/ нажоде, о/ти Зебо [12]

V – – –/ V – – –/ V – –

Демак, келтирилган парчада шоир талмехдан мохирона фойдаланиб, уни ҳазажи мусаддаси маҳзуф ўлчовида ёзган. Шунингдек, Зебонинг хусни унинг маънавий киёфасига мос эканлиги ҳам дostonда тасвирланади.

Биринчи байтнинг иккинчи мисрасида “шоҳ” сўзида вазн талаби билан имола қўлланилган. “Раъно ва Зебо”да Раъно образи икки хил фазилатда кўрсатилади. Биринчидан, у садоқатли ёр. Иккинчидан, эса адолатли шоҳ. Ушбу икки фазилат Раъно образида дostonнинг бошидан охиригача кўринади.

Кейинги кўш исмли дoston сифатида Табибийнинг “Вомик ва Азро” дostonини кўрсатиш мумкин. Дoston Шарқ адабиётида машхур бўлган асарлардан биридир. “Юсуф ва Зулайхо”, “Тоҳир ва Зухра”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” сингари жуда кўплаб шоирлар бу мавзуга мурожаат қилганлар ва турли вариантларини яратганлар. “Уларнинг ҳар бири сюжет ва гоё жиҳатидан айрим оригиналликка эга бўлган йирик асардир... Улар ўзларининг лирик ғазалларида ва дostonларида ёрнинг гўзаллигини Азрога, ошиқнинг қахрамонлигини эса Вомикка ўхшатганлар, уларнинг номини қайта-қайта тилга олганлар [9]. Образлар талқинида Низомий ва Навоий дostonлари таъсири кўзга ташланади. Айниқса, Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги тасвир воситаларидан кенг фойдаланган [7]. Балки шунинг учун ҳам дoston ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида яратилган бўлган бўлиши мумкин.

Табибий дoston муқаддимасида эрон шоири Зоҳир Кирмонийнинг “Вомик ва Азро”сининг насрий таржимасини Сайид Ҳасан Хоразмий таржима қилганлиги айтади. Кейин “Вомик ва Азро”нинг насрий таржимаси Хоразм хони Муҳаммад Раҳим сонийга ёқиб қолади. Шундан кейин Муҳаммад Раҳим соний Табибийга “Вомик ва Азро”ни назмда битишини буюради. Дoston 81 боб, 8100 байт, 16200 мисрадан иборат. Вомик сандиқ ичидан чиққан Азронинг суратини кўриб лол қолади ва ҳушидан кетиб йиқилади:

Кўруб Вомик/ ҳамул ҳолат/га етди,

V – – –/ V – – –/ V – –

Ки ўзни маҳ/в(и) мисли су/ра-т+этди.

V – – –/ V – – –/ V – –

Қарору ху/шу сабри бўл/ди барбод,

V – – –/ V – – –/ V – ~

Якин эрди/ки бўлса жон/ди-н+озод.

V – – –/ V – – –/ V – –

Кетиб охир/ йиқилди ху/ши ерга,

V – – –/ V – – –/ V – –

Ботиб сарто/ бапо заъ-ф+и/ла терга [9]

V – – –/ V – – –/ V – –

каби парча ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)

вазнида ёзилган. Вазндаги ҳижоларнинг тенглигини сақлаш учун васл ҳамда имолани ўз ўрнида қўллаш кифоядир. Хусусан, дostonдан олинган парчада “сурат” сўзидаги “т” ундоши ўздан кейин келаётган “эт” хижосига, “жондин”даги “н” ундоши “о”га., “заъф” сўзидаги “ф” ундоши “и”га қўшилиб, сура-т+этди, жонди-н+озод, заъ-ф+и сингари талаффуз этилади. Шунингдек, 2-мисрасида эса имола ҳодисаси ҳам

қўлланилган. Унга қўра “махв” сўзи қатор ундош билан тугаганлиги сабабли ўта чўзиқ ҳижо бўлиб, бу сўзда “в” ундошидан кейин қисқа “и” унлиси қўшиб талаффуз қилинади. Бу эса оҳангда ўйноқилик ва энгиллик ҳосил қилади.

“Вомиқ ва Азро” достонида арабча жумлалар ҳам учрайди:

Қилиб юз на/въ(и) ташвир о/ш(и)коро,

V – – –/ V – – –/ V – –

Деди: “Ё лай/та мутту қаб/ла ҳозо” [9]

V – – –/ V – – –/ V – –

тарзидаги байтнинг иккинчи мисраси араб тилида битилган. Ҳақиқатан ҳам, байтдаги иккинчи мисра араб тилида битилган. Достонда келтирилган арабча жумла ҳам унинг вазнидан четлашмаган. Асосий матн билан унинг ўлчов имкониятлари бир хил. Арабча жумла маъноси достонда “Кошки шундан илгари ўлсам эрди” сингари изоҳланади.

Табибий достоннинг хотима қисмида ушбу асар ит йили, 1328 ҳижрий, 1910 милодий йилида ёзиб тугатилганлигини таъкидлайди. “Вомиқ ва Азро” икки нусхада Муҳаммад Юсуф Чокар томонидан кўчирилган.

Демак, тарихини чун жойиз эрди,

Мингу уч юз йигирма саккиз эрди [9].

Хулоса. Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз”, Хиромийнинг “Раъно ва Зебо”, Табибийнинг “Вомиқ ва Азро” маснавийларини таҳлил қилар эканмиз анъанавий ҳазажи мусаддаси маҳзуф ўлчовида битилганлигини гувоҳ бўламиз. Мазкур вазн юқорида номи келтирилган достонлар учун анъанавийлик касб этади. Фақат қўш исмли ишқий мавзуда яратилган Муҳаммадниёз Нишотийнинг “Хусн ва Дил” достонигина сариъи мусаддаси матвийи макшуф (мавқуф) вазнидадир. Бунинг асосий сабаби Нишотий “Хамса” яратишни ниёт қилган. Шу сабабдан достонини сариъ баҳри вазнларида ёзган. Чунки хамсанавислик тарихдан яхши биламизки, “Хамса”нинг биринчи достонлари сариъи мусаддаси матвийи макшуф (мавқуф) вазнида яратилган. Англашиладики, анъанавийлик фақатгина биз таҳлилга тортган қўш исмли ишқий достонларда Нишотийдагина бузилган холос, қолган барча достонларда анъанавийлик касб этган.

АДАБИЁТЛАР

1. Jumaxo'ja N., Adizova I. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: NOSHIR, 2019. – 432 b.
2. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: Sano-standart, 2017. – 450 b.
3. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob. Darslik. – T.: Tamaddun, 2019. – 520-b.
4. Алишер Навоий. Муҳакамат ул-луғатайн. МАТ. 20 томлик. Ўн олтинчи жилд. – Т.: Фан, 2000. – 329-б.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – 535 б.
6. Исҳоқов Ё. “Гул ва Наврўз”нинг муаллифи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – № 2.
7. Қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Т.: МАЪНАВИЯТ, 2004. – 464-б.
8. Муҳаммадниёз Нишотий. Хусн ва Дил. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. – 376 б.
9. Табибий. Танланган асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968. – 226 б.
10. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 3 том. – Т.: Фан, 1978. – 380 б.
11. Уч булбул гулшани. Масъул муҳаррир: Ғаниева С. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 326 б.
12. Хиромий. Раъно ва Зебо. – Т.: Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1962
13. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – 156 б.
14. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Хазина, 1996. – 196 б.
15. Эркинов С. Лутфий / Лутфий. Танланган асарлар. Иккинчи нашр. – Т.: Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960. – 118 б.

УДК: 842.573

Мохира САДУЛЛАЕВА,*Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети ассистенти**E-mail: sadullaeva@mail.ru**Ф.ф.н Ж.Мирзаев тақризи асосида***ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҲИКОЯЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАДРИЖИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР**

Аннотация

Мақолада насрнинг энг кўп учрайдиган ҳикоя жанри ва унинг тараққиёт босқичига доир назрий қарашлар тадрижи, бугунги ўзбек насрида мавзу ва мундарижаси, ғояси, умуминсоний қамров кўлами, бадиийлиги – структураси, образлари ва услубининг ўзига хослиги таҳлилланади. Унда ҳаётийлик даражаси ва бадиий тўқима уйғунлиги, тасвир руҳияти ва ифода мустақиллиги яхлитлиги тўғрисида, ҳикоячиликда миллий характер яратиш борасидаги муаммолар ҳақида мушоҳада юритилади. Бугунги ижтимоий муносабатлар, халқимиз турмуш тарзидаги жиддий муаммолар, глобаллашув жараёнида пайдо бўлаётган янги тип одам образи, аввалги даврлар учун хос бўлмаган тамомила янги сюжетлар, деталлар, янгиланаётган тил ва услуб элементлари ҳозирги ҳикоялар мисолида, жумладан, истеъдодли адиб Луқмон Бўрихон ҳикоячилиги мисолида далилланади.

Калит сўзлар: ҳикоя, жанр, ижодкор дунёқараши, бадиий структура, бадиий маҳорат, ривоя техникаси, воқелик, услуб, ифода йўсини индивидуаллаштириш, бадиий умумлашма, бадиий характер, шакл, маъно, глобаллашув, эстетик идеал, баҳолаш мезони, тил, услуб.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируется наиболее распространенный повествовательный жанр прозы и развитие теоретических взглядов на стадии его развития, тема и содержание, идея, масштабы всеобщего охвата, художественность – структура, образы и своеобразие стиля в современной узбекской прозе. В ней исследуются уровень жизненности и гармонии художественной ткани, дух образа и целостность самостоятельности выражения, проблемы создания национального характера в повествовании. Современные общественные отношения, серьезные проблемы в быту нашего народа, образ человека нового типа, формирующийся в процессе глобализации, новые сюжеты, детали, обновленные элементы языка и стиля, не свойственные предыдущим эпохам, свидетельствуют на примере современной истории, в том числе на примере истории талантливого писателя Луқмана Борихона.

Ключевые слова: рассказ, жанр, мировоззрение творца, художественная структура, художественное мастерство, прием повествования, реальность, стиль, индивидуализация выражения, художественное обобщение, художественный образ, форма, смысл, обобщение, эстетический идеал, критерии оценки, язык, стиль.

SOME REMARKS ON THE DEVELOPMENT OF MODERN UZBEK BEHAVIOR

Annotation

The article analyzes the most common narrative genre of prose and the development of theoretical views on its development stage, the theme and content, idea, scope of universal coverage, artistry - structure, images and uniqueness of style in today's Uzbek prose. It examines the level of vitality and the harmony of artistic fabric, the spirit of the image and the integrity of the independence of expression, and the problems of creating a national character in storytelling. Today's social relations, serious problems in the way of life of our people, the image of a new type of person emerging in the process of globalization, new plots, details, updated elements of language and style, which are not characteristic of previous eras, are evidenced by the example of current stories, including the example of the story of the talented writer Luqman Borikhon.

Key words: story, genre, creator's outlook, artistic structure, artistic skill, narrative technique, reality, style, individualization of expression, artistic generalization, artistic character, form, meaning, globalization, aesthetic ideal, evaluation criteria, language, style.

Кириш. Замонавий ўзбек насри ўзининг бой анъаналари ва бу адабий турдаги жаҳон бадиий тафаккури дурдонлари билан бўйлашадиган асарларига эга. Мустақиллик йилларидаги ижод еркинлиги адабиётдаги мавжуд имкониятларни янада кенгайтирди. Айниқса, ўзбек насрида ҳам катта ўзгаришларга олиб келди. Адибларимиз катта журъат билан тарихий мавзуларда, насрнинг барча жанрларида, ҳам анъанавий, ҳам янгича услубларда эмин-эркин ижод қилдилар. Қарийб қисқа фурсатда ёзилган романлар, миглаб кисса ва ҳикоялар мустақиллик даври ўзбек насрининг салоҳиятидан далолатдир.

Насрнинг энг кўп учрайдиган ҳикоя жанри айниқса, бугунги ўзбек насрида мавзу ва мундарижаси, ғояси, умуминсоний қамров кўлами, бадиийлиги – структураси, образлари ва услуби кейинги йилларда ёзилган ҳикояларникидан сезиларли даражада фарқ қилади. Аслида, ўзбек ҳикоянавислиги XX асрнинг 90-йилларига келиб ижодий янгиланиш босқичига қадам кўйди, шакл ва мазмунда ранг-баранглик касб этди. Истиклол даври насри шу давргача ҳукмрон бўлган ягона мафқурадан холи бўлди, бу эса наср имкониятларини янада кенгайтирди. Миллий насримиз инсон кўнгли кечинмаларини, руҳий эҳтиёжини ифодалаш йўлидан борди. Бу давр ҳикоячилигининг ғоявий-бадиий

мундарижаси кенгайди, мазмунан бойиди, ижодкорларнинг фаоллиги кучайди, асарларда типик образларни эмас, балки алоҳида шахс туйғуларини, инсон ботиний оламини тасвирлаш, ўзликни англаш, баркамоллик каби тамойиллар ифодасига кучли эътибор қаратилди. Мустақиллик боис ижодий эркинликка кенг йўл очилгани туфайли ёзувчиларимиз ноанъанавий кўринишдаги, ўзига хос миллий характердаги, янгича типдаги қаҳрамонларни, ўзгача ифода усулларини адабиётга олиб кирдилар.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳикояларда фалсафий-бадий, рамзий-мажозий талкин имкониятларига катта йўл очилди, тасвир ва ифодада бетакрорлик, шахс маънавий оламини турли ракурсларда таъсирчан ва ишонарли таҳлил этиш имконияти кенгайди. “Ўзбек носирларининг асосий қисми долзарб мавзунини эмас, ўзини тўлкинлангирган, ҳаётни безовта қилган инсоний тақдирларни тасвирламоқда. Бу бугунги ўзбек насри инсон кўнглини, дардларини, ҳаётини ташвишларини қаламга олишга ўтганини англатади ва бу эстетик тамойил адабий мезонга айланиб бораётганлиги қувонарлидир. Илгарилари носирлар учун инсон фаолиятининг оқибати бўлмиш улкан тарихий ҳодисалар, салмоқли ижтимоий воқеалар тасвири муҳим саналган бўлса, энди ёзувчилар воқеа-ҳодисаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган, воқеаларни ҳаракатлангирган, улардан фойда топган ёки жабр кўрган одамлар ҳақида қалам сурмоқдалар. Бугунги ўзбек насрида ҳодиса, яъни оқибатнинг ўрнига сабаб, яъни одам руҳиятининг тасвири биринчи ўринга чиқиб бормоқда”[1;]. Шу йўналишда ижод қилаётган Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул, Исажон Султон, Лукмон Бўрихон, Улуғбек Ҳамдам каби истеъдодли носирлар ўз ҳикояларида олий ҳилқат бўлган Инсон ва унинг ботиний олами, ҳаёт ва умр моҳияти ҳамда “ўз-ўзини англаш йўлида бораётган қаҳрамон руҳиятини теран кўрсатиш” йўлидан бордилар.

Кейинги даврларда ўзбек ҳикоячилиги тадрижи, поэтикаси таҳлиliga бағишланган қатор тадқиқотлар юзга келди. Хусусан, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг янгиланиши” номли тадқиқотида 80-йилларнинг иккинчи ярми ва 90-йиллар аввалидаги ҳикоялар таҳлиliga тортлади. Ижтимоий ҳаётда катта силжишлар, ўзгаришлар даври ҳикоячилиги ҳақида ёзар экан, “80-йилларда ҳикоянависларимиз бадий тафаккурига таъсир ўтказадиган ажнабий ёзувчилар жуғрофияси ниҳоятда кенгайган[2,21]”лигини, ташки таъсирнинг кучайганлигини алоҳида таъкидлайди. Дарҳақиқат, XX асрнинг 90-йиллари ва XXI аср аввалида ўзбек адабиётига Ф.Кафка, А.Камю, Т.Вулф, Я.Кавабата сингари хорижий адиблар ижоди таъсири, улар асарлари борасидаги баҳс-мунозаралар ортганлиги кузатилди. Айниқса, Н.Эшонқулнинг “Маймун етаклаган одам”, “Озод қушлар”, “Тобут” каби қатор ҳикоялари адабиётшунослар эътиборига тушди. О.Мухтор, С.Ашур, Ш.Бўтаев, Ш.Ҳамроев, С.Ўнар, И.Султон, Л.Бўрихон каби ёзувчилар ҳикояларида ҳам жаҳон насри модернизми намуналарининг таъсири сезиларли бўлиб, давр манзаралари, замон кишиси образи ўзгача оҳангларда бадий тасвир этилди. Демак, XX асрнинг 90-йиллар ҳикоячилиги реалистик тасвир услуби билан бир қаторда модернистик услуб аънаваларини ҳам ўзида мужассам этган ҳолда ривожланди.

- Тадқиқот методологияси. Истиклол йилларида ўзбек ҳикоячилиги тадқиқи бўйича қатор илмий тадқиқотлар яратилди[3]. Уларда давр ҳикоянавислигининг турли қирралари, жумладан, бадий-услубий ўзига хослик, миллий характер муаммоси, инсон

концепцияси ва шахс бадий талқини масалалари илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилди.

Таҳлил ва натижалар. Ҳикоячиликда миллий характер яратиш борасидаги муаммолар ҳам адабиётшуносликнинг асосий масалаларидан биридир. Зеро, даврнинг маънавий қиёфаси бадий асар қаҳрамонларнинг характер хусусиятлари орқали ёритилади. Бу хусусда адабиётшунос олим Х. Умунов шундай ёзади: “Характер ва унинг психологияси таҳлили адабиётнинг камолоти, ёзувчининг маҳорати даражасини белгиловчи омилдир”[4]. Ўзбек ҳикоячилигида миллий характер ва инсон руҳий олами тасвири билан боғлиқ жиҳатлар, давр муаммоларининг қаҳрамон қиёфасидаги бадий инъикоси, аънава ва издошлик масалаларини тадқиқ этиш ҳам ёзувчи маҳорати қирраларини аниқлашда алоҳида аҳамиятга эга. Адабиётшунос Г.Сатторованинг “Миллий характер ва бадий талқин” номли монографиясида миллий характер яратишдаги турли омиллар Ф.Ҳотам, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқул ҳикоялари мисолида тадқиқ қилади ва “Янги босқич ўзбек ҳикоячилигида миллий характер яратишнинг бадий-эстетик тамойилларини ҳозирги ўзбек насрининг кўзга кўринган ва ўзига хос йўлдан бораётган, айниқса, ёш вакиллари ижоди мисолида кузатиш ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг истиқболли йўналишларидан биридир, дейишга асос беради”, - деган хулосага келади[5]. Хуллас, истиқлол йиллари яратилган минглаб ҳикояларда жаҳон адабиёти тажрибаларидан кенг қўламда ижодий фойдаланиш, аънава ва ўзига хослик, бадий маҳорат ва услуб турфалиги намоён бўлмоқда.

Замонавий ўзбек насрида бир қатор ҳикоялари билан ўқирманлар кўнглидан жой олган адиб Лукмон Бўрихон ижодида ҳам аънавановий сюжет ва ижодкорнинг ўзига хос услуби йетакчилик қилади. Жумладан, “Кўноқ”, “Тун қаъридаги шувъла”, “Токчадаги тумор”, “Кўшяпроқ”, “Чўлдан келган ташвиш” каби ҳикоялари шу тоифага мансубдир. Албатта, бир қаторда санаб ўтилган ушбу ҳикояларнинг ҳар бири алоҳида ёндашувга арзийди. Ҳар бирининг ўзига хос услуби, йўналиши бор. Умумий ҳолатда маҳсул тадқиқотларга эҳтиёж туғдиради. Аммо, юқорида қайд этганимиздек, улардаги умумийлик, ягона реалистик пафос ўзбек халқининг бугунги турмуши манзараларини қай йўсинда ифодалашда кўринади. Ёзувчининг кўпгина ҳикояларида ўзбек халқининг турмуш тарзи, урф-одатлари, қадриятлари, бугунги нуқтаи назардан образлар руҳияти асосида очиб берилган. Лукмон Бўрихон миллатнинг ўз давридаги суратини чизиб бера олди [6]. Адабиётшунос Умарали Норматов таъкидлаб ёзади, “Маълум бўляптики, биз бир вақтлар менсимайроқ тилга оладиган оилавий, маънавий турмуш иқир-чикирлари деб аталган соҳада ҳам шахснинг бисоти, ҳаёти маъносини очиш, кашф этиш имкониятлари кўп”. Асосли таъкидланганидек, ҳаётда езулик, инсон бахти йўлида ички ва ташки тўғаноклар кўплигидан ўқувчи изтироб чекади.

Хулоса ва таклифлар. Шақлан ихчам ва ижодий имкониятлари чекланган жанр сифатида ҳикоя ҳаётини тафсилот, сюжет соддалиги ва характер мантиқини омухталаштиради. Унда инсон феъл-атвори муҳим қиррасини ҳам индивидуаллаштириш, ҳам умумлаштириш иқтидори, тасвир йўсини ва ифода мустақиллиги уйғунлиги, талқин ва таҳлил ўрин алмашинувлари мунтазамлиги, ривоя техникаси ва йиғик тасаввур синтези ҳал қилувчи вазифа бажаради. Аслида “ҳикояда характернинг айрим чизгиларигина намоён бўлади, шу бонс воқеанинг ўзи аҳамиятли мазмун-моҳиятни намоён этиши учун яроқли бўлиши лозим” [7]. Энг муҳими, ҳикоя адабий-тарихий жараёнга доир уч

замон хусусиятини мужассам эта оладиган ўзига хос бадий жанр ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Йўлдошев Қ. Дунё билан бўйлашиб. // “Жаҳон адабиёти” журналі. 2007. 11-сон
2. Дўстмуҳаммедов Х. Ҳозирги ўзбек ҳикоячилигида бадий тафаккурнинг янгиланиши (80-йиллар охири 90-йиллар аввали ҳикояларимисолида). Фил.,фанл.номз.автореферати.-Тошкент.1995. Б.21.
3. Дониёрова Ш.Ш. Холмирзаев ҳикояларининг бадий-услубий ўзига хослиги. НДА. – Тошкент, 2000. – 23 б.;
4. Сатторова Г. 90-йиллар ўзбек ҳикоячилида миллий характер муаммоси: НДА, – Тошкент, 2002. – 25 б.;
Матякупов С. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида инсон концепцияси ва шахс бадий талқини. НДА. – Тошкент, 2006. – 22 б.
5. Сатторова Г. Миллий характер ва бадий талқин. – Тошкент. “Фан”. 2007. Б. 9.
6. Mahmudov Y. Nikoya badiiyati. T. Turon zamin ziyo. 2017. 13 б
7. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. T. Sharq. 2004

UDK 81-42

Xusniddin XAITOV,*Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi o'qituvchisi**GulDU mustaqil tadqiqotchisi**E-mail: Husniddinhavit1989@gmail.com**GulDU dotsenti f.f.n O.Fayzullayeva taqrizi asosida***PHONETIC CHANGE IN THE EPO TEXT EXPLANATION OF DIALECT WORDS**

Abstract

This article presents a presentation of opinions on the dialectal interpretation of phonetically modified dialect words in the vocabulary of Fazil Yoldosh oglu and Abdunazar Bakhsh's variants of the Alpomysh epic. In the text of the epic, examples of dialect words that have undergone phonetic changes are selected, and each of them is given a descriptive explanation. Phonetically modified dialect words in the epic text are also analyzed as a type of dialectism based on a scientific and theoretical approach.

Key words: epic, folklore dialectology, epic vocabulary, dialect word with phonetic change, dialectism, dialect analysis, dialect description, explanation.

ФОНЕТИЧЕСКОЕ ИЗМЕНЕНИЕ В ТЕКСТЕ ЭПОСА ОБЪЯСНЕНИЕ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ

Аннотация

В данной статье представлено изложение мнений о диалектной интерпретации фонетически измененных диалектных слов в лексике вариантов Фазиля Ёлдош оглы и Абдуназара Бахша эпоса «Алпомыш». В тексте эпоса подобраны примеры диалектных слов, претерпевших фонетические изменения, и каждому из них дано описательное объяснение. Также анализируются фонетически измененные диалектные слова в эпическом тексте как тип диалектизма, основанный на научно-теоретическом подходе.

Ключевые слова: эпос, фольклорная диалектология, лексика эпоса, диалектное слово с фонетическим изменением, диалектизм, диалектный анализ, диалектное описание, объяснение.

DOSTON MATNIDA FONETIK O'ZGARISHGA UCHRAGAN DIALEKTAL SO'ZLARNING IZOHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada "Alpomish" dostoni Fozil Yo'ldosh o'g'li va Abdunazar baxshi variantlari leksikasidagi fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'zlarning dialektal izohiga oid fikr-mulohazalar bayoni keltirilgan. Doston matnida fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'zlardan misollar ajratib olinib, har biriga tavsifiy izoh berilgan. Shuningdek, doston matnidagi fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'zlar dialektizmning bir turi sifatida ilmiy-nazariy yondashuv asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: doston, folklor dialektologiyasi, doston leksikasi, fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'z, dialektizm, dialektal tahlil, dialektal tavsif, izoh.

Kirish. O'zbek shevalarida mahalliy-hududiy ruhiyat va tasavvur aks ettiruvchi xususiyatlar borki, ularni folklor asarlarini o'rganishda ham kuzatish mumkin. Jumladan, xalq dostonlari matni dialektal mazmun va mohiyat jihatdan barcha xususiyatlarni o'zida saqlab qolgan, tilimizning jozibasini aks ettirgan dialektal merosimiz ekanligini aytish mumkin. Xususan, "Alpomish" dostoni matniga xos dialektal so'zlar shuni ko'rsatmoqdaki, ularning nafaqat leksik-semantik, morfologik xususiyatlari, balki fonetik tavsifidan ham dialektal ma'noga ekanligi ayonlashmoqda.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.** "O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi" [1]: Biroq dostondagi fonetik holatlar ma'nolarga putur yetkazmasa-da, aksariyat nashr ishlarida mahalliy-hududiy tasavvur va ruhiyat beradigan jihatlari tahrirlanib, ayniqsa, dialektal fonetik xususiyatlardan voz kechilganligini ko'rish mumkin. "Hamid Olimjondan tortib, dostonning deyarli barcha noshirlari asarni chop etishda undagi sheva belgilarini kamaytirishga imkon boricha

uringanlar. Bu hol ko'p o'rinlarda matn tarovatiga jiddiy zarar yetkazgan. [2]:

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Baxshidan jonli ijro davomida yozib olingan matnda fonetik o'zgarishlarga uchragan dialektizmlarni aynan berilmay, shevaga xos so'zlarning fonetik xususiyati yo'qotilganligi ko'rinadi. "Foentika hamma lingvistik vositalar bilan chambarchas bog'liqdir. Jumladan, leksikada so'zlarning ma'nolari shu so'zlarning tovush sostavlariga aloqadordir [3]. Bu holatni "Alpomish" dostoni matnida kuzatish mumkin.

Dostonning Fozil Yo'ldosh varianti va Abdunazar baxshi variantlarida ham bu hol kuzatilsa-da, biroq fonetik o'zgarishlarga uchragan dialektal so'zlarning ancha qismi saqlanib qolingaligi bilan e'tiborli.

Qalmoq borib, qo'nsam Chilbir dashiga.

Kalma shahodat musurmonning tiliga,[4]

Misradagi dash dialektal so'zi tarkibidagi [t] undoshi tushirilishi dialektal xususiyatni shakllantirgan: "Dash – dasht, dala" [6]. "DASHT [f-t] 1 Ekilmay yotgan suvsiz yer; cho'l. 2 Keng, ochiq maydon; dala" [7].

Qalmoq elda jaylov olib yuramiz,

Qursin Boybo'rini nima qilamiz? [4]

Jaylov dialektal so'zida [y] undoshining [j] undoshiga aylanishini shevaviy hodisa deyish mumkin. "Jaylov – yaylov, mol o'tlaydigan joy, kenglik" [6]. "Dash, dasht – 1. Suvsiz qaqrab yotgan dashtlik"[8]. "YAYLOV chorva o'tlaydigan maydon; o'tloq, o'tlov" [5].

Yurakdan kechirib oh bilan voyni,
Kiygizdi ustiga yaxshi sarpoyni[4].

Fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'z – sarpoyni tarkibidagi [y] tovushi orttirilishi dialektal xususiyatning ifodasi. "Sarpoyni – sarpoyni" [6] "SARPO [f-t] 1 etn.To'y va boshqa rasmiy marosimlarda to'yga taalluqli kishilarga taqdim etiladigan bosh-oyoq kiyim yoki to'n, do'ppi, qiyiqcha va sh.k. 2 Umuman kiyim-kecha, kiyimbosh" [5]. Bu leksik birlikning shevaviy xususiyatidan kelib chiqqan holda leksik-fonetik dialektizm deyish har jihatdan o'rinli.

–Hali y il erta, tari-tarmoq eksang ham ovqatligingni olib qolasan; bu yilgi beradigan har nima podsholik chiqimdan ham o'tdim, – dedi[4].

"Tari-tarmoq – tariq yoxud shunga o'xshash tez pishar donli o'simliklar" [6]. Mazkur gapda tari-tarmoq dialektal so'zida [q] undoshi tushishi natijasida shevaviylashish hodisasi yuz bergan. Qipchoq shevalarida "so'z oxirida k, q undoshlari tushib qoladi: sariq – sari" [1]. Ko'rinib turibdiki, leksik birlikning dialektal tavsifi shu birgina tovush bilan bog'liq. Tez pishar donli o'simliklar leksik birlikning dialektal ma'nosini ifodalagan.

Oti Alpomish yorim bordir,
Elda zo'raborim bordir,
Qatordagi norim bordir,
Shundayin qaysarim bordir[4].

Barchin tilidan Alpomishga berilayotgan tavsifda zo'raborim fonetik o'zgarishga uchragan so'z "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "ZO'RAVOR dial. Zo'ravor" [7] dialektal so'z ekanligi qayd etilgan. Zo'ravor leksik birligi tarkibida [v] undoshi [b] undoshiga, shuningdek, zo'ravor shakli oxiridagi [r] undoshi esa [n] undoshiga o'zgarishi natijasida fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'zni shakllantirgan.

Sen menga nah urib, lopi urasan,
Juda ham akangni nomard bilasan,[4]

LOF [f-t] 1 Haqiqatga to'g'ri kelmaydigan, haddan tashqari bo'rttirilgan yolg'on gap; mulbag'a. 2 Ortiq ko'pirtirib maqtanish" [7]. "Lopi – yolg'on, maqtanish, katta gapirish, lof urish" [6]. Doston matningn ba'zi o'rinlarida ushbu dialektal so'z lof holatida ham uchraydi. Bizningcha, doston nashrga tayyorlanish davomida ushbu dialektizm tahrirlanib, adabiy holatga keltirilgan. Chunki baxshi sheva vakili ijroda adabiy tilga rioya qilmaydi, aksincha, tinglovchilar uchun xalqchil va tushunarli bo'lishi uchun ham dialektal ruhiyatdan chiqib ketmaydi.

Solib qo'yg'an bul to'shagim jiyildi,
O'ylab ko'rsam, ko'rgan tushim qiyindi(r), [4]

"Jiyilmoq – yig'ilmoq, jam bo'lmoq" [6]. Mazkur misrada jiyildi dialektal so'zi fe'l so'z turkumiga mansub bo'lib, [j] undoshi [y] undoshi o'rnida qo'llanilishi bilan shevaviylashgan. Doston matnida xuddi shu tarzda eng ko'p qo'llanilgan, tahrirda misraning keyingi misradagi so'zlar bilan qo'fiyadoshligini saqlanishi uchun ham dialektal so'z holatida qoldirilgan deyish mumkin.

Bu so'zni aytib turib edi, Qorajon ham jovchi bo'lib borib qoldi[4].

"Jovchi – sovchi"[6]. "SOVCHI etn. Uylanuvchi yigit tomonidan qiz ko'rish va qiz tomon roziligini so'rash uchun vakil qilingan kishi" [5].

"Sovchi" degan so'zdan to'yning hidi keladi. Elda har kim ham sovchi bo'lavermaydi. Ko'rib-kechirgan, so'zga chechan "so'zchi"lar bu ishni uddalashadi. Bu so'z aslan "so'zchi" degan ma'noni anglatgan. Qadimgi tilimizda "sav" – "so'z" degani. Darhaqiqat, birovning eshigiga sovchilikka borgan odam quad bo'lishni istayotgan tarafning so'zlarini

olib boradi. Shuning uchun ham unga "so'zchi" – "sovchi" deyilgan. Qoshg'ariy izohiga ko'ra "savchi" so'zining bir qancha ma'nolari bor. Ba'zi manbalarda payg'ambarlar ham "sovchi" deb atalgan. Chunki ular ham ham xudoning so'zini odamlarga yetkazishgan" [9]. Doston matnida sovchi fonetik o'zgarishda, ya'ni jovchi dialektal so'z maqomini olgan deyish mumkin.

Tortib olib bo'lmasa, o'g'irlab olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, xudo bizga bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?![4].

"Taraddi – taraddud, iloj, imkon, chora" [6]. "TARADDUD [a] 1 Biror ishni, maqsadni amalga oshirish uchun ko'riladigan tayyorgarlik, urinish, harakat" [5]. Yana bir fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'z – taraddi bo'lib, oxirgi bo'g'inida tovush o'zgarishi va tushishi bilan shevaviylashgan. Matnda chora, iloj dialektal ma'nosida kelayotganligini ko'rish mumkin.

Toshloqda chopadi nazari tulpor,
Bo'yin so'zib irg'ir edi jonivor,[4]

"CHO'ZMOQ 1 Tortib uzaytirmoq, uzaytirmoq" [5]. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "CHO'ZG'IN dial. Cho'ziq" [5] deb qayd etilgan. Ushbu dial izohi cho'zg'in shevaga xos so'z ekanligini ifodalaydi. Ikkinchi satrdagi so'zib dialektal leksik birligidagi [ch] tovushi [s] tovushiga o'zgarigan, shu ma'noda fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'z deyish mumkin.

Uchida chichqonlar bolalab yotgan,
Izdan tushgan pishak oltoydagi yetgan, [4]

"SICHQON 1 Har turli yerlarda yashashga moslashgan kemiruvchi sutemizuvchi hayvon" [5]. Shevaga oid bunday holat, ya'ni [s] undoshining [ch] undoshiga o'zgarishi doston matnidagi boshqa so'zlarda ham uchraydi. Masalan: soch – choch. Bu fikrlar esa chichqon dialektal leksik birligini shevaviylashganlini ko'rsatadi.

Borgandan tegadi bodom qobog'ing,
Qullu bo'lsin, akajon, arg'umog'ing,
Chopar ot o'ynatib bundan borasan,[4]

Qullu bo'lsin leksik birligi quyidagicha sharhlangan: "QULLUQ s.t. Minnatdorchilik ifodalovchi so'z, rahmat, minnatdorman" [5]. "QUTLUG' 1 Qut-baraka, baxt keltiruvchi; qut-barakali" [5]. "Alpomish dostonining izohli lug'ati"da: "Qulluq bo'lsin qilmoq – qutlamoq, muborakbod etmoq" [6] tarzida tahrirdagi so'z kiritilgan. Doston matnidagi ushbu dialektizm barakalayman, baxt keltirsin dialektal ma'nolariga ega. Qut – baraka, qutli – barakali ma'nolarini, shuningdek, qutlug' tushunchasi baxt-saodatni ham ifodalaydi. Qut asosidagi qo'shimcha shakl ta'sirida [t] undoshi [l] undoshi o'zgarishi hamda so'z oxirida [q] undoshining tushib qolishi dialektal tavsif hosil qilish bilan birgalikda dialektal shaklga ham ega bo'lgan.

Men sho'rildan ko'ngli cho'rchib yurmasin,
Nima bo'lsa bu so'zimni bilmasin[4].

"CHO'CHIMOQ 1 Bexos tashqi ta'siridan sakrab, sapchib tushmoq, seskanmoq. 2 ko'chma Qo'rqmoq, hadiksiramoq, shubhalanmoq" [5]. Cho'rchib leksik birligida [r] undoshi orttirilishi dialektal holat, qo'rqib, umuman, qo'rqmoq ma'nosida qo'llanilgan.

Bularning ishini xaloyiq bilmas,
Ikkovi bir-birin hech parvoy qilmas[4].

"PARVO [f-t] Kimsa yoki narsaga bo'lgan diqqat-e'tibor, qiziqish, nazar-pisand" [7]. Misradan ko'rinib turibdiki, leksik birlikda [y] undoshi orttirilgan. Qipchoq shevasidagi ayrim so'zlarda unli tovushdan keyin bu [y] undoshi orttirilishi kuzatiladi. Bu holat dostonning Abdunazar baxshi ijrosidagi variantidagi ayrim misollarda ham uchraydi.

Aytib o'tayin poyma-poy,
Yaratgandir yakka Xudoy.
Dunyo ekan ko'hna saroy,
O'tib borar shoh-u gadoy[10].

Yuqoridagi misrada gadoy so'zida ham [y] undoshi orttirilgan. Parchada Xudo so'zida ham [y] undoshi kelayotgani ham dialektning belgisi deyish mumkin. Shu ma'noda dostonning har ikki varianti matnidagi [y] undoshi

orttirilib qo'llangan leksik birliklarni fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'z qatoriga kiritish o'rinli deb bilamiz. Bu dialektal so'zlar jadvalga joylashtirilganda fikr-mulohazalar o'rinli va asosli ekanligi aniq ko'rinadi.

/r	Fonetik o'zgarishga uchragan dialektal so'zlar		Dialektal ma'no	Adabiy til shakli
	dash	dəsh	dala, kenglik	dasht
	jaylov	jəylov	chorva yoyib boqiladigan hudud	yaylov
	zo'rabor	zərəbər	zo'rlik ishлата oladigan kishi	zo'ravo n
	cho'rchib	chərchib	qo'rqib	cho'chi b
	parvoy	pərvoy	e'tibor	parvo

Doston leksikasidagi lingvistik unsurlar, avvalo, dialektal xususiyat bilan bog'liq. Dialektal matn sifatida asosiy shevaviylashish hodisasi jarayonida fonetik o'zgarishlar muhim ta'minlovchi vosita ekanligini aytish mumkin. Biroq nashr ishlarida aksariyat bunday shevadagi so'zlarni adabiy lashtirilishi dialektal xususiyatlarni yo'qolishi va ayrim xatolarning yuz berishiga sabab bo'lgan. Xususan, olim Q.Yo'ldoshev ham bu haqida fikr bildirgan.

Boysarining ikki jildav to'pi bor,

Har ko'chganda to'p bo'shatib jo'nadi, [4]

Ushbu misradagi jildav so'zini olim jildam ekanligini, ildam so'zidan oldin [j] undoshi orttirilib qo'llanilishini va jildav emasligini aytib o'tgan. Bu ham yuqoridagi aytilgan fikrlarimizga yaqinligi bilan e'tiborli. "ILDAM Tez harakat qiladigan, boshqalardan tezroq yuradigan; chaqqon". "ILDAM-JILDAM Tez harakat qiladigan, tez yuradigan, chaqqon" [7]. Chunki bu shevada aksariyat unli tovush bilan boshlanuvchi so'zlardagi birinchi tovushdab oldin [j] undoshi orttirilish kuzatiladi.

Tahlil va natijalar. "Yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan so'zlarning ma'no o'zgarishi asosan bir so'zninggina talaffuziga bog'liq emas, akasriyat holda shu so'z tarkibidagi (o'zakdagi yoki birinchi bo'g'indagi) birigina unlining talaffuziga bog'liq [11]. Shu ma'noda o'zakdagi yoki birinchi bo'g'indagi birigina unlining talaffuzi bilan dialektal ma'no hosil bo'lishini ko'rish mumkin. Demak, doston matnidagi fonetik o'zgarishlar ham dialektal xususiyatlarni ta'minlovchi muhim omillardan biri. Bu esa fonetik o'zgarish bilan bog'liq leksik birliklarni fonetik dialektal so'z turi sifatida baholash imkonini beradi. Chunki doston leksikasi tarkibidan: "Bu xildagi fonetik o'zgarishga uchragan yuzlab, minglab misollarni keltirish mumkin" [12]. Dostonning leksik tarkibida

fonetik o'zgarishlarga uchrab shevaviylashgan so'zlarni ham e'tibordan chetda qoldirmasdan imkon qadar izohi bilan dostonga bag'ishlangan alohida lug'atda berilishi o'rinli bo'ladi. Shu ma'noda dialektal leksikografiyaga oid tadqiqotlarda dialektizmning bu turini ham kiritish shevaga oid tavsiflarni yo'qolib ketmasligini ta'minlashga xizmat qiladi. Chunki doston matnidagi fonetik o'zgarishga uchragan bunday dialektal so'zlar birgina tovush bilan farqlanishi shevaviy jihatdan muhim sanalanishini aytish mumkin. "Dostonda sheva unsurlari badiiyatni tayin etuvchi asosiy omil bo'lgan" [2].

"Xulosa qilib aytganda, milliy til, adabiy til va mahalliy dialektlar orasida domiy o'zaro munosabat va bog'liqlik bo'lishi bilan bir qatorda, ular orasida ma'lum farqlar va o'ziga xos chegaralar ham mavjudki, bunday farq va chegaralar haqida har bir filolog aniq tasavvurga ega bo'lishi kerak" [10]. Bizningcha, ma'lum farqlar va o'ziga xos chegaralar bilan shevaviy xususiyatga ega bo'lgan leksik birliklar fonetik dialektizmlarga xos bo'lib, doston poetikasida ham alohida o'rni bor. "Baxshilarning yuksak san'atkorliklari shundaki, jo'ngina maishiy unsur yordamida g'oyat nozik, tasvirlash mushkul holat ifodalanadi. Ayni vaqtda, sheva imkoniyatlaridan foydalanib, yuksak poetik samaradorlik ham ta'minlanadi" [2]. Dostonda bunday dialektal so'zlar to'liq tahrirlanib yuborilganda poetik samaradorlik ham ta'minlanmas, asarning dialektal xususiyati sezilmas edi. Biroq o'rganilgan dialektal so'zlarning tavsifidan bunday leksik birliklar anchasi tahrir bo'lganligini ta'kidlab, qolganlarini doston shevasiga oid lug'atda berish o'zbek shevashunosligi va eposning keyingi nashrlari uchun muhim deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: "NAVRO'Z", 2016. – B. 25.
2. I'doshev Q. "Alpomish" talqinlari e'ki doston badiiyati hamda millat ma'naviyati haqida ayrim fikrlar. – T.: "Ma'naviyat", 2002. – 168 b.
3. Afzalov Sh. U'zbek tilining Parkent shevasi. Filologiya fanlari kandyatati darajasini olish uchun e'zilgan dissertatsiya – Toshkent:, 1952. – B. 42.
4. Fozil Yo'ldoshev o'g'li. "Alpomish" dostoni. "SHARQ" nashriyot matbaa aksiyadorlik jamiyati bosh tahririyati. – Toshkent:, 2010. – B. 12, 19, 22, 26, 36, 63, 71, 78, 80, 95, 114, 143, 153, 158.
5. Ma'rufov Z. U'zbek tilining izoxli lug'ati. – Moskva: Rus tili, 1981. II jild. – B. 24, 58, 64, 122, 385, 388, 476, 616, 627.
6. Mirzaev T, Eshonkul J, Fidokor S. "Alpomish" dostonining izoxli lug'ati. – Toshkent:, "Elmus-Press-media", 2007. – B. 26, 34, 37, 39, 58, 79, 88, 138.
7. Ma'rufov Z. U'zbek tilining izoxli lug'ati. – Moskva: Rus tili, 1981. I jild. – B. 215, 311, 435, 572.
8. Nazarov. Laqaylar: ba'zi su'zlar va iboralarning dialektologik mazmuni. – Toshkent:, 2005. – B. 39.
9. Shukur E. Bobo su'z izidan. – Toshkent:, "MASHUR-PRESS", 2018. – B. 62.
10. Po'nov A. "Alpomish" dostoni. – Toshkent:, Akadempnashr, 2018. – B. 16.
11. Donyorov X, I'doshev B. Adabiy til va badiiy stil. – Toshkent:, Fan, 1988. – B. 15, 76.
12. Enazarov T. Dialektologiya metodologiyasi. – Toshkent:, Innovatsiya-Ziyo. 2020. – B. 35.

Orifa XUDAYBERDIYEVA,
ToshDO'TAU tayanch doktranti
E-mail: orifa.xudayberdiyeva@mail.ru

ToshDO'TAU professori, fil.f.d. B.R. Mengliyev taqrizi asosida

GENERAL ISSUES OF GENDER SPECIFICITY OF NON-LITERARY LEXICAL ELEMENTS IN PERSONAL CORRESPONDENCE

Abstract

There are many scientific studies devoted to gender differences in writings in world linguistics. In particular, the lexical features of men's and women's speech are deeply analyzed. This article discusses the lexical features of women's and men's correspondence, based on scientific research in world linguistics. Lexical features are based on examples taken from personal correspondence on Telegram and Instagram social networks.

Key words: gender, lexical features, masculinity, femininity, personal correspondence, vulgarism, taboo, euphemism.

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ГЕНДЕРНОЙ СПЕЦИФИКИ НЕЛИТЕРАТУРНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ЛИЧНОЙ ПЕРЕПИСКЕ

Аннотация

В мировой лингвистике имеется множество научных исследований, посвященных гендерным различиям в письменности. В частности, глубоко анализируются лексические особенности мужской и женской речи. В данной статье рассматриваются лексические особенности женской и мужской корреспонденции, основанные на научных исследованиях мирового языкознания. Лексические признаки основаны на примерах, взятых из личной переписки в социальных сетях Telegram и Instagram.

Ключевые слова: гендер, лексические признаки, мужественность, женственность, личная переписка, вульгаризм, табу, эфемизм.

SHAXSIY YOZISHMALARDAGI NOADABIY LEKSIK UNSURLARNING GENDER XOSLANISHINING UMUMIY MASALALARI

Annotatsiya

Dunyo tilshunosligida yozuvlardagi gender farqlarga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar talaygina. Ayniqsa, erkak va ayollar nutqining leksik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Ushbu maqolada ayollar va erkaklar yozishmalaridagi leksik xususiyatlar haqida fikr yuritilgan bo'lib, dunyo tilshunosligidagi ilmiy tadqiqotlarga tayanilgan. Leksik xususiyatlar telegram va instagram ijtimoiy tarmog'idagi shaxsiy yozishmalardan olingan misollar orqali asoslangan.

Kalit so'zlar: gender, leksik xususiyat, maskulinlik, femininlik, shaxsiy yozishma, vulgarizm, tabu, efemizm.

Kirish. Ayollar va erkaklar o'rtasidagi lingvistik farqlar har doim insoniyatning o'ziga xos qiziqirgan mavzusi bo'lib kelgan va yillar davomida o'rganilgan til farqlari maqollarda ham o'z aksini topgan: Er lafzidan qo'y bo'g'zidan; Er so'zi – el so'zi; O'tarchining nashtari yeng uchida, Zahar xotin nashtari til uchida; Xotin so'zini qondirar, Er urug'idan tondirar; Ota qarg'ishi — o'q, Ona qarg'ishi — do'q; Erning so'zi bitta; Ikki xotinlikning qulog'i tinmas; Kelin kimxob kiyar, Qaynona qarg'ab kuyar; Kelinning tili yo'q, Qaynonaning — iymoni; Xotinning qaqildog'i — tegirmonning shaqildog'i; Erdan — xato, xotindan — uzr, Xotindan — xato, erdan — jazo[1]. Maqollarning mazmuni umumlashtirilganda erkaklarning bir so'zligi, ya'ni qat'iyiligi, ayollarning esa ko'p gapirishga moyilligi yuqori ekanini anglash qiyin emas. Dunyo folklingvistlari tadqiqotlarida ham ta'kidlanganidek erkaklar ayollarga nisbatan so'kish so'zlari va tabularni ko'proq ishlatadilar.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jespersenning ta'kidlashicha, ayollar dag'al va qo'pol ifodalardan instinktiv ravishda qochadilar va nozik, yashirin va bilvosita ifodalarni afzal ko'radilar. Fleksner o'zining "Amerika jargonlari lug'ati" ga kirish so'zida ta'kidlaganidek, amerikada jargonlarning aksariyati erkaklar tomonidan yaratilgan va faol qo'llaniladi[2]. Lakoff, shuningdek, erkaklar ayollarga qaraganda kuchliroq haqorat so'zlarni ishlatishini ta'kidlaydi, ammo "uning dalillari shunchaki taassurotga asoslangan"ligini

Jennifer Coates qayd etib o'tadi[3]. Kramer Nyu Yorkerdan olingan multfilmlarni tahlil qildi. U multfilm yaratuvchilar o'zlarining erkak qahramonlarini ayol qahramonlarga qaraganda ancha erkinroq so'kinadigan qilib yaratgan. U talabalarga multfilmlardan olingan taglavhalarni erkak yoki ayol ekanligini aniqlashni topshirdi. Ko'pgina taglavhalar uchun so'zlovchining jinsi bo'yicha aniq raqamlar (kamida 66 foiz tasdiq) mavjud edi.

Ayollar tili juda nafis, odobli, hayoli degan e'tiqod juda keng tarqalgan va ko'p asrlar davomida mavjud bo'lib kelgan. Vulgarizm madaniy konstruksiyadir va dalillar shuni ko'rsatadiki, bu o'rta asrlarning yangi saroy an'anasi bo'lib, u zo'ravonlikni yaratib, vulgarlikni ham yaratgan. Lakoff o'z pozitsiyasini keyinchalik shunday sarhisob qiladi: "ayollar rangsiz yoki qo'pol iboralarni ishlatmaydilar, ayollar evfemizm bo'yicha mutaxassisdir"[4]. So'kish va qo'pol so'zlardan qochish ayol notiqlar uchun ideal holat hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, odamlar uzoq vaqt davomida ayollar va erkaklar so'kish va boshqa tabu iboralarni ishlatishda farq qiladi deb o'ylashgan.

Muloqotda ayollar ko'proq ijtimoiy-emotsional e'tiborni namoyon qiladilar, aloqani rivojlantirish va saqlash, his-tuyg'ularini ifoda etish uchun muloqotdan foydalanadilar. Erkaklar esa muloqotdan muammolarni hal qilish, muammolarni muhokama qilish, o'z fikrlarini bildirish va faktlar haqida xabar berish vositasi sifatida foydalanadilar

(Eckert&McConnell-Ginet, 1992; Holmes, 1995; Lakoff, 1973; Mulac, Bradac&Gibbons, 2001; Tannen, 1990) . Bu tendensiyalar ayollarning gender stereotiplariga ko'proq g'amxo'rlik va munosabatlarga yo'naltirilganligi va erkaklarning ko'proq mustaqil sifatiga mos keladi (Carli, 2001; Eckert&McConnell-Ginet, 1992; Lakoff, 1990; Zimmerman, Holm&Haddock, 2001). Bu shuni ko'rsatadiki, ayollar va erkaklar ko'pincha o'zaro munosabatlarda o'zlarining stereotipik gender rollarini bajaradilar. Bundan tashqari, erkaklarga nisbatan ayollar ko'proq odobli, hayoli shakllardan foydalanishlari (Holmes, 1995), ko'proq maqtov va xushomadga moyillik (Holmes, 1988), his-tuyg'uga berilgan va mavhum fikrlardan foydalanish, ko'p savol berish (Carli, 1990; Mulac&Lundell, 1994; Mulac, Lundell&Bradac, 1986; Thomson&Murachver, 2001), boshqalarning javobi uchun qisqa javoblarni taklif etish (ha, hm, ok kabi; Aries, 1982; Holmes, 1992; Mulac, Wiemman, Widenmann&Gibson, 1988), ko'proq mublag'adan foydalanish (Aries, 1982; Crosby&Nyquist, 1977; Fitzpatrick, Mulac&Dindia, 1995) holatlari aniqlangan . Ayollardan farqli ravishda, erkaklar ko'proq fikr bildirishadi (Aries, 1982; Tannen, 1990; Thomson&Murachver, 2001); uzoqroq gapirish orqali suhbatda hukmronlik qilish (Herring, Johnson&DiBenedetto, 1995; Swacker, 1975; Goddard&Patterson, 2000), faktlar, miqdorlar va geografik joylashuvga ko'proq murojaat qilish (Aries, 1982; Mulac va b., 1988; Zimmerman&West, 1975), suhbatni bo'lish (Carli, 1990; Mulac va b., 1988; Zimmerman&West, 1975), fikrga qarshilik qilish ehtimoli ko'proq (Carli, 1990) va nutqning to'g'ridan to'g'ri, vositasiz shakllaridan foydalanishlari aniqlangan (Mulac va b., 2001; Mulac va b., 1988)[5].

Bundan tashqari, og'zaki suhbatdan farqli o'laroq, yozish ko'proq vaqt talab qiladigan va uzoq davom etadigan jarayondir. Bu kontentni yanada ongli ravishda qurish imkonini beradi. Lekin bu so'zlovchining jins kabi individual xususiyatlarini ochib berish darajasini o'zgartirishi mumkin. Yuqoridagi farqlarga qaramay, bolalar va yoshlar tomonidan yozilgan yozuvlar yuzma-yuz suhbat va elektron pochta orqali aks etadigan jinsga bog'liq til effektlarini ko'rsatishi aniqlangan. Masalan, xushmuomalalik elementlarini kiritish (Rubin&Greene, 1992), hissiyotlarga ishoralar (Levine&Geldman-Caspar, 1997; Mulac&Lundell, 1994; Mulac, Studley& Blau, 1990), haqiqiy, shaxsiy tajribalar (Marschall, 1997; Peterson, 2001) erkaklarga qaraganda ayollarga xosdir. Bundan tashqari, ayollar erkaklarga nisbatan ko'proq ta'sirchanlikni ifodalovchi belgilarni qo'llaydi (masalan, yozuvda undov belgisi, tagiga chizish kabi punktuatsion belgilardan foydalanish: Colley&Todd, 2002; Janssen&Murachver, 2004), qisqa tuzilgan gaplardan foydalanishi (Hiall, 1977; Mulac va b., 1990; Rubin&Greene, 1992) aniqlangan. Boshqa tomondan, erkaklar ko'proq geografik ishoralardan foydalanishlari (Janssen&Murachver, 2004), miqdorga ishora qilish (Mulac&Lundell, 1994), tasvirlar (Janssen&Murachver, 2004; Rubin&Greene, 1992), yo'nalish ravishlari (Janssen&Murachver, 2004) dan foydalanishi aniqlangan [5].

-Tadqiqot metodologiyasi. Internetning jadal rivojlanishi vaqt va makonda ma'lumot almashishning ko'plab usullarini yaratdi. Onlayn ijtimoiy tarmoqlar (masalan, Twitter, Facebook, Twitter, Instagramm, Telegramm,) e-tijorat yangiliklar guruhlari (Trendyol, Aliexpress, Amazon)

1.1

1	odobli, hayoli shakllardan foydalanish	Salom qales Szga misol tashlasam ishlab berasmi vaqtz bulsa agar
2	ko'proq maqtov va xushomadga moyillik	Manam toyda koynegimi 800\$ ga oganman makiyaj priceska 100\$ bogan
3	mavhum fikrlardan foydalanish	иложини топсак борамиз

va boshqalar ko'proq mashhurlikka erishmoqda. AMD tomonidan baholangan statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2009 yil oktyabr oyi holatiga ko'ra internet foydalanuvchilari soni 1,69 milliardni tashkil etadi[6]. Biroq, bu o'sish turli xil noto'g'ri foydalanishlarni ham o'z ichiga oladi. Onlayn muloqot aldanchi hujumlar, yolg'on ma'lumotlarni olish va hokazolarga nisbatan himoyasizdir. 2008 yilda Internetda jinoyatlar bo'yicha shikoyat qilish markazining (Annual Report of Internet Crime Complaint Center) yillik hisobotida aytilishicha, 2008 yilda onlayn jinoyatlar 33,1% ga oshgan[7]. Ushbu vaziyatni yumshatish maqsadida milliy xavfsizlik va huquq-tartibot idoralari terrorizmdan, bolalarni jinoyatchilardan va hokazolardan himoya qilish uchun yolg'on hujumlarning oldini olish va jo'natuvchilarning shaxsini kuzatish bo'yicha loyihalarni ishga tushirdi. Anonimlik onlayn hamjamiyatlarda muhim xususiyatdir. Anonim yozuvlarning jinsini aniqlash yuzasidan metodika ishlab chiqilgan[8], ammo ushbu metodika krill alifbosida yozilgan qo'lyozmalar ustidagina bajariladi. Odatda, odamlar kibermakonda ismi, yoshi, jinsi va manzili kabi o'zlarining haqiqiy shaxsini ko'rsatmaslika harakat qiladi. Ko'p internetdan qing'ir maqsadlarda foydalanishda yoki jinoyat holatlarida jinoyatchilar anonim serverlar yordamida o'z manzillarini yashirishga va o'zlarining haqiqiy shaxsini yashirishga harakat qilishadi. Qisqa internet matnidan muallifning jinsini aniqlash muammosi, muallifni aniqlash/atributsiya muammolarining boshqa turlaridan quyidagilar bilan farq qiladi:

gender identifikatsiyasi mavhumlikning yuqori darajasidir; mualliflik atributidan farqli o'laroq, nomzod mualliflar to'plami oldindan mavjud emas

Internet matnli xabarlarining hajmi odatda mualliflik atributi o'rganiladigan kitoblar kabi an'anaviy matnli hujjatlarga nisbatan kichikdir.

An'anaviy matn hujjatlaridan farqli o'laroq, internet matnlarida kulgichlar kabi maxsus lingvistik elementlar mavjud

Internet matnlarining formati yoki tuzilishi real vaqt rejimidagi cheklovlar tufayli turli foydalanuvchilar va vaziyatlarda farq qilishi mumkin, masalan, internet chat lahzali xabar almashish va hokazo[7].

-Tahlil va natijalar. 20-asr boshlariga murojaat qilsak, biz daniyalik ingliz tili professori Otto Jespersenning so'z boyligini o'zgartirish masalasida yozganlarini ko'ramiz. Uning ta'kidlashicha, yangi va yangi iboralarni ayollardan ko'ra erkaklar kiritadilar va shuning uchun tilni yangilovchilar erkaklardir. Bu zohiriy nomuvofiqlikni androsentrik qoida bilan izohlash mumkin. Qoidaga ko'ra, lug'aviy o'zgarishlardan norozi bo'lgan davrda ayollar efemistik so'zlarni kiritishda aybdor deb topilgan[9]. Shuni ta'kidlash kerakki, amerikalik tilshunos Robin Lakoff "Til va unda ayollarning o'rni" asarida ko'p odamlar uchun XX asrda gender farqlariga lingvistik qiziqishning boshlanishini ko'rsatadi. Jespersenning so'zlariga ko'ra, ayollar erkaklardan ko'ra ko'proq ravishlarni ishlatishda farq qiladilar. Uning ta'kidlashicha, bu o'ziga xos xususiyatdir: ayollarning giperbolaga bo'lgan muhabbati ko'pincha intensivlik ravishlariga nisbatan modaga olib keladi va ular ko'pincha ularning asl ma'nosiga e'tibor bermasdan ishlatadilar.

Ushbu jadvalda erkak va ayollarning telegram va instagram ijtimoiy tarmog'idan olingan shaxsiy yozishmalaridagi lingvistik xususiyatlari keltirilgan.

4	ko'proq foydalanish	mubolag'adan	Vuyy udarr vashshi xalq kutuyotuvdi qanchaga qildi makiyajini deb rossa o'ylab sorashyotudi rahmat aytilar, biram xursandman
	Fikr bildirish		Shunday gruppada uqimayotganlarni chiqarib tashlash kerak
	Uzoqroq gapirish		
	faktlar, miqdorlar va geografik joylashuvga		75 kun ovoqli chat qilibmizmi
	suhbatni bo'lish		Bo'pti gap yo' 2003 chiqib ketamiz
	fikrga qarshilik qilish		Nega boshqalarni orqasidan gap qilayapsan Nega katta ketayapsan Qupol gap qima hammang

1.2

	Xususiyat	Ayol talabalar yozishmalaridan
1	xushmuomalalik elementlarini kiritish	Дилшод сз тури гапирдз мен гапизга карши чикмадим проста барбир бу бизни кулимиздамасда Yaxshi niyat qiling hammamiz o'tamiz nasib O'ylamang hammasi yaxshi boladi Shunda 6-variantni 3-siga yordam berolasizmi
	hissiyotlarga ishoralar	тури айолга хар доим этибор бериш кк Voooooy Mohiyey qayer dan topasaney Mening Universitetim □□ 1 chisini xitoynikidan oluvdm endi nima qilaman Yo'q men uchun qurilgan
	haqiqiy, shaxsiy tajribalar	Deksametazon gormon, vrach buyurmasa shunchaki beravermang. Allergiyaga qarshi boshqa dorilaram boru Lordes tabletkadan yarimta bering. Bir kunda bir marta. Effekti zo'r
	ta'sirchanlikni ifodalovchi belgilarni	- Hamma joyni birin ketin yopadi ekan otgan yilgidan bu yil kasalanganlar Soni kop ekan Aytganiz kelsinee Darhol tavba qilengee - Bu degani hamma joy Yana online bo'ladi degani - Undaay bo'lmasin Mohijon Voy tavba asatafulilloh

- **Хулоса ва таклифлар.** Xulosa qilib aytganda, ayollar va erkaklar nutqidagi farqlarini ba'zilar umumiy xususiyatga ega. Ya'ni, qaysi madaniyat vakili bo'lsa ham, dini, yoshi, ijtimoiy kelib chiqishidan qat'iy nazar bir xillikka ega. Masalan, ayollarning efemistik so'zlardan foydalanishi,

erkaklarning faktlarga asoslangan nutqni afzal ko'rishi kabi. Lekin, ba'zi xususiyatlar borki, ular nafaqat millat, din jihatdan farqlanadi, balki turli vaziyatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Bu insonning murakkab psixologik holati bilan bog'liq.

ADABIYOTLAR

- O'zbek xalq maqollari. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-maqollari>
- Fleksener, Stuart B. Preface to Dictionary of American Slang. Thomas Y. Crowell, New York, 1960.
- Jennifer Coates. Women, men and language. Routledge, London and New York, 2013. P 3-28.
- Robin Lakoff. Language and women's place. Harper Colophon Books, 1975. P 85.
- Matthew L.Newman, Carla J.Groom, Lori D.Handelman, James W.Pennebaker. Gender differences in Language Use: An analysis of 14.000 text samples. <https://www.researchgate.net/publication/253291274>
- Na Cheng, R.Chandramouli, K.P.Subbalakshmi. Author gender identification from text. journal homepage: www.elsevier.com/locate/diin
- Кулагин П.Г., Колонутова А.И. Экспертная методика дифференциации рукописей на мужские и женские. М. ВНИИ МВД СССР, 1970.
- Anna Janssen. Tamar Murachver. The relationship between gender and topic in Gender-preferential language use. Written Communication 2004; 21; 344. p 346.
- Otto Jespersen. Language: Its nature, development and origin, 1921. New York. 246 p
- Jennifer Coates and Deborah Cameron, Women in their speech communities (New perspectives on language and sex). Routledge, London and New York. 2014. P 186.

УДК: 82 - 1/29

Халима ЮЛДАШЕВА,*Кўзон давлат педагогика институти, мустақил изланувчи**E-mail: Halimaxonim@gmail.com**ТошДўТАУ профессори Н.Жабборов тақризи асосида***THE IMPORTANCE OF THE FOLK STYLE IN THE EKSPRESSION OF THE NATIONAL SPIRIT**

Abstract

The article analyzes the issues of tradition and literary succession in Uzbek classical literature on the example of Erkin Vahidov. In Erkin Vahidov's poetry, the traditionalism of the individual and society is studied on the basis of the poet's work and classical poetry.

Keywords: poetry, national spirit, criticism of virtues, vices, artistic interpretation.

ЗНАЧЕНИЕ НАРОДНОГО СТИЛЯ В ВЫРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА

Аннотация

В статье проанализированы вопросы национального духа в лирических произведениях Эркина Вахидова. Произведения поэта воплотили в себе своеобразные традиции, мечты народа, его заветные желания.

Ключевые слова: поэзия, национальный дух, национальный характер, анализ, литературный проповедь, поэтическое выражение.

МИЛЛИЙ РУҲ ИФОДАСИДА ХАЛҚОНА УСЛУБНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Мақолада Эркин Воҳидов лирикасида миллий руҳ ифодаси масаласи таҳлил этилган. Шоир шеърлари миллат руҳини муҳассам этган ўзига хос анъаналар, қадриятлар, миллатнинг орзулари, армонлари талқини мисолида тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: шеърят, миллий руҳ, миллий характер, таҳлил, бадий талқин, поэтик ифода.

Кириш. Эркин Воҳидов мумтоз услубда ҳам, халқона услубда ҳам юксак бадиият намуналарини ярата олган шоир. Шоирнинг халқона услубдаги шеърлари миллий руҳиятни ифодалашда, айниқса, алоҳида аҳамиятга эга. Негаки, "...халқона усулдаги назм намуналари шеърятимизнинг илдизлари миллатимизнинг қадим кечмишига бориб туташидиган асл ўзанларидан мудом қувват олаётгани далилидир" [3] Эркин Воҳидовнинг халқона услубдаги лирик асарлари, биринчидан, теран мазмун ва юксак бадиият уйғунлашиб кетгани, иккинчидан, шоирнинг ҳақ сўзни айтиш жасорати яққол намоён бўлгани, учинчидан, виждон амри билан яшаб, қалби буюргангани ёзгани ойдин кўриниб туриши жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. У ҳаётда иймон-эътиқоди буюрмаган, ижодий тутумига зид ишларни қилмаслиқни – "бундан улуг бахт йўқ" [1], деб ҳисоблади. Адабиёт аҳли ҳамиша қалб озодлиги, эрки учун курашган. Шундай замонлар бўлдики, рост сўзлаган тиллар пушаймонликдан гунг бўлди. Шоирнинг халқона услубдаги шеърларида ўзини алдаган миллат армонлари бор кўлами билан, ўзига хос тарзда акс этди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Эркин Воҳидов ижоди хусусида кўплаб адабий-танқидий асарлар ёзилган, илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Адабиётшунос Фахриддин Шодиев фикрича: "Бу ижодкор Ваган учун, халқ учун Қақнус бўлиб порлайди. ...бу улкан ижодкор ҳақида, унинг соф ўзбекча асарлари борасида Гёте жилдлари каби юздан ортиқ шарҳлар битиш мумкин [8].

Ҳақиқатан, шоир ижоди ҳар бир давр китобхони учун янгидан янги фикрлар уммонини, ўзига хос қарашлар тизимини тақдим эта олади. Воҳидов Эркин исмли зукко болакайнинг халқининг, миллатининг

фаҳрига айланган Эркин Воҳидов даражасига етишида илоҳий истеъдод соҳибига одамийлик илмидан дарс берган яқинларининг бағрикенглиги, шарқона китобхонлик кечаларининг шуқуҳи, донишманд кексаларнинг дуолари асосий омил бўлган. Шоирнинг яқин дўсти, адабиётшунос олим Раҳматилла Иноғомов хотирлашича: "Улуг ўзбек алломи давронларидан Алихонтўра Соғуний "Ўзбегим", "Инсон ўзинг" қасидаларини тинглагач: "Бундай шеър янги давр адабиётида ҳали ёзилган эмас. "Ўзбегим" халқнинг кўзини очадиган, ўзлигини танитадиган улуг шеър бўлибди! – деганлар". 1973 йилда "Инсон ўзинг"ни Эркин Воҳидов ўзи ўқиб берганда, Алихонтўра Соғуний: "Ўлманг, болам, баракалла, гўзал қасида ёзибсиз, дунё, ҳаёт фалсафасини унга жо-бажо қилибсиз. Инсоннинг бағоят қудрати-ю ожизлиги ҳақидаги фалсафани бир шеър бағрига сингдирибсиз, омон бўлинг", - дея дуолар қилган. Шоирдаги талантдан ва тиришқоқликдан ташқари, мўътабар зотларнинг дуолари ҳам муқаррар равишда муҳим ўрин тутган" [5].

Яна бир учрашув Сирдарёнинг Боёвут туманида бўлиб, унда кекса отахон "Ўзбегим"ни шоирнинг ўз оғзидан қайта-қайта тинглагач: "Ўғлим, сўзларинг шунчаки сўз эмас, сенга Худойимнинг назари тушган, ...икки дунёда азиз-у муқаррам бўл" [5], дея дуо берган. Миллатсеварликни миллатчилик деб бошда ёнғоқ чақилаётган ўша кезлардаёқ миллат ўз шоирига холис баҳосини берган эди. Бу шоир жасоратига, маҳоратига, иқтидорига миллатнинг мангу миннатдорчилиги изҳоридир.

Иброҳим Ғафуров "Мангу латофат" рисоласида: "Миллат танқиди билан майдонга чиққан зиёлиларимизнинг ҳаммаси дунё мамлакатларини кўриб

келдилар. Жаҳонда бораётган шиддатли ўзгаришлардан хабардор бўлдилар. Ўз ҳоллари ва аҳволларига назар солдилар. Шунда уларнинг кўзларига аламли, ачинарли, ҳақиқати аччиқ бир мамлакат намоён бўлди. Улар миллатнинг ўзагига қарадилар. Ўзак соғлом эканини кўрдилар. Соғлом ўзакни қудратли ва яшовчан қилиш учун фақат ва фақат тарбия – миллий туйғулар ва миллий оннинг мақсадга кучли йўналтирилган тарбияси зарурлигини англадилар” [11], - деб айна ҳақиқатни ёзади.

Ана шу соғлом ўзакни миллат ғуруланса арзийдиган юксакликка қўтариш шоирнинг энг олий, эзгу мақсади эди. У халқининг юрагида ўт-оташ бўлиб ёнаётган бир парча эканини таъкидлашдан чарчамайди. Шоир ўзининг “юрк бўлиб туғилган исён” эканини айтиб, халқининг асрлардан буён заха бўлиб ётган дардига малҳам бўлмоқни истади. Ушбу туйғу “Дарддошлик” шеърда, айниқса, таъсирли ифодаланган:

...Ҳаёт бешафқатдир, вақт эса қаттол,

Табиатга ўтмас зулм-у даъволар.

Биздан мерос қолар нахотки беҳол

Нашаванд далалар, сувсиз дарёлар?!

Йўк! Ҳеч ишонмайман! Имон бор! Халқ бор!

Метин иродалик ва олтин бошлик [1] –

Миллатнинг келажаги нурли, гўзал бўлиши кўп жиҳатдан унинг олдинги сафида турган аҳли ирфон – зиёлилар қатламига боғлиқ. Бироқ шоир “Сен менга тегма” шеърда ёзгани каби “Ҳар ким ўзига ўлжа излаб, “сен менга тегма, мен сенга” тарзида ҳаёт кечирса, қарғалар булбулга қўшиқ ўргатса, жамият ҳаёти таназзулга юз тутиб бораверади. Бундай бедодликдан ҳар қандай “соғлом ўзак” ҳам зарарланиб, асл ҳолига қайтиши мушкул бўлади.

Шоир ижоди бўйича бу каби тадқиқотлар кўп яратилган. Уларда миллий руҳ ифодаси масаласига муайян даражада муносабат билдирилган ўринлар мавжуд. Ушбу илмий мақоланинг шу пайтгача яратилган тадқиқотлардан асосий фарқи миллий руҳ ифодасида халқона услубнинг ўрни биринчи марта алоҳида тадқиқ қилинаётгани билан белгиланади.

Тадқиқот методологияси. Мақолани ёзишда шоир асарларидаги халқона услуб негизларини аниқлаш ва илмий асослаш учун бевосита унинг ҳаёт йўли билан боғлиқ – биографик, кечинмалари, руҳиятидаги эврилишларни кўрсатишда – психобиографик, шоир шеърларини ижтимоий воқелик билан уйғунликда текшириш учун – социологик ҳамда таҳлил мезонларини тўғри белгилашда – аналитик методлардан фойдаланилди.

Тадқиқот методологиясини белгилашда ўзбек ва жаҳон адабиётшунослигида эришилган илмий ютуқлар, устоз олимлар тадқиқотларидаги бадий матн тадқиқига ёндашув мезонлари, илғор илмий-назарий тажрибалар асос вазифасини ўтади.

Таҳлил ва натижалар. Шеърда ҳаёт ҳақиқатини рўй-рост ифодалаш имконсиз бўлган даврда, бундай ёндашув муаллифнинг бошига оғир кунлар тушишига сабаб бўлган кезларда шоир фикрни тағматнда, бадий тасвир воситалари орқали бериш йўлидан боради. Бундай мураккаб ва зиддиятли вақтларда “Барча рост ҳам дегулик эмас” (Алишер Навоий)лигини ҳисобга олган ҳолда халқ дostonлари ва эртақларига поэтик деталлардан моҳирона фойдаланади. Жумладан, шоир “туш” детали воситасида асл ҳақиқатларни қуйидагича бадий талқин этишга эришган:

Девпечак учун

Баланд сўрилар.

..Асал қутида

Қовоқарилар.

Кийиниб уқпар,

Чўп ушлаб қўлга,

Қўшиқ ўргатар

Қарға булбулга.

...Кўй сўйиб, ёзиб

Тўкин дастурхон.

Қашкирни този

Қилмоқда меҳмон. [2]

Ҳаётда эса бори қалб ишлар оёғидан чалган замонлар. Чўчиб уйғонган шоирнинг кечки мажлисда айтар сўзлари – нордон гаплари, унга жавобан берилажак жавоб юриши – булар ҳаммаси юрагини эзади, ҳақ сўзни айтиш имкони бўлмаган бир пайтда шоир ўзи учун энг “соз”и – кўр-у қар бўлишга қарор қилади:

Энг сози – мен қар,

Кўрмайди кўзим,

Дедим: ҳар қалай

Терс тўнни кийма.

“Мен сенга тегмай,

Сен менга тегма”.

Лекин шоирнинг йигитлик ғурури, инсонлик масъулияти юрагидаги ўтқи алангалатади:

“Агар ҳалолсан,

Тилингни тийма!

Битсин, йўқолсин –

“Сен менга тегма!”

Миллатимизнинг маъруф адиби Ғафур Ғулломнинг “Қирқ ёлғонда уч ёлғон” эртагига ўхшаш қиссаси барчага маълум ва машҳур. Асардаги сеvimли қаҳрамон Шум бола тимсолини Эркин Воҳидов янги бўёқларда чизади, “замонавий” Шум бола янги даврга мослашган, унинг “талаблари” ҳам ўзгача: энди у ёлғончилиги билан эмас, балки ростўйлиги билан кишиларни ташвишга солади. Чунки бу рост-у ҳақиқатлар жамиятнинг яшаш тарзига айланган, бу тузум шундайки, унда:

Алдаганни бало урмас,

Алданган ҳам ўлмайди.

Шарт эмас Шум бола бўлиш,

Ёлғон бу кун осондир.

Газет тўла, китоб тўла,

Мажлис тўла ёлғондир.

Битта йиғин – қотибият,

Битта йиғин – раёсат.

Ёлғон эди давлат иши,

Ёлғон эди сиёсат”... [1]

Одамзод табиатидаги ёлғонга мойилликнинг жамият миқёсида ҳаёт тарзига айланишидан ортиқ фожиа йўқ. Шоирнинг ўзи суҳбатларидан бирида бу ҳақиқатни қуйидагича ифодалаган: “Қизиғи, биз яшаган тузум ёлғон экани-ю ёлғонга қурилганини кўплар билган. Ўзимиздаги энг катта раҳбарлар ҳам буни қалбдан ҳис қилган. Мажлисдаги гап бошқа, чойхонадаги гап бошқа эди” [9].

Юқоридаги мисраларда Эркин Воҳидовнинг халқ дарди билан ҳамнафас бўлгани, оддий меҳнатқаш инсонларнинг бошида синган қалтак унинг танини зирқиратгани, қалбига озор етказгани таъсирли талқин этилган. Профессор Нурбой Жабборов Навоий ҳазратларининг элпарварлик руҳида ёзган мисраларини таҳлил этар экан, мана бундай ёзади: “Ўзи мансуб бўлган улуг элга меҳр қўйиш, эл-улус бахтини ўз бахти, ғамини ўз ғами деб билиш шахс камолотининг муҳим шартларидандир. Комиллик тимсоли бўлган ҳазрат Навоий асарларида бу ғоя етакчи мавқеда туради. Биргина мисол:

Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,

Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.

Яъни мансаб, мартаба-ю, мол-дунё – вақтинчалик, яхши ном эса абадий. Шундай бўлгач, ўзингни комрон кўрган, яъни баланд мавқега эришган чоғингда ўзгалар ҳожатини раво айламоқни одат қил – мана, улуг

доншманд нима демоқчи! Аслида, ҳақиқий элпарварлик ҳам шуни тақозо этади” [4].

Эркин Воҳидов “Дарддошлик”, “Дангасалар”, “Нега япон юз йил яшар...”, “Ўзбек Навоийни ўқимай қўйса”, “Сен менга тегма”, “Ҳазрати Хизр ва замон аёли”, “Ақл топмадинг” каби шеърларида миллат тараққиётига ғов бўлиб, уни арзимас ташвишлар билан юксак чўкқилар сари интилишдан чалғитувчи икир-чикирлар билан банд бўлмасликка чақиради. Жумладан, Кўз-кўз қилиб уй қурган, том ёпса-да нафс оғзин ёполмаган, кўли ҳеч китоб ушламаган қаҳрамониға хитоб қилиб, мана бундай ёзади:

Яшмадинг дунёда ҳисоб,
Пул топдинг-у ҳикмат топмадинг,-

“XX аср бошида маърифатпарвар шоирларимиз миллат оёғига занжир ўларок, уни жаҳолатга тортган кўпгина урф-одатларга қарши кескин курашган. Улар бу нуқсонларни миллат юзига очикдан очик, ачиқ тилда айтган” [9,5], деган шоирнинг ўзи ҳам ана шу йўлда собитқадам бўлгани алоҳида аҳамиятга эга..

Эркин Воҳидов қалбини изтиробга солган миллат тараққиётига ғов бўлиб, маърифат гулшани ўрнига ғафлат ўчоғи атрофида қуймаланаётган элга ачиниш туйғуси мана бу тарзда шеърға айланган:

Кумурскадек тирикликдан ўзга ғами бўлмаган,
Дил олами, ишқ олами, руҳ олами бўлмаган,
Имонни ҳам, виждонни ҳам қурбон қилган халқум

деб,

Сени хаёл қилдимми мен қуйганимда халқим деб?[1]

“Кумурска” шеърятда аксар ижобий образ сифатида талқин этилган. Тирикликдан ўзга ғами бўлмаган бу жонивор ушбу шеърда ачинишга лойиқ кимсаларнинг, тўғрироғи, улкан орзулардан бенасиб яшаётган миллатнинг мажозий образи. Энг аянчлиси, фақат тирикчилик ғамида яшагани боис у дил олами, ишқ олами ва руҳ оламиндан бенасиб қолган. Ҳалқуми – нафси йўлида иймонни ҳам, виждонни ҳам қурбон қиладиган даражада тубанлашган. Бу эса, шоир қалбидаги изтиробнинг бош сабаби: “Сени хаёл қилдимми мен қуйганимда халқим деб?” Бу ўринда шоир катта аҳамиятга

молик фикрни таъсирли ва оҳорли ифодалашда “халқум” ва “халқим” сўзларидаги шаклдошлик ва оҳангдошлик ҳамда кучли тазоддан маҳорат билан фойдаланади.

Иймонни ҳаёт дастурининг бош мезонига менгзаш – азал-азалдан ўзбек халқининг асл табиатини белгилаган. Ана шу неъматдан мосиво, ўзи тушган тубанликнинг нақадар фожиали эканини англашга ҳам қодир бўлмаган айрим замондошларининг хатти-ҳаракатларидан изтироб чекади шоир. Улар жон фидо қилиб “халқим” дейишига арзимаслигидан қуйиб-ёнади.

Умрида ҳеч қилган эмас мулкдан ўзга бир ният,
Сени дея тиладимми юракларга хуррият? [2]

Эркин Воҳидов шеърятга юксак мезонлар асосида ёндашган. Ижод аҳли олдига баланд талабларни қўйган. Муҳими, бу талаблар айнан шоир лирикасидаги халқона услубнинг адабий-эстетик асосларини ташкил этади. “Шеърят дунё даражасига, адабиёт даражасига чиққан пайтдагина катта шеърят бўлади, деб ўйлайман, – деб ёзади ижодкор. – Шеърят умумхалқ мулкига айланса, уни деҳқон ҳам ўқиса, академик ҳам сеҳридан баҳраманд бўлса, ҳар бири ўзлари даражасида тушуниб етса, мен ўша шеърятни хурмат қиламан” [10].

Адабиётнинг улкан уммонларидан баҳра топган ва миллий адабиётимизни ҳам жаҳон адабиёти сахналарида жаранглашга лойиқ деб билган шоир: “Мен халқимга ҳамиша камолот тилайман. Шу замонда яшаб турганлар орасида юксак фикрлилардан бўлишини, шундай даражага эришишини ва китобга, жаҳон адабиётига муносабати, маданиятга муносабати юксак бўлишини орзу қиламан”, дейди. Бу тилак бутун ўзбек миллатини асрлар оша руҳлантириб, баланд чўкқиларга ундайди.

Ҳулоса ва таклифлар. Эркин Воҳидов шеърятини миллий руҳ теран мазмун ва бетакрор бадий тасвир воситалари орқали талқин этилгани билан алоҳида ажралиб туради. Бунга эришишда шоир мумтоз ифода услуби ва халқона услубдан санъаткорона фойдаланган. Миллий руҳ ифодасида, айниқса, халқимизнинг асл табиати, муаззам тарихи, ўлмас қадриятларини ифодалашда алоҳида ўрин тутувчи халқона улубнинг аҳамияти катта эканини таъкидлаш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Воҳидов Э. Адолат туйғуси. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1986 йил 17- сон.
2. Воҳидов Э. Асарлар. 3- жилд. Тошкент: Шарқ, 2016.
3. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърят. – Тошкент: Ғафур ғулом номидаги НМИУ, 2015.
4. Жабборов Н. Маоний аҳлининг соҳибқирони. Тошкент: Адабиёт, 2021.
5. Иноғомов Р. Шоирлик қисмати. – Тошкент: Университет, 1999.
6. Inson o'zining. – Тошкент: O'zbekiston, 2022.
7. Орипов А. Сўз сеҳри. /Эркин Воҳидов сабоқлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2016.
8. Shodiyev F. Erkin Vohidov ijodida Navoiy timsoli talqini. / “Erkin Vohidovning so'z qo'llash mahorati” mavzusidagi Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Guliston, 2020.
9. Эркин Воҳидов ва Шухрат Муҳиддин суҳбати. “Бу обод кунларга етдик соғ –омон...” //Ғафаккур, 2011, 3-сон.
10. Эркин Воҳидов сабоқлари. Сўзбоши. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2016.
11. Ғафуров И. Мангу латофат 2-китоб. – Тошкент: Шарқ, 2008.

